

С. Үсөналиев, Г. Үсөналиева

КЫРГЫЗ ТИЛИ

Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн
орто мектептердин, лицей
жана гимназиялардын
6-класстары үчүн окуу китеби

*Кыргыз Республикасынын Билим берүү
жана илим министрлиги тарабынан сунушталган*

Бишкек
2018

УДК 000
ББК 000
У–00

Үсөналиев С., Үсөналиева Г.

У–00 **Кыргыз тили:** Окутуу кырг. тил. жүргүзүлгөн орто мектеп., лицей ж. гимназия. 6-кл. үчүн окуу китеби. – Б.: Аркус, 2018. – 256 б.

ISBN 000–0000–00–000–0

6-класстары үчүн жазылган бул «Кыргыз тили» окуу китебинде кыргыз тилинин негизги бөлүмдөрү: байланыштуу кеп, лексика, фразеология, лексикография, орфография жана морфология берилди.

Окуучулардын көндүмдөрүн, машыгууларын калыптандыруучу эрежелерге, көнүгүүлөрдүн түрлөрүнө көңүл бурулду.

ШАРТТУУ БЕЛГИЛЕР

| – Теориялык маалыматтар тик сызык менен белгиленди

– Суроолор жана тапшырмалар

– Эскертүү

– Окуучуларга берилүүчү ордотулган тапшырмалар

– Ой жүгүртүү суроолору

У 000

УДК 000
ББК 000

ISBN 000–0000–00–000–0

© С. Үсөналиев, Г. Үсөналиева, 2018
© «Аркус басмасы» ЖЧК, 2018
© КР Билим берүү жана илим министрлиги, 2018

Окуу китебинин түзүлүшү жөнүндө

Кымбаттуу балдар, окуу китеби менен жакшылап иштеш үчүн силер адегенде ушул кеңешти кунт коюп, маанисин түшүнүп, окуп чыккыла.

Окуу китебинде 5-класста өтүлгөн жана 6-класста өтүлүп жаткан материалдарды дурус өздөштүрүү жана кайталоо максатында ар бир сабакта ар түрдүү талдоолор берилди. Муну билиш үчүн силер окуу китебинин 4-бетин карагыла.

Анда кээ бир сөздөрдүн, сүйлөмдөрдүн үстү жагына 1ден 6га чейинки цифралар коюлган. Цифралар жыл боюнча жүргүзүлүүчү фонетикалык, сөздүк курамы, лексикалык, морфологиялык, орфографиялык, синтаксистик ж. б. талдоолорду билдирет. Ал силерге цифра боюнча кандай талдоо жүргүзүү керек экендигин кыйналбай таба алышыңарга жардам берет.

Окуу китебинде жылдызча (*) менен берилген айрым көнүгүүлөр да бар. Алар – окуучуларга оордотулуп берилген тапшырмалар.

6-класстын материалдарын чала жана үстүртөн өздөштүрүп албашыңар үчүн окуу китебиндеги эрежелер, аныктамалар дидактикалык принциптерге ылайык, майда-майда эреже-аныктамаларга бөлүнүп берилди. Бул материалдарды жөнөкөйдөн татаалды карай өздөштүрүүгө багытталат. Аларды силер, сөзсүз, билишиңер керек.

Окуу китебинде ар бир бөлүмдөн кийин билбеген, чала өздөштүргөн параграфтардын эрежелерин дагы окуп чыгуу, эсиңерге сактоо максатында кайталоо, жалпылоо сабактары жана анын негизги суроолору кошо берилди. Силер суроолорго жооп берүүдө адегенде ошол бөлүмдүн (теманын) аталышын окугула, андан кийин жооп берүүгө даярдангыла. Бөлүмдүн бардык эрежелерин маанисин түшүнбөй, кургак жаттоого аракет кылбагыла, анткени билим алуудагы негизги максат өтүлгөн эреженин мазмунун туура түшүнүү болуп саналат.

Ар бир бөлүмдөн кийин жат жазуу сунушталат. Ошондуктан силер эрежелерди өздөштүрүп жатканда туура жазууга күчүнөр келбеген кээ бир сөздөрдү «Орфографиялык сөздүктөн» же атайын сөздүк дептериңерге жазып алгандарыңардан үйрөнгүлө. Оозеки мисал түзгөндө аларды кошуп, сүйлөм түзүүгө машыккыла жана аракеттенгиле.

Окуу китебинде грамматикалык эрежелерди үйрөнүүнүн практикалык (турмуштук) жагына көбүрөөк көңүл бурулган. Ошондуктан силер берилген тапшырмаларды, көнүгүүлөрдү аткарганда анын маанисин жакшы түшүнүп, турмушта колдоно алууга жетишкиле.

Окуу китебинде колдонулган шарттуу белгилер:

Окуу китебинде сөзсүз билүүгө, үйрөнүүгө тийиштүү болгон эрежелер, аныктамалар көк түстөгү тик сызык менен берилди.

- * – окуучуларга берилүүчү оордотулган тапшырмалар;
- фонетикалык талдоо, м и с а л ы, намыстуу¹;
- сөздүн курамы же сөз жасоо боюнча талдоо, м и с а л ы, акылман²;
- морфологиялык талдоо (кайсы сөз түркүмү экенин аныктоо үчүн), м и с а л ы, жайкы³;
- синтаксистик талдоо, м и с а л ы, Биз Ата Мекенибиз менен сыймыктанабыз⁴;
- БК — байланыштуу кептин материалдары⁵;
- орфографиялык талдоо, м и с а л ы, поэма⁶;
- лексикалык талдоо, м и с а л ы, тартуу⁷;
- этимологиялык талдоо, м и с а л ы, бүгүн⁸.

Синтаксистик талдоодо колдонулуучу белгилер:

- ээнин алды бир узун сызык менен, м и с а л ы, Кыргызстан;
- баяндоочтун алды эки жарыш узун сызык менен, м и с а л ы, жазды, жаза баштады, жаза баштаган экен;
- аныктоочтун алды толкундуу сызык менен, м и с а л ы, аймактын, ардактуу;
- толуктоочтун алды кыска сызыкчалар менен, м и с а л ы, тоолорду, Сулайман-Тоону, Кыргыз Өкмөтүн;
- бышыктоочтун алды кыска сызыкчалар, чекиттер менен белгиленет, м и с а л ы, жайлоодон, Ат-Башыдан, Кыргыз Ала-Тоосунан.

Шарттуу кыскартуулар

<i>Ч. А.</i> – Айтматов Ч.	<i>И. М.</i> – Мансуров И.
<i>Аман. А.</i> – Акматалиев А.	<i>М. К.</i> – Молдо Кылыч
<i>М. А.</i> – Алыбаев М.	<i>М. Н.</i> – Молдо Нияз
<i>Б. Ас.</i> – Асаналиев Б.	<i>Ж. Мук.</i> – Мукамбаев Ж.
<i>Н. Б.</i> – Байтемиров Н.	<i>Аб. М.</i> – Муратов А.
<i>К. Б.</i> – Баялинов К.	<i>А. О.</i> – Осмонов А.
<i>С. Б.</i> – Байгазиев С.	<i>А. Ө.</i> – Өмүрканов А.
<i>Т. Б.</i> – Байзаков Т.	<i>С. Ра.</i> – Раев С.
<i>Б.</i> – Барпы	<i>С. Р.</i> – Рысбаев С.
<i>Ш. Б.</i> – Бейшеналиев Ш.	<i>Б. С.</i> – Сарногоев Б.
<i>Б. Жыл.</i> – Бек Ж.	<i>Т. С.</i> – Субанбеков Т.
<i>Ка. Б.</i> – Бекназарова К.	<i>Т. С.</i> – Сыдыкбеков Т.
<i>К. Боб.</i> – Бобулов К.	<i>В. Т.</i> – Тендряков В.
<i>М. Б.</i> – Борбугулов М.	<i>А. Т.</i> – Токомбаев А.
<i>Ж. Б.</i> – Бөкөнбаев Ж.	<i>Т. М.</i> – Тоголок Молдо
<i>Р. Г.</i> – Гамзатов Р.	<i>К. Т.</i> – Тыныстанов К.
<i>А. Ж.</i> – Жанболот кызы А.	<i>Т.</i> – Токтогул
<i>К. Ж.</i> – Жантөшев К.	<i>Т. Т.</i> – Тыныбеков Т.
<i>Ж.</i> – Жеңижок	<i>Ж. Т.</i> – Турусбеков Ж.
<i>Ж. Ж.</i> – Жамангулова Ж.	<i>Т. Ү.</i> – Үмөталиев Т.
<i>Жом.</i> – Жомок	<i>А. Ү.</i> – Үсөнбаев А.
<i>Б. Жун.</i> – Жунусалиев Б.	<i>С. Ш.</i> – Шатманов С.
<i>Кал.</i> – Калыгул	<i>Р. Ш.</i> – Шүкүрбеков Р.
<i>С. К.</i> – Каралаев С.	<i>М. Э.</i> – Элебаев М.
<i>А. Кар.</i> – Кармышаков А.	<i>А. Д.</i> – Дыйканбаева А.
<i>А. К.</i> – Кыдыров А.	<i>БКАЭ</i> – «Бул ким? Ал эмне?» энц.
<i>Э. К.</i> – Э. Кылычев	<i>«А-Т»</i> – «Ала-Тоо» журналы
<i>К.</i> – Карасаев Х.	<i>«Ж. Л.»</i> – «Жаш Ленинчи» журналы
<i>Т. К.</i> – Кожомбердиев Т.	<i>«К. А.»</i> – «Көк асаба» гезити
<i>Ж. М.</i> – Мамытов Ж.	<i>«К»</i> – «Кырчын» журналы
<i>К. М.</i> – Маликов К.	<i>«Э. Т.»</i> – «Эркин-Тоо» гезити

Кыргыз тили – Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили

Кыргыз тили – Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили, байыркы убактардан бери өнүгүп келе жаткан түрк тилдеринин бири. Кыргыз элинин улуттук маданиятын, адабиятын, тарыхын, салт-санаасын, үрп-адатын кылымдан кылымга сактап келген, аны ар тараптан өнүктүрүүгө шарт түзгөн, азыр улуттук адабий тилге айланган тилдердин бири. Кыргыз тилинде дүйнөдө теңдеши жок «Манас» эпосу жаралган.

1989-жылдын 23-сентябрында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин 10-сессиясында «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө» Мыйзамы кабыл алынды. Бул кыргыз тилинин мамлекеттик тил катары статусун мыйзам жүзүндө белгилөөгө, кыргыз тилин жана кыргыз элинин улуттук маданиятын сактоого жана өнүктүрүүгө негиз түздү. Кыргыз тилин республикабыздын мамлекеттик жана коомдук турмушунун бардык чөйрөлөрүндө толук түрдө колдонууну камсыз кылды.

«Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө» Мыйзамында Конституциябызга ылайык, кыргыз тили Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили, республикабыздын мамлекеттик өз алдынчалыгынын, көз карандысыздыгынын, эгемендүүлүгүнүн негизги белгилеринин бири, Кыргыз Республикасынын бийлик жана башкаруу органдарынын тили экендиги баса белгиленген.

Кыргыз тили азыр көптөгөн уюмдарда, мекемелерде иш кагаздарын жазууда, өз ара пикир алышууларда, ар кандай кеңешмелерде, сессияларда, съезддерде, конференцияларда ж. б. кеңири колдонулуп жатат.

Кыргыз Республикасындагы ар бир шаар, айыл-кыштак, көчө, аянт, административдик-аймактык жана географиялык аталыштар «Кыргыз тилинин жазуу эрежелерине» (2008-ж.) ылайык жазылат. Бирок ишканалардын, мекемелердин, уюмдардын аттарын мамлекеттик жана орус тилдеринде жазуу сунуш кылынган. Адамдардын аттарын, фамилияларын жазууда жана колдонууда улуттук салттардын сакталышына уруксат берилген. Ошондой эле Кыргыз Республикасынын Конституциясында мамлекеттик тилге, же ар кандай улуттук тилдерге текебер келтирүүгө, же кастык мамиле кылууга катуу тыюу салынган.

Анда кыргыз тили Кыргыз Республикасында жашаган бөлөк элдердин улуттук тилдеринин эркин өнүгүшүнө кам көрөрү жана аларга

кысым көрсөтпөстүгү белгиленген. Демек, бул мыйзам кыргыз тили кыргыз элинин мамлекеттик тили, улуттук маданиятынын эң жогорку формасы катары өнүгүшүн камсыз кылат.

«Кыргыз Республикасында 2014–2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук Програма-сында» мамлекеттик тилдин бириктирүүчү ролун күчөтүү жана көп тилдүүлүктү өнүктүрүү Кыргызстандын элинин биримдигинин негизги фактору болору айтылган.

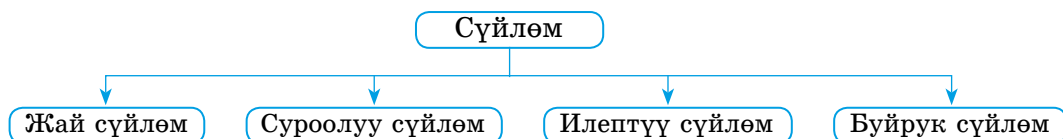
Программанын максаты болуп, Кыргызстан элинин биримдигин чыңдоонун маанилүү фактору катары мамлекеттик тилди толук жана кеңири колдонууну камсыз кылган натыйжалуу тил саясатын куруу; эне тилин, мамлекеттик, расмий жана эл аралык тилдерди эркин билген кыргызстандыктардын көп тилдүү жаңы муунун түзүү эсептелинет.

Өтүлгөн материалды кайталоо үчүн суроолор жана тапшырмалар:

1. Кыргыз тили эмне үчүн Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили деп аталат?
2. Кыргыз тилинин элибиздин улуттук маданиятын, адабиятын, тарыхын, салт-санаасын, үрп-адатын ж. б. сактап келүүдөгү ролун жана маанисин айтып бергиле.
3. «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө» Мыйзамын кабыл алууга эмнелер себеп болгонун түшүндүргүлө.
4. Эмне үчүн кыргыз тили – Кыргыз Республикасынын мамлекеттик өз алдынчалыгынын, көз карандысыздыгынын, эгемендүүлүгүнүн негизги белгилеринин бири болуп эсептелинет?
5. Эмне үчүн кыргыз тили Кыргыз Республикасынын бийлик жана башкаруу органдарынын тили болуп калды?
6. Мамлекеттик тил жөнүндөгү мыйзам бизге эмнелерди берди?
7. Мамлекеттик тил менен башка элдердин тилдеринин бири-бирине карым-катышы кандай? Кыргыз тилинин байышына орус жана башка тилдер кандай таасир тийгизди?
8. Кыргызстандыктардын көп тилдүү жаңы муунун түзүү максаты кайсы Програмада белгиленген?

V КЛАССТА ӨТҮЛГӨН МАТЕРИАЛДАРДЫ КАЙТАЛОО, ЖАЛПЫЛОО ЖАНА БЫШЫКТОО

1-§. Айтылыш максатына карата сүйлөмдөрдүн бөлүнүшү

Кайталоо үчүн суроолор жана тапшырмалар:

- 1. Сүйлөм деген эмне? Алар айтылыш максатына жана берген маанилери-не карата канчага бөлүнөт?
- 2. Жай сүйлөм деп кандай сүйлөмдөрдү айтабыз, аларга оозеки мисалдарды келтиргиле.
3. Суроолуу, илептүү жана буйрук сүйлөмдөрдүн эрежелерин, тыныш белгилерин айтып бергиле. Мисалдарды келтиргиле.

1. Алган билимдин чыңдыгын текшерип көрүү көнүгүүсү. 1) Төмөнкү текстти окуп чыгып, сүйлөмдөрдү айтылыш максатына жана түзүлүшүнө карай ажыраткыла. 2) Тыныш белгилеринин коюлуш себебин түшүндүргүлө.

Биздин Ата Мекен

Биздин Ата Мекен Кыргыз Республикасы деп аталат. Кыргызстан ар түрдүү өсүмдүктөр көп өсө турган сонун жерлерге, тоолорго, агын-сууларга өтө бай. Көргөндүн көзүн талдырган Ысык-Көл, Чатыр-Көл, Соң-Көл сыяктуу көлдөрү бар. Кыргыз Ала-Тоосунда жана Тянь-Шандын асман тиреген тоолорунда токойлор көп. Мекенибиздин Таш-Көмүр, Кызыл-Кыя, Сүлүктү, Көк-Жаңгак, Кара-Кече, Чаңгыр-Таш сыяктуу кендери, Ысык-Ата, Кой-Сары, Жалал-Абад, Жети-Өгүздөй курорттору элди суктандырат.

Кыргызстандын кооз жерлерин көрүү үчүн жыл сайын ар кайсы мамлекеттерден миңдеген туристтер келишип, кыргыз элинин маданияты, адабияты, тили менен да кеңири таанышып кетишет.

2. Жекече иштөө көнүгүүсү. 1) 5-класстан өткөн эрежелерди эсиңерге түшүргүлө. 2) Төмөнкү сөз айкаштарын катыштырып, жай, суроолуу, илептүү, буйрук сүйлөмдөрдү түзгүлө.

Биймандуу болуу, жаратылышка суктануу, мекенчил жигит, саякатка чыгуу, максатка жетүү, Ата Журтту коргоо, эл-жерди сүйүү, кызыктуу маек, табышмактуу жер.

Мисалы, *Биздин милдет – жакшы окуу.*

* 3. Проблемалык көнүгүү. 1) Төмөнкү тексттеги жай сүйлөмдөрдү суроолуу, илептүү, буйрук сүйлөмдөргө айландыргыла. 2) Эрежелерин эсиңерге түшүрүп, айтып бергиле. 3) Буйрук сүйлөм менен илептүү сүйлөмдөрдүн айырмасы барбы?

Уулум, баамчыл болуп, ата-эненин ызаатын, урмат-сыйын моюнга алышың парз. Перзенттин тиреги ата-эне экендигин унутпа. Эмне үчүн мен ата-энемди кастарлап жатам деп, көңүлүңө күдүк кетпесин.

Сен үчүн алар өлүмгө да даяр экендигин сезгин. Эгер ар бир перзент баамчыл жана зирек болсо, ата-эненин мээр-шыбагасына карк болуп, алардын айтканын аткаруудан баш тартпайт. Ата-эненин милдети – сени бөпөлөп өстүрүү жана сага жакшылык кылуу.

Уулум, эсинде болсун! Ата-эненин көңүлүңө азар бербегин. Алардын жүрөгүн кайгы-капага кириптер кылбагын (*«Кабус наамадан»*).

4. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыккыла, аягына тиешелүү тыныш белгилерин койгула. 1) Эмне үчүн ушул тыныш белгилерин койдунар? 2) Жай, суроолуу, буйрук жана илептүү сүйлөмдөрдүн айырмасын айтып бергиле. 3) Алардын сүйлөмдөгү маанисин түшүндүргүлө.

Ата-эне сени жан-дили менен алпештеп, бапестээрин эсинде тут. Эгерде сен алардын көңүлүн оорутуп, кайгыга дуушар кылсаң, анда сен эч убакта сыйга татыктуу болбойсуң. Адатта, ар кандай адам ата-эненин жакшылыгын билбесе бирөөнүн жакшылыгын баалай албайт. Сен өз перзентинден урмат-сый көрүүгө үмүткөр болсоң өзүң дагы ата-энеңди урматтай билгин. Арийне, сен ата-энеңе кандай ызаат көрсөтсөң перзентин да сага дал ошондой урмат көрсөтөт.

Перзент мөмөгө ата-эне даракка окшош: даракты жакшы баксаң, мөмөсү даамдуу таттуу болот. Ошол сыяктуу эле ата-энеңе көбүрөөк урмат-сый көрсөтсөң алар да сага деген ак батасын аяшпайт (*«Кабус наамадан»*).

5. Өз алдынча иштөө көнүгүүсү. Текстти окуп чыккыла, анын негизинде Кыргызстандын дарыялары тууралуу эссе жазгыла.

Айтылуу Нарын дарыя ички Тянь-Шандын Ара-Бел өңүрүнөн башталып, Сөөк, Карагай жакты басып, Молдо-Башы, Нарын тоолорунун капортосу менен Чоң-Нарын жана Ала-Буканын терең өңүрүнө чыгат. Ал Тогуз-Торо аркылуу Кетмен-Төбөдөн өтүп, айтылуу Ферганада Кара-Дарыяга кошулуп, Сыр-Дарыяны түзөт.

Чоң-Нарын Ак-Шыйрак тоосундагы мөңгүлөрдөн башталгандыктан, жайкысын суусу мол болот. Анын Кыргызстандын аймагындагы узундугу 1000 чакырымга жетип, 1,5–2 километр бийиктиктен түшөт. Бул дарыя боюна электр станцияларын курууга абдан ыңгайлуу.

2-§. Сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү

Кайталоо, бышыктоо үчүн окуучуларга берилүүчү болжолдуу суроолор жана тапшырмалар:

- 1. Кандай мүчөлөр сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү деп аталат?
- 2. Эмне үчүн бир өңчөй мүчөлөрдүн аралары үтүр менен ажыратылат?
- 3. Бир өңчөй ээ, баяндооч, аныктооч, толуктооч, бышыктоочту катыштырып, сүйлөмдөрдү түзгүлө.
4. Сүйлөмдөгү бир өңчөй мүчөлөр өз ара кандай байланышат?
5. Байламта жана байламтасыз (интонация аркылуу) бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөргө мисалдарды ойлоп тапкыла.

6. Окуучуларды машыктыруу жана көнүктүрүү көнүгүүсү. 1) Сүйлөмдөрдү окуп чыккыла. Анда бир өңчөй мүчөлөр барбы? 2) Суроолорун берүү аркылуу бир өңчөй мүчөлөрдүн кайсы түрү (баш, айкындооч) экенин аныктагыла.

Улуттук сыймык

Биз дүйнө элдерине, мамлекеттерине өзүбүздүн улуттук жүзүбүз, улуттук маданиятыбыз менен таанылабыз. Мисалы, чет өлкөлөрдөн келген меймандарга биздеги техника, завод, фабрика кызык эмес. Аларга дүйнөнүн эч бир жеринен жолукпаган кыргыздын ак калпагы, мукам үндүү комузу, чексиз мухиттей болгон «Манасы» кызык. Туристтер көчмөн цивилизациясынын табылгасы – боз үйдү көргөнү келишет. Улутубуздун кайталангыс обондорун укканы, уникалдуу этнографиясын, ажайып кооздукка, символдуу маанилерге, бай керемет шырдактардын, алакийиздердин, кыргыз архитектурасын көргөнү, салт-санааларын, үрп-адаттарын тааныганы келишет. Алар дүйнө элдеринде кезикпеген төкмө акындарды, манасчыларды угуп, таңыркашат. (С. Б.)

7. Алган билимди бекемдөө көнүгүүсү. 1) Тексттен бир өңчөй мүчөлөрдү тапкыла. 2) Бир өңчөй мүчөлөрдү байланыштыруучу каражаттарды жана аларга коюлуучу тыныш белгилерди ажыраткыла.

Ата Мекенди сүйүү

Кымбаттуу жаш достор! Өз эли-жеринер, Ата Журтуңар менен Мекен таануу сабактарында да тааныштыңар. Ата-бабаңар мекендеген өрөөндүн ой-кырын, асман тиреген тоолорун, сууларын билесиңер. Кыргыз жерибиздин кооздугуна, кереметүүлүгүнө кантип суктанбайбыз! Ар дайым көрүп жүргөн асман, Күн, Ай, жылдыздар, Жер аалам деген чексиз мейкиндиктен орун алган. Туулуп-өскөн жерибиздин абасы – таза, агын суулары – тунук, асманы – көпкөк. Кайда барсаң да, ак мөңгүлүү тоолорду көрөсүңөр, шибери белден буралган жайлоолордо, кооз кокту-колоттордо болосуңар. Шаркырап аккан көк-кашка сууларга, карагай-черлүү токойлорго жолугууга болот. Биздин Мекенибиз – мына ушундай кереметтүү жер!

8. Алган билимди эске түшүрүү көнүгүүсү. 1) Тексттеги энчилүү аттардын жазылышын тууралап, көчүрүп жазгыла. 2) Бир өңчөй мүчөлөргө тыныш белгилерин койгула.

Кыргыздар илгертен мал баккан көчмөн эл болгон. Кар кетип, жерге чөп чыкканда, кыштоодон жаздоого жайытка – жакыныраак белестерге көчүп чыгышчу. Ал эми жаздоонун чөбү саргая баштаганда тоо арасындагы алыскы жайыттарга – жайлоолорго көчүп кетишчу. Жайлоо берекеси төгүлгөн мезгил июндан сентябрь айынын ортосуна чейин созулат. Анда чөптүн аш болумдуу түрлөрү көп. Сабагы дандуу ак сокто кыяк сабиз чөп түлкү куйрук ичке жалбырактуу жылгын малды бат семиртет. Кыргызстанда арпа, Ак-сай, сырт, чоң Алай, Суу самыр, Соң-көл, Кара кужур, чаткал, көк ойрок, Көк-арт деген атактуу жайлоолор бар.

9. Үлгү боюнча алган билимдерди калыбына келтирүү көнүгүүсү. 1) Берилген схемалардын негизинде бир өңчөй мүчөлөрдү катыштырып, сүйлөмдөрдү түзүлө. 2) Тыныш белгилеринин коюлушун түшүндүргүлө.

Ү л г ү: *Менин досторум – Акбермет, Исхак.*

1. ... , . 2. , 3. ... , , , ...
4. да, да... . 5. менен 6. жана ...
7. ... , , 8. , ,

3-§. Көп маанилүү жана өтмө маанилүү сөздөр

Кайталоо үчүн суроолор жана тапшырмалар:

- 1. Кандай сөздөр бир маанилүү сөздөр деп аталат?
 2. Бир мааниге ээ болгон сөздөргө мисалдарды тапкыла.
3. Бир эле сөздүн көп мааниде колдонулушу кандай сөздөр деп аталат?
4. Көп мааниге ээ болгон сөздөргө мисалдарды келтиргиле.
5. Ойлонгула, кандай сөздөрдү өтмө маанидеги сөздөр дейбиз? Мисалдарды келтиргиле.

10. Алган билимди кайталоо көнүгүүсү. 1) Төмөнкү текстти окуп, бир маанилүү сөздөрдү тапкыла. 2) Эмне үчүн аларды бир маанилүү сөздөр деп эсептедиңер?

Эне

Илгери бир эне жашаптыр. Ал жалгыз уулун көрбөгөн азап-тозок менен чоңойтуп, жакшы тарбиялаган дешет.

Күндөрдүн биринде асыл эне катуу ооруп, колу-буту шал болуп калат. Уулу энесин көтөрүп алып, барбаган жери, колдонбогон эми-дому калбайт. Энеси айыкпай, баланын айласы кетет. Анын сүт акысынан кутулмакчы болуп, Ала-Тоонун ичин кыдырып, аңтарып жөнөйт.

Аябай чарчап, эс алуу үчүн бир жарчанын түбүнө токтошот. Чөп-чар жыйнап, алдын жумшактап, энесин жаткырат. Бала ары-бери чуркап, суу издейт. Бир жерге келсе, бир аз ным чыгып, бууланып турган жерди көрөт.

Бала нымдуу жерди колу менен чукуп көрөт. Нымдын ысыгын байкайт. Дагы чукуйт. Чукуган сайын: «Энем – бактым, энем – таалайым, энем – нурум», – деп бир жыгылып, бир туруп, нымдуу жерди колу менен чукулай берет. Колу, тырмагы тешилет. Көптөн кийин жылжып, ысык суу чыгат. Чуңкур жасап, энесин ысык сууга жаткырып коёт. Бир аздан кийин энеси тердеп, мемиреп уктап калат. (Жом.)

11. Алган билимди калыбына келтирүү көнүгүүсү. 1) Текстти окуп чыккыла. 2) Көп маанилүү сөздөрдү тапкыла. 3) Алар кандай маанилерге ээ экендигин далилдегиле.

Баланын парзы

Илгери-илгери бир карыянын үч уулу болуптур. Алар өспүрүм куракка жеткенде атасы катуу ооруп, төшөктө жатып калат. Түркүн дарыгерлер келип айыктыра алышпайт. Ошондо атасы балдарын чогултуп, мындай дейт: «Кана, айткылачы, балдарым, эгер кокус тагдыр жаза тайып, мен көз жумсам, кимиңер кандай зыйнат көрсөтөсүңөр?»

Улуу баласы: «Мен бул кимдин эстелиги дедиргидей заңгыратып ак мрамордон эстелик тургузам, ата», – деди башын жерден албай.

– А мен, – деди ортоңку уулу, – атыңды эл айтып каларлыктай кылып, ат чаптырып, Ала-Тоодой эт бышырып, чоң аш берем, ата.

Кичүү уулу мындай дейт:

– Мен болсом, акыл-эстүү болуп, окуп билим алсам. Көп өнөр үйрөнүп, элге кызмат кылсам. Бул баланчанын баласы деп, сиздин ысымыңызды унутпай айтып турушса, ата. Менин тилегим да, максатым да – ушул.

Карыя үч уулунун айткандарын угуп, кыйлага турат да, кичүү уулунун сөзүн туура көрөт.

– Анда менин өлбөй калганым – ошол, – дейт атасы кичүү уулун маңдайынан өөп. (Жом.)

● Баланын парзы тууралуу силердин оюңар кандай?

12. Алган билимди кайталоо көнүгүүсү. 1) Төмөнкү сүйлөмдөрдөн көп маанилүү сөздөрдү тапкыла. 2) Алардын кандай мааниде айтылгандыгын аныктагыла.

1. Балага ат коёрдо анын ата-энеси тууган-туушкандарын, айылдын аксакалдарын дасторкон жасап чакырат. 2. Күлүк аттар алдыга озуп чыгышты. 3. Мергенчи бөкөндөрдү атты. 4. Оодарыш оюнуна катышкандар белден жогору кийим кийишпейт. 5. Ашуусу болбой, бел болбойт. 6. Анын бетин муздак жел аймалады. 7. Асыл китептин акыркы бетине көз жүгүрттү. 8. Көл бетинде сүзүп жүргөн ак куулар көрүнөт. 9. Концерт бүтүп, элдин дүркүрөгөн кол чабуулары угулду. 10. Кылыч жарасы бүтөт, тил жарасы бүтпөйт.

13. Машыгуу көнүгүүсү. Көп чекиттин ордуна тиешелүү сөздөрдү маанисине ылайыктап коюп жазгыла.

1. Үйдүн ... таза, кооз жана көрктүү. 2. Эл ... – өнөр кенчи. 3. Чымчыктар бир сааттын ... эле көптөгөн курт-кумурскаларды жоготот. 4. Жаштар азыр ... жазышпай калышты. 5. Чоочун кишиге сырынды билгизбей 6. Жер ... электе жазгы жумуштар эрте башталды. 7. Паркта ... бир нече түрлөрү бар. 8. Ата-энеңди ардактап 9. Балам, сага ... берсин.

Колдонулуучу сөздөр: кат, ичи, бак.

14. Изденүүчүлүк көнүгүүсү. Төмөнкү сөздөрдүн берген маанилерин жазып, таблицаны толтургула.

Сөздөр	Берген маанилери
1. Жер	1. 2. 3.
2. Ийин	1. 2.
3. Ири	1. 2. 3.
4. Кабар	1. 2. 3.

15. Өз алдынча иштөө көнүгүүсү. 1) «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнөн» көп маанилүү сөздөрдү тапкыла. 2) Аларды катыштырып, сүйлөмдөрдү түзгүлө.

16. Алган билимди тереңдетүү көнүгүүсү. 1) Сүйлөмдөрдү окуп чыккыла. 2) Тике жана өтмө мааниде колдонулган сөздөрдү тапкыла. 3) Өтмө мааниде колдонулган сөздөрдүн кандай маани бергендигин айтып бергиле.

1. Тумшукту айланып өтүп, жолубузду андан ары уладык. 2. Бүркүтүн тумшугу курч болот. 3. Кочкор тумшук, жүлжүгү көз жигит алдыбыздан чыкты. 4. Тоо жарылып, мол келет, Толкуган деңиз кол келет. 5. Кетмен туяк, кең соору, Керишке минер мал экен. 6. Артымда калар туяк жок. 7. Короочу иттердин анда-санда үргөнү болбосо, түн тынчтыкта. 8. Жаман менен жакшыга, Жалакор болсоң, ит болдуң.

17. Алган билимдин чындыгын текшерүү көнүгүүсү. 1) Сүйлөмдөрдүн кайсы стилге мүнөздүү экендигин аныктагыла. 2) Кара тамга менен басылган сөздөр кандай мааниде колдонулду?

1. **Кызыл** көйнөк кийиптир. Кырманда **кызыл** үйүлүп жатат. Бетине **кызыл** жүгүрдү. 2. Ар түрдүү **дан** эгиндери айдалды. Буудай, арпа **дан** алыштыр. **Дан** ооз тиели. 3. Өнөр алды – кызыл **тил**. Душмандан **тил** кармап келишти. Малдын **тилин** баккан билет.

18. Изденүүчүлүк көнүгүүсү. 1) Берилген сөздөрдүн өтмө маанилерин таап, таблицаны толтургула. 2) Аларды катыштырып, сүйлөмдөрдү түзгүлө.

Сөздөр	Өтмө мааниси
1. Бүркүт	1. Эр жүрөк, баатыр. Мен – бир бүркүт, Тянь-Шанда шаңшыган.
2. Булбул	
3. Агып өтүү	
4. Алтын аяк	
5. Кол топтоо	

4-§. Уңгу жана мүчөнүн түрлөрү

Өтүлгөн материалдарды кайталоо жана бышыктоо үчүн окуучуларга берилүүчү суроолор жана тапшырмалар:

1. Уңгу жана мүчө жөнүндө түшүнүк бергиле.
2. Мүчөнүн маанисине карай бөлүнүшүн түшүндүргүлө.
3. Сөз өзгөртүүчү жана сөз жасоочу мүчөлөр жөнүндө айтып бергиле, оозеки мисалдарды келтиргиле.
4. Тубаса жана туунду сөздөр деп, кандай сөздөрдү айтабыз?

19. Окуучулардын алган билимин, машыккандыгын жана көнүккөндүгүн текшерүү көнүгүүсү. 1) Сүйлөмдөрдү окуп чыгып, сөздөрдү уңгу жана мүчөгө ажыраткыла. 2) Сөз өзгөртүүчү же сөз жасоочу мүчөлөр экендигин аныктагыла.

1. Жер тоосуз болбос, эл жоосуз болбос. 2. Эки эрдин достугу бир белден ашырат, эки элдин достугу миң белден ашырат. 3. Чечен сөз баштайт, баатыр эл баштайт. 4. Адамдын ийгилигине карап эмес, акылына карап баа бер. 5. Акылдууга айткан сөз – колго конгон кушка тең. 6. Асмандап учкан канаттуу эмес, таланттуу, сөз сүйлөгөн тилдүү эмес, санаттуу.

20. Алган билимди калыбына келтирүү мүнөзүндөгү көнүгүү. 1) Төмөндөгү сөздөрдү окуп чыгып, сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдү тапкыла. 2) Алар кайсы сөз түркүмүнөн жасалгандыгын айтып бергиле.

1) Бийле, ишмер, башкар, жолук, достош, башкар, билим, өнөрлүү. 2) Унутчаак, кубаныч, жаанчыл, шаардык, ичмек, билдир, күрөш, чапкыла.

21. Түшүндүрмөлүү көнүгүү. Топтук иш. 1) Төмөндөгү сөздөргө тиешелүү сөз жасоочу мүчөлөрдү (**-чыл, -чан, -ла, -кар, -ар, -ым, -гыр**) улап, көчүрүп жазгыла. 2) Сөздөр кайсы сөз түркүмүнөн жасалды?

Мисалы, *суучул* ж. у. с.

1. Суу, ат, камчы, от, ак.
2. Өт, тегиз, кеп, чын.
3. Бас, ал, кызыл, өтүк.

22. Окуучуларды машыктыруу жана көнүктүрүү көнүгүүсү. 1) Текстти окуп чыгып, бир өңчөй мүчөлөрдү тапкыла. 2) Кара тамга менен белгиленген сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыраткыла. 3) Текстке кандай ат коёр элеңер?

Бурулча улуу тоонун кыраан кушу сыңары элетте эркин өскөндүктөн, **өнөрлүү** ата-энесинен ыймандуу тарбия алып чоңойгондуктан, жаман-жакшыга көзү канып, кыз чагынан ар кыл окуялардан кабардар эле. Ал кыргыз санжырасында айтылып жүргөн жез таңдай ырчыларды, жаакта жок **чечендерди, манасчы, жомокчу, чоорчу**, комузчуларды, мүнүшкөрлөрдү, куш тилин билген саятчыларды, саяпкер, уста, зергер, **уздарды** жакшы билген.

Чоң аталары, **агалары** менен аралаш жүргөн уруу аксакалдары, куттуу карыялар: Садыр аке, Кадыр аке, Дүр аке төрөлөрдү билип калган. Ушул аталган жана аталбаган айтылуу адамдардын дээрлик баары кыргыз тарыхында болгон, турмушта жашап өткөн. Болгондо да булар – жакынкы тарых инсандары. Азыр ар бир улут өзүнүн **тилин, салтын**, тарыхын, маданиятын, эстелигин, мурасын, **этнографиясын**, жазмасын, философиясын изилдеп, иликтеп, тастыктап жаза баштаганда булар – табылгыс байлык эмеспи. (*«А-Т»*)

23. Тапшырмаларды коллективдүү аткаруу көнүгүүсү. 1) Текстти окуп чыгып, сөз жасоочу мүчөлөр менен уюшулган сөздөрдү тапкыла. 2) Эмне үчүн

сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөр деп аталарын далилдегиле. 3) Тыныш белгилерин койгула.

Ысык-Көл – кыргыз жергесинин керемети

Ысык-Көлдүн жээгинде көптөгөн курорттор санаторийлер эс алуу үйлөрү бар. Ага Казакстандан Өзбекстандан чет өлкөлөрдөн көптөгөн туристтер келип эс алышат ден соолуктарын чындашат. Курорттор таза абасы салкын жери кооз суусу тунук. Эс алуучулар оорулуу адамдар үчүн жаңы үйлөр ванналар бассейндер курулган. Анда жаңы кооз столдорду керебеттерди отургучтарды дивандарды орду-орду менен коюшкан

Ашканаларда буфеттерде оорулуу адамдарды дарылоо үчүн минералдык суулардын дары-дармектердин түрлөрү бар. Клубдарда ар түрдүү оюндар: шахмат шашки теннис жана бильярд ойнолот⁴. Ал эми китепканадан жаңы гезит-журналдарды адабияттарды окуй аласың.

Ысык-Көл – кыргыз жергесинин керемети элибиздин сыймыгы.

- Балдар, Ысык-Көлдү эмне үчүн берметке теңейбиз?

5-§. Орфоэпиянын негизги эрежелери

Кайталоо жана бышыктоо үчүн берилүүчү суроолор жана тапшырмалар:

- ?
1. Орфоэпия эмнени үйрөтүүчү илим?
2. Ал кайсы тилден алынган?
3. Орфоэпиянын кандай эрежелерин билесиңер?

24. Өтүлгөн материалдарды бышыктоо көнүгүүсү. 1) Сүйлөмдөрдөн айтылышы боюнча айырмаланган сөздөрдү тапкыла. 2) Адабий тилдин нормасында алар кандай айтылат?

1. Аны көргөндө арстан качып жөнөдү. Артынан ач кыйкыра кувуп алды.

– Оо, токтоң! Токтоң! Конок каадасын кылың. Качпаң.

– Бовойт! Кармап аласың. Ковмат айттырасың.

Арстан кача берди, кача берди.

2. Бар экен, жок экен, бир боз дүрүлдөк богон экен.

25. Окуучулардын орфоэпиялык сабаттуулугун жогорулатуу көнүгүүсү.

1) б тыбышынын п тыбышына, к тыбышынын г тыбышына өтүп айтылган учурун карагыла. 2) Туурасы кандай жазылат?

1. Кашкардан сараң бай ичтекени паамдабай кыңылдап, көңүлү жай келаттар. 2. Жылкычы өзүнөн-өзү гепке гирет. 3. Жалковдун ковну ак болот, пышып-пышып жеп болот. 4. Ашыглыкта эдэп бар, мойнуда шуру сэдэп бар. 5. Асманды кара пулут каптады. 6. Алардын бикири келишпеди. 7. Гөжө дайыма Ноороз майрамында даярдалат.

26. Бышыктоо көнүгүүсү. Айтылышы боюнча жазылган сөздөрдү таблицага туура жазып толтургула.

Айтылышы	Туура жазылышы
түңкү	
кийиңки	
караңгы	
ишембейт	
жесчи	
тозгоол	
кезгич	

27. Орфографиялык сабаттуулукту жогорулатуу көнүгүүсү. 1) Төмөнкү кашаага алынган сөздөрдү кашаадан чыгарып, тууралап жазгыла. 2) Айтылышы менен жазылышынын ортосундагы айырмачылыкты түшүндүргүлө.

1. Тетиги чоң кара чокунун башын ашып өткөнүнө быйыл (омбир) жыл болот. 2. Бүркүтчү Шертай (көгатын) минип, тоону көздөй жөнөдү. 3. Эркинбек бул көчөнүн атын (билалбады). 4. Бишкек шаарында Кытай Эл Республикасынын өнөр жай (көргөсмөсүнүн) ачылышы болду. 5. Балдар сабактан (кеш тарады). 6. Асан, Үсөн – (эгис балдар).

6-§. Текст. Тексттин мүнөздүү белгилери

Э р е ж е (аныктама)

Текст болуу үчүн төмөндөгүдөй мыйзам ченемдүү үч негизги белги эске алынат:

1. Тексттеги сүйлөмдөрдүн туруктуу мүчөлөнүшү (тизмектелиши);
2. Маанилик жактан бир бүтүндү түзүшү;
3. Сүйлөмдөрдүн өз ара байланыштуулугу.

Текст эки же андан ашык сүйлөмдөрдөн түзүлөт. Бирок ар кандай эле сүйлөмдөрдүн жыйындысы текст боло бербейт. Ал туруктуу мүчөлөнүшү керек.

1 - м и с а л. *Наркы өйүздө казактын боз адыр белесинде от жагылган тандырдын оозундай алоолонгон, билинер-билинбес мелт-калт ылдый чөккөн, жерге күүгүм чакырған, асмандагы борпоң булутчаларды кызыл-сур түскө боёгон, талыкпай албырган күндү Жамийла алаканын көзүнө калкалай, ошол жактан кандайдыр бир сонун көрк ачылып келе жаткандай муңайым, күлүмсүрөп карап турду. (Ч. А.)*

Бул сүйлөмдөр – бүткөн ойду билдирген кеп чыгармасы, сүйлөм, бирок текст эмес. Сүйлөмдөр тексттин эмес, татаал сүйлөмдөрдүн синтаксистик мыйзамдарына ылайык түзүлдү жана бирикти. Мында тексттин мүчөлөнүшү, тексттин маанилик бүтүндүгү, сүйлөмдөрдүн системалуу байланыштуулугу жок. Аларды өз алдынча сүйлөм катарында кароого да мүмкүн эмес. Ошондуктан текст эмес.

2 - м и с а л. *Данияр унчукпай келе берди. Мен обонду дагы улантса экен деп, чыдамсыздык менен күттүм. Данияр мурдагыдай эле обонун акырын баштады. Бирок бара-бара үнү күч алды. Капчыгай ичи жаңырды. Алыскы аскалар анын обонун эки-үч кайтара улантып жатты. (Ч. А.)*

Бул – текст, себеби сүйлөмдөр туруктуу мүчөлөнүп, маанилик жактан бир бүтүндү түздү. Ар бир сүйлөм өз ара байланыштуу айтылды жана өз алдынча турган бир нече сүйлөмдөрдөн түзүлдү.

28. Алган билимди алгачкы жолу бышыктоо көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, эмне үчүн текст же эмне үчүн текст эмес экенин далилдегиле. 2) Текст болуу үчүн кандай шарт керек.

Дасторкон

Кыргыздар дасторкон жасала турган кездеменин түсүнө да маани беришкен. Адатта, дасторконду ак же ачык түстөгү кездемеден жасашкан.

Элибизде: «Жайыл дасторконду жалдыратпайт, бышкан тамакты күт-түрбөйт», – деп дасторкон жайылып, тамак-аш даяр болгондо, үй-бүлө мүчөлөрү жасап жатышкан бардык иштерин токтотушуп, тамактанууга отуруулары салт болгон.

29. Жаңы билимге өз алдынча ээ болуу көнүгүүсү. 1) Төмөнкү 2 мисалды окуп чыккыла. Алар текст болобу? 2) Текст жөнүндө өз түшүнүгүңөрдү айтып бергиле. 3) Ага кандай ат коёсуңар?

1) Бул окуя качандыр бир кезде болуптур. Ажайып кооз гүлдөр жер бетине жаралып, анын көркүн ачты. Алар жыпар жыты менен бүт дүйнөнү аңкытты. Бүткүл жан-жаныбарлар да, канаттуу куштар да, көпөлөк, аарылар да гүлгө суктанышып, аны айланчыктап, ыракатка батышат. (С. Р.)

2) Муундардан муундарга мурас катары кала турган негизги байлык – тил. Эне тили болсо, Ата Журт болот. Элдин өмүр өлчөөсүн тил белгилейт. Дүйнөдөгү бардык сулуулук жана сыйкырдуу бешик ырын угуу бактысы эне тили менен байланышкан. (Аб. М.)

30. Чыгармачылык көнүгүү. 1) Өзүңөр каалаган темада текст түзгүлө. 2) Көчүрүп жазып, маанилик жактан кандай байланышканын айтып бергиле. 3) Тексттин мүчөлөнүшү кандай болорун айтып бергиле.

7-§. Тексттин маанилик бүтүндүгү

Э р е ж е (аныктама)

Тексттин маанилик бүтүндүгү тексттин мүчөлөнүшүнүн экинчи мүнөздүү белгиси болуп саналат. Ал өзүнө төмөндөгүдөй белгилерди камтыйт:

- текст – бул белгилүү бир темада сүйлөшүү, пикир алышуу;
- текстте сүйлөөчү адамдын негизги оюнун ишке ашырылышы;
- ар кандай көлөмдөгү тексттин бүткөн ойду билдириши;
- текстке теманы же айтылган негизги ойду билдирүүчү аталыш тандап алуу;
- тексттин туура башталып, туура бүтүшү.

М и с а л ы, Дүйшөн бизди адатынча мектепке ээрчитип чыкты. Бул жолу ал эч бир унчукпай, сүйлөбөй, сустайган каштарынын астынан бүркөлө карап, кубакай жүзү карарган темир өңдөнүп келе жатты. Мугалимибиздин мындай болгонун эч көргөн эмес элек. Алда кандай жамандык болуп кеттиби дегендей ыйбаа менен биз дагы, демейде чурулдап ойноп кетчү балдар, сестейип калдык. Калың кар түшкөндө Дүйшөн дайым өзү жол баштап, анын артынан мен, анан башка кичирээк балдар чыйырга түшчү. (Ч. А.)

31. Алган билимдин тереңдигин текшерүү көнүгүүсү. 1) Көчүрүп жазгыла.
2) Тексттин маанилик бүтүндүгү сакталдыбы?

Илгери-илгери кыргыздар жердеген Алтай жана Ала-Тоонун коюнунда керемет кооз Талгар деген кичинекей айыл болуптур. Кичинекей жана кооз бул айылды Мекен кылган аз эле эли бар экен. Талгар деген аты ошол жердеги эң бийик тоонун атынан коюлса керек. Анын төбөсү көккө сайылып, дайыма аппак кар каптаган учу боз тумандан чанда көрүнчү. Анын башына эч ким чыкпаптыр. Анткени тоонун боору чытырман токой болуп, аерге барган эч ким андан өтө албаптыр. (С. Р.)

Тема жана подтема

1 - э р е ж е (аныктама)

1. Текст – маанилик жана грамматикалык жактан өз ара тыгыз байланышкан сүйлөмдөрдүн жыйындысы (тизмеги). Ал эми сүйлөмдөрдүн грамматикалык жактан байланышынын негизги каражаттарына сүйлөмдөрдүн орун тартиби, сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартиби жана интонация кирет.

2. Ар бир текст өзүнүн мазмунуна жараша белгилүү теманы түзөт. Тема – тексттин мазмунуна коюлган ат, тексттин маанилүү өзөгү, тексттин жалпыланган мазмуну.

3. Тексттин темасы **подтемага** (темачага), **бөлүмгө** жана **микротемага** (кичине темаларга) бөлүнөт. Буга мисал катарында төмөнкү тексттерди талдап көрсөтүүгө болот.

4. Тексттин темасы көп учурда анын кириш бөлүмүндө же тексттин аягында айрым сүйлөмдөр менен да берилет.

5. Тексттеги сүйлөмдөр анын жалпы темасы менен гана байланышпастан, андагы негизги идея, негизги ой менен да байланышат.

6. Тексттин темасы менен андагы негизги ойду так ажырата билүү керек. Текстте эмне жөнүндө айтылса, бул маалымат – тема, текстте эмне, кандай мазмун берилсе, бул – тексттин негизги ою. Тема да, негизги ой да тексттин сүйлөмдөрүн бириктирет, маанилик бүтүндүк берип турат.

32. Жаңы билим алууга окуучуларды даярдоо көнүгүүсү. Төмөндөгү тексттерди окуп чыгып, кандай темачага, бөлүмдөргө бөлүнгөнүн түшүндүргүлө.

Дыйкан

1. Акылдуу жооп

Илгери-илгери Жакел деген жалкоо киши болгон экен. Ал эгин экпей, шаардагы кызыл кулактардан, соодагерлерден карызга алып, жан сактоо кылчу экен.

Бир жылы Жакел дыйкан жигиттин үйүнө конуп отуруп:

– Иним! Мен ушул жолдон жыл сайын өтөм, сени жаз жарыш, күз күрөш үстүндө көрөм. Жыл сайын алачыктай-алачыктай кызылды жыйнап жатканыңды көрүп: «Бул жигит мынча эгинди кайда батырат болду экен деп ойлойм», – дептир.

Анда жигит:

– Айтканыңыз чын. Түшүмдү эмгегиме жараша көп алам, – дейт.

– Анча аштыкты эмне кыласың? – дептир Жакел.

Жигит:

– Бир бөлүгүн карызыма берем, бир бөлүгүн карызга берем, бир бөлүгүн өзүм каржылайм, – дептир.

2. Таң калуу

Бул сөзгө Жакел таң калып:

– Ээ, иним! Бу кандай кебиң? Түшүмүң мол болгон соң, карыз да албай, карызга да бербей, өзүң эле ичип-жесең болбойбу? – дептир.

Жигит жылмайып:

– Карызыма берем дегеним – ата-энемге ичирем, кийгизем, жедирем, анткени ата-энемдин ак сүт, адал нанына карыздармын. Карызга берем дегеним, өз балдарыма ичирем, кийгизем, анткени балдарым мага карыздар. Ал эми өзүмдүн ичкеним, кийгеним – өз акым, – дептир.

3. Уялуу

Бул сөздү уккан Жакелдин башы жерге түшүп, өзүнүн билбестигине, ата-энесин, балдарын алпечтеп бага албаганына катуу уят болуптур. Ошондон баштап, Жакел жалкоолугун³ таштап, эгин эгип, кетмен чаап, мол түшүм алыштыр. *(Кытайдагы кыргыз эл жомокторунан)*

2 - э р е ж е (аныктама)

Жогорку тексттин негизги темасы – «Дыйкан». Ал «Акылдуу жооп», «Таң калуу», «Уялуу» деген үч подтемадан (темачадан) жана анын ар бир бөлүмү өзүнчө кичине темалардан турат. Мисалы, 1 – «Акылдуу жооп» деген подтемада жалкоо жана эмгекчил жигит; 2 – «Таң калуу» деген подтемада суроо жана жооп; 3 – «Уялуу» деген подтемада уялуу жана мол түшүм алуу деген микротемалар бар.

Демек, **подтема** деген чоң теманын ичиндеги майда темалар, ал эми **микротема** деген жалпы теманын майда бөлүкчөлөрү, же болбоосо, кептин маанилик минималдуу бирдиги.

33. Алган билимдин чындыгын текшерип көрүү көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, текстке ат ойлоп тапкыла. 2) Тема эмне максат менен коюлат?

Энелерибиздин бизге болгон сүйүүсү – түбөлүктүү. Ооба, алар бала кезибизден бери бир да алыстабай, бизге дайыма көз салып турушат.

Кечинде, жатар алдында уйкусураган жүзүбүздөн жыттайт. Биз жолго чыкканда, артыбыздан кабатырлана көз салып, ак жол тилейт. Канчалык алыс кетсек да, жол азабын бүт көтөрүп, маңдайыбызга жетип келишет. Ачкан кардыбызды тойгузуп, көңүлүбүздү көтөрүп, кайгы-капа, оору-сыркоону өздөрүнө алышат. Ушундай бактылуу жана бейкапар күндөрдө энелер бизди ар дайым коштоп жүрөрүн унутпайлы.

34. Өз алдынча иштөө көнүгүүсү. 1) Текстти көчүрүп жазгыла. 2) Тема, подтема, микротема жөнүндө өз түшүнүгүңөрдү айтып бергиле. 3) Тексттеги микротеманы тапкыла.

Машине келип токтоду. Курманов машинеден түшүп, Улуу Жеңиш күнү менен куттуктады.

– Ардактуу агайындар, – деди Курманов, – биздин тилегибиз ушул эле. Мына, эми тилегибизге жеттик. Тынчтык болду. (К. Б.)

35. Чыгармачылык көнүгүү. 1) Каалаган темада чакан текст түзгүлө. 2) Анын подтемасын жана микротемасын аныктагыла. Теманын болжолдуу аталыштары: «Кыргызстан – ынтымактын өлкөсү», «Менин курбум» ж. б.

36. Билимди тереңдетүү көнүгүүсү. 1) Тема жана анын бөлүмдөрүн түшүндүргүлө. 2) Эмне үчүн тема подтемаларга, микротемаларга бөлүнөт? 3) Тема кеңири, же тар мааниде айтылдыбы? 4) Текстте микротема барбы?

Жаратылышка мамиле

Мен өткөн жылы Россиянын айтылуу Санкт-Петербург шаарында болдум. Адамга үйүр алган бакма көгүчкөндөрдү айтпай эле коёюн, жапайы таранчылар, каргалар адамдардын ийиндерине конуп, колдорунан жем жегендерин көрүп, жапайы канаттуулар менен адамдардын бири-бирине ишенич арткандары мени бир топ ойго салды.

Алар колго үйрөтүлгөндөй эч нерседен капарсыз беймарал учуп-конуп жүрүшөт. Биздин шаарда чымчык сенин ийиниңе конуп, колундан жем жемек түгүл, эңкейсең уча качат. Адам айлана-чөйрөгө акыл-эстүүлүк менен мамиле кылбаса, аны бат эле бүлүнтүп жибериши да мүмкүн.

Сен бак аралап баратканда булбул сайрап, кара чыйырчык безелешип, тыйын чычкан колундан жем жеп турса, бул көрүнүш адам менен табияттын алакасы эмеспи.

● Силер өз жериңердин жаратылышын кандай сактайсыңар?

8-§. Тексттин байланыштуулугу

1 - э р е ж е (аныктама)

Тексттин байланыштуулугу тексттин мүчөлөнүшүнүн үчүнчү негизги мүнөздүү белгиси болуп саналат. Байланыштуулуктун негизин сүйлөмдүн коммуникативдик ырааттуулугу түзөт, тексттеги ар бир кийинки сүйлөм мурунку сүйлөмдөрдүн базасында түзүлөт. Мурунку сүйлөмдөгү негизги ойго кийинки сүйлөмдө жаңы маалымат кошулуу менен негизги ой өнүгүү абалында болот. Ойдун өнүгүүсүнө тексттеги ар бир сүйлөм өз салымын кошот. Ошондуктан сүйлөмдөгү сөздөр экиге бөлүнөт.

2 - э р е ж е (аныктама)

Сүйлөмдө мурун белгилүү болгон сөздөр же сөз тизмеги «тема» же «мурунку», кийинки сүйлөмдөрдөгү жаңы сөздөр же сөз тизмеги «рема» же «жаңы» деп аталат. «Тема» же «мурунку» «М» («Т»), «рема» же «жаңылар» «Ж» («Р») тамгалары менен белгиленет.

«Ремада» же «Жаңыда» жаңы билдирүүлөр берилип, айтылган ойду өнүктүрөт же алга жылдырат.

М и с а л ы: 1. *Абыл шаарга келди* (Абыл, шаарга «жаңы»). 2. *Абыл китеп дүкөнүнө барды* (Абыл «мурунку»), *китеп дүкөнүнө* («жаңы»). 3. *Абыл окуу китептерин сатып алды* (Абыл «мурунку»), *окуу китептерин* («жаңы»).

Ушул эле сүйлөмдү түшүнүктүү болсун үчүн төмөнкү схема менен көрсөтүүгө болот.

1. Ж₁ – Ж₁.

2. М₂ – Ж₁.

3. М₃ – Ж₁.

1. Т₁ – Р₁.

2. Т₁ – Р₂.

3. Т₁ – Р₃.

же болбосо,

Ж₁

Ж₁

М₂

Ж₁

1. *Абыл шаарга келди.* 2. *Абыл китеп дүкөнүнө барды.*

М₃

Ж₁

3. *Абыл окуу китептерин сатып алды.*

37. Алган билимди бышыктоо көнүгүүсү. 1) Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, «мурунку» же «жаңыларды», же «тема», «ремаларды» тапкыла. 2) Аларды жогорку схема аркылуу көрсөткүлө.

1. Мурат Кожомкул байга малай болду. Мурат абдан арыктады. Ал тамакка тойбой, кийимге жетпеди.

2. Бул – Ажар деген кыз. Беркилери – Ажарга жолдош болуп, бирге чыккан ошол жердик аялдар. Ажар мүрзөнү көргөндө буркурап-боздоп ыйлап жиберди.

3. Ысмайыл кантти экен, – деп Сейденин жүрөгү шуу дей түштү. Кыш да түштү. Кышында суук үңкүргө жатыш оңойбу? Сейде чоң ала кийизди Ысмайылга жеткирип берүүнү ойлоду. Ал күндөп-түндөп Ысмайылдын кирип жууду.

38. Алган билимди чыңдоо көнүгүүсү. Төмөнкү текстти «М» («Т»), «рема» же «жаңылар» «Ж» («Р») кылып ажыраткыла.

Мерген менен Суречки

Илгери-илгери бир кедейдин ашкан мерген, баатыр уулу болгон экен. Баланы жаштайынан атасы мергенчиликке үйрөтөт. Бала атасынан ашып өтөт. Тоодогуну тоодон, ойдогуну ойдон атат. Эчки менен телкини боозуна, улак менен чаарчыгын жаштыгына карабай кыра берет.

Ошентип, бала мерген кайберендерден тукум койбой, Суречкинин үйүрүн кошо кырып жиберет. Аягында Суречки Алабаш текеси экөө гана калат. Ошондо Суречки мергенге жалынып-жалбарып:

– Кайберен тукуму курут болуп кетпесин, Алабаш текеме тийбесен экен, – деп зарлайт.

Бирок мерген Суречкинин зарын укпай, Алабашты да сулатат. Ошондо Суречки жаны кашайып:

– Эми мени ат, козголбой туруп берейин, тийгизе албайсың, – дейт.

Мерген алжыган эчкинин сөзүнө күлүп, мээлеп атып жиберет.

Суречки жыгылбайт. Караса, аткан огу алдыңкы туягынын учун гана чырпып өтүптүр.

Тексттеги сүйлөмдөрдүн байланышуу жолдору

Тексттеги сүйлөмдөр өз ара ички маанилик жактан эки түрдүү: **улан-малуу** же **чынжырлаш** жана **удаалаштык** (жарыш) ыгы, жолу менен байланышат.

1 - э р е ж е (аныктама)

Тексттеги сүйлөмдөр мааниси жактан уланмалуу жол менен, башкача айтканда, чынжырлашып байланышканда экинчи сүйлөм биринчи, үчүнчү сүйлөм экинчи, төртүнчү сүйлөм үчүнчү сүйлөмдөгү ойду улайт. Сүйлөмдөрдүн мындай байланышы **уланмалуу же чынжырлаш байланыш** деп аталат.

Уланмалуу байланышты төмөндөгүдөй схема менен көрсөтүүгө болот.

М и с а л ы,

Чабалекей чырылдап, уясынан учту. Тышка чыкты. Кайра учуп кирди. Экинчи чабалекей да балдарына жем тиштеп келип калды, жыланды көрдү. Ал оозундагы жемин таштап жиберди, кайрат кылды. Балдарын жоодон сактамакчы болуп, канаты менен жыланды чаап өттү. Жылан аны тоготподоу. Башын көтөрүп, уяны карай жыла берди. (К. Б.)

2 - э р е ж е (аныктама)

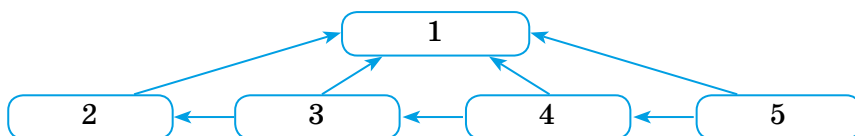
Тексттеги сүйлөмдөр кайталанып айтылган, же бир уңгулаш сөздөр, ат атоочтор, же тилдин башка каражаттары (синонимдер) ж. б. аркылуу да мааниси боюнча уланышып, чынжырлашып байланышат. Мисалы, *Жыйналышка Жутабай карыя төрагалык кылды. Жыйналышты ачып, Чүкөбайга сөз берди. Чүкөбай жаркылдап, оюн-кулкү аралаштыра сөзүн баштады. Ал жетишкен ийгиликтерин айтты. (К. Б.)*

3 - э р е ж е (аныктама)

Кайталанган сөздөр аркылуу колдонулган уланмалуу (чынжырлаш) байланыш илимий жана иштиктүү кепте кеңири колдонулат. Аларды колдонуу кептин так болушун камсыз кылат.

Тексттеги сүйлөмдөр чынжырлаштырылган сөздөрсүз да байланышат. Мында да бардык сүйлөмдөр, экинчи сүйлөмдөн баштап, мааниси боюнча жана грамматикалык жактан биринчи сүйлөм менен байланышат. Бирок сүйлөмдөр түзүлүшү жагынан окшош болушат да, алдыңкы сүйлөмдө айтылган ойду улабайт. Андагы сүйлөм мүчөлөрүнүн орун тартиби биринчи сүйлөмдө кандай болсо, кийинки сүйлөмдөрдө да так ошондой тартипте кала берет.

Тексттеги сүйлөмдөрдүн мындай байланышы **удаалаш (жарыш) байланыш** деп аталат. Муну төмөндөгүдөй схема менен көрсөтүүгө болот.

Мисалы:

Мекен

Ар бир адамга туулуп-өскөн жери өтө кымбат. Мекендин топурагы – алтын. Мекенге кызмат кылбаган киши – элдин душманы.

Мекенди сүйүү жана ал үчүн кызмат кылуу – чексиз бакыттаалай. Мекенде байлык болсо, сенде да байлык болот. Мекенден айрылганча, өмүрдөн айрылган жакшы.

4 - э р е ж е (аныктама)

Кээде текстте удаалаш (жарыш) байланыш менен уланмалуу (чынжырлаш) байланыш аралашып айтыла берет.

Мисалы, *Чүйгө келе жатабыз. Дагы алты-жети күн жол жүрөбүз. Камдаган азык-түлүк түгөндү. Чүй – жер соорусу. Чүй – эгинтегинге бай. Чүй – биздин туулуп-өскөн жерибиз* (удаалаш байланыш). *Эртерээк жетсек дегенде эки көзүбүз төрт. Үйдү эңсеп келебиз* (уланмалуу байланыш).

39. Өз алдынча билим алуу көнүгүүсү. 1) Текстти окугула, анда сүйлөмдөрдүн байланыш жолдору кандай берилген? 2) Удаалаш байланыш менен уланмалуу байланышты ажыраткыла.

1. Кычан келди. Кычан жыйналышта чыгып сүйлөдү. Кычан мекеменин жанындагы көк шиберге уй мүйүз тартып олтурушкан элди көрдү. Кычан аябай эргип сүйлөдү. Кычандын сүйлөгөнү көпчүлүккө жакты. (Ш. Б.)

2. Осмонбек Жамийлага көз чаптырды. Ал комузун колуна алды. Кулагын бурады. Күүсүнө келтирди. Элибиздин маданиятын, достугун ырдады. (К. Б.)

40. Жаңы билимге ээ болуу көнүгүүсү. 1) Көчүрүп жазгыла. Тексттеги сүйлөмдөрдүн байланышуу жолдорун аныктагыла. 2) Анын түрлөрүн, эмне үчүн уланмалуу (чынжырлаш) же удаалаш (жарыш) байланыш экенин далилдегиле. 3) Эрежелерин түшүндүргүлө.

1. Күндөр өттү. Жаркырап жаз келди. Күн узарды. Бак-дарактар бүрдөдү. Жер бети кулпунду. Зууракан айры-күрөгүн көтөрүп, аянтка чыкты. (К. Б.)

2. Бостон өз көзүнө өзү ишенбеди. Кызыл-ала канга чыланган баласынын үстүнө үйрүлүп түштү. Жерден көтөрүп ала койду. Көкүрөгүнө кыска боюнча артына кетенчиктеди. Өлүм алдында жаткан Акбаранын көпкөк көздөрүн таң кала тиктеп өттү. (Ч. А.)

* 41. Алган билимди текшерүү көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, тексттеги сүйлөмдөрдөн уланмалуу (чынжырлаш), удаалаш (жарыш) байланыштарды тапкыла.

2) Уланмалуу байланыш кандай байланышкан? Бир уңгулаш сөздөр, же атоочтор, же синонимдер аркылуу байланыштыбы?

1. Данияр унчукпай келе берди. Ал бир аз тыныгып, обонун кайра созду. Анын ырдаганына мен чындап эле сүйүнүп кеттим. (Ч. А.)

2. Түнкү саат он чамасы. Асманда алтын Ай ак булуттарды жиреп, батышка карай жылып бара жатат. Пристанда эл батпайт. Баарынын жүзү жарык жана кубанычтуу. (К. Б.)

42. Өтүлгөн материалды кайталоо, бышыктоо көнүгүүсү. 1) Төмөндөгү тексттерди окуп чыккыла. 2) Удаалаш, уланмалуу (чынжырлаш) байланыштагы тексттерди тапкыла. 3) Аларды далилдеп көрсөткүлө. 4) Удаалаш байланыш менен уланмалуу (чынжырлаш) байланыш аралаш текстти тапкыла.

1. Мектептин клубу. Клуб – кызыл-тазыл. Дубалдарына ураандар, чакырыктар илинген. Клубда чогулган эл көп. Жапар акырын басып, президиумга чыкты. Жыйналышты ачык деп жарыялады. Чогулгандар дүркүрөтө кол чабышты.

2. Жамийла класска кирди. Столдун жанындагы олтургучка отурду. Журналды алып, ары-бери барактады. Жамийла балдардын тизмесине көз жүгүрттү. Акырын башын көтөрүп, сабагын баштады. (К. Б.)

43. 1) Өзүңөр удаалаш, уланмалуу (чынжырлаш) жана аралаш байланышка мисалдарды ойлоп тапкыла. 2) Тексттеги сүйлөмдөрдүн байланышуу жолдорун аныктагыла.

9-§. Абзац. Анын текст түзүүдөгү мааниси

1 - э р е ж е (аныктама)

Сүйлөп жаткан адам өзүнүн оюн башкаларга толук, жеткиликтүү түшүндүрүү үчүн бир ойдон экинчи жаңы ойго өтүп турат. Ал ойлор жалпы бир темага бириктирилет. Ошол жалпы теманын майда бөлүктөрү **микротема** деп аталат. Микротема бир нече сүйлөмдөр аркылуу туюндурулат. Ошол микротемага бириккен тексттин бөлүктөрү **абзац** деп аталат. Ал эми тема бир нече микротемадан турса, текст эреже катарында бир нече абзацтан турат. Абзац – тексттин башындагы кемтик же башталган бир ой менен экинчи ойдун ортосундагы текст, тактап айтканда, тексттеги жаңы ойдун башталышы.

Бул сөз немец тилинен алынып, бизче «чегинүү» дегенди билдирет. Абзацты **Z** белгиси менен белгилейбиз. М и с а л ы, *Көп убакыт өттү. Таң агарып, ата баштады. Ажар Турпандын четине өтүп, кургакка чыкты. Какшаалдын чегине келди.*

Какшаал – суусуз чөл, ээн жер боло турган. Бириндеп, ар кайсы жерине чыккан *алтыгана, табылгы, жылгындары гана болбосо, башка жерлери – чөпсүз, кумдуу, мейкин талаа.* (К. Б.)

44. Алган билимди алгачкы жолу бышыктоо көнүгүүсү. 1) Төмөнкү текстти окуп чыгып, эмне үчүн абзац менен башталганын айтып бергиле. 2) Абзац жөнүндө түшүндүргүлө.

Өр талашкан кара жолдо эски араба айдаган кары киши келет. Араба тарткан – кула жорго. Гүлсары да картаң ат, абыдан эле картаң ат.

Чоң сайдын таманынан тиги кырга чыккычакты итапкан өр. Кышында өтсөң, жолдун эки тарабындагы ээн адырдан бороон улуп, кар тозоңу уруп турат, жайында өтсөң, леп эткен жел жортпой, үп болуп, дымыктырып курутат. (Ч. А.)

2 - э р е ж е (аныктама)

Текст сыяктуу эле абзацтын да башталышы, өнүгүшү жана бүтүшү болот. М и с а л ы, *Зууракан ордунан турду* (абзацтагы окуянын башталышы). *Илгери басты. Баскан сайын төрагага жакындай берди. Жүрөгү алып-учуп, дикилдеди. Бүткөн бою коргошундай балкыды* (абзацтагы окуянын өнүгүшү). *Төрага ага орден тапшырды* (абзацтагы окуянын бүтүшү).

45. Жаңы билимге ээ болуу көнүгүүсү. 1) Төмөндөгү текстти окуп чыккыла. Абзацтагы окуянын башталышы, өнүгүшү кандай башталып, кандай сүйлөмдөр менен бүттү? 2) Абзац жөнүндөгү алган билимиңерди эске түшүргүлө.

Бул арада антип-минтип жатып, кыш да кирип келди. Суук түшкүчө дөбөнүн этегинде аккан таштак сууну кол кармашып кечип жүрдүк. Кийин шыйрак какшап, майда балдар чыдагыс болгондо, Дүйшөн алардын бирин жонуна мингизип, бирин колуна көтөрүп өтүп жүрдү. (Ч. А.)

46. Окуучулардын ойлоо жөндөмдүүлүгүн өстүрүү көнүгүүсү. 1) Өзүңөр кыска текст ойлоп жазгыла. 2) Анда окуянын башталышына, өнүгүшүнө жана бүтүшүнө көңүл бургула. 3) Абзац эмне үчүн керек?

47. Алган билимди тереңдетүү көнүгүүсү. 1) Текстти окуп чыккыла, абзац менен башталган сүйлөмдү тапкыла. 2) Эмне үчүн абзац менен башталарын далилдегиле. 3) Абзац менен микротеманын айырмачылыгы барбы?

Эненин алкышы

Айланайын уулум, мени ушунчалык азап менен көтөрүп жүрүп, барбаган жериң, баспаган тооң калбады эле. Эми минтип, мүрөк суусу бар касиеттүү жерге алып келипсиң. Кечээ сен жаткырган жердин суусу – мүрөк суу экен. Сууга жатканда жаным мемиреп, уктап кеттим. Экинчи жолу түш көрдүм. Түшүмдө маңдайыма Күн келип, колума куш

конду. Күндү көрүп жайнай түштүм. Анда Күн: «Эми айыктың. Сенин балаң эстүү экен. Ал ушунчалык убара болуп, азап чегип, сени ушул сырдуу жерге алып келиптир. Эми мындан ары менин шооламды кубанып көрүп жүргүлө. Колундагы куш – уулуң экөөңдүн бактыңар. Мен ойгонгондо, силер да ойгонуп, чарчабай иштегиле. Мен түнөгөндө силер да түнөп, эс алгыла. Ошондо бактыңар көбөйө берет», – деди. Ойгонуп

кетсем – түшүм. Жанымды карасам, сен жоксуң, өзүмдү ушунчалык жеңил сезип, кең жайыкка жүгүрүп чыктым. Жөн эле жепжеңил болуп айыкканымды айтпа, балам. Тим эле куландан соомун. Ыракмат, балам, мени ушундай жерге алып келип, мүрөктүн суусун таап бергениңе! Ак сүтүмдү актадың, балам! (Ж. Мук.)

- Ар бир бала эненин алкышына татыктуу иш жасайбы?

48. Алган билимди текшерүү көнүгүүсү. 1) Сүйлөмдөрдү окуп чыгып, текст жөнүндөгү түшүнүктү айтып бергиле. 2) Абзац качан коюларын түшүндүргүлө.

Мурас алып калуу үчүн ач көздүк менен ата-эненин өлүмүн тилебегин. Малың жок караманча томаяк болсоң дагы, акыл жагынан бай болууга аракеттенгин. Мал топтоп, дөөлөттүү болгондон көрөкчө, акыл топтоп, абройлуу болгонуң артык. Акыл менен мал топтоого болот, бирок мал менен акыл топтоого болбойт. Түркөйлүк бат жакырдантат. Эсинде болсун, акыл ушунчалык баалуу нерсе, аны ууру дагы алып кете албайт. Акыл – отко күйбөйт, сууга чөкпөйт.

Эгерде акылың жетик болсо, өнөр үйрөн. Байыркы бабалардын: «Акыл куту – билим», – деген сөзүн эсинден чыгарба. («Кабус наамадан»)

3 - э р е ж е (аныктама)

Абзац өзүнө бир нече сүйлөмдөрдү камтыйт. Кээде бир сүйлөм менен да түзүлүшү мүмкүн. Мисалы, 1. Бугу-Эне адамдардын арамдыгына нааразы болот. Ит агытып, ок аткан адамдардын колунан тукуму бүт кырылып кетер болуп, саналуу гана маралы калганда, Бугу-Эне аларды касиетине калкалай качат. Ала-Тоонун аскасынан Теңир-Тоонун чокусуна бир аттап чыгат да, кылчайып Ысык-Көл менен коштошот. Ошо бойдон калган тукумун сактап, кулак укпаган, көз көрбөгөн бир жерлерге кетип калган экен.

Бугу-Эне алигидей болуп, коштошуп турганда, көзүнөн жаш төгүп, арамдыкты каргап, адалдыкты зарлап кеткен экен дешет. (Ч. А.)

2. Жүгөндү ийинине арта салып, Танабай тоону беттеп баратты... Көзү жаштуу, көкүрөгү дарттуу Танабай агарып келаткан таңды, тоо бөксөлөй учуп келаткан жалгыз казды карап баратты. Жалгыз каз тобун издеп, кууп баратты.

– Уч, жаныбар, уча бер! – деди Танабай. – Канатың тала электе катарыңды кууп жет!

Анан үшкүрүп алып, артына бир кылчайды:

– Кош, жаныбарым, Гүлсары! (Ч. А.)

49. Алган билимди бышыктоо көнүгүүсү. 1) Текстти абзацтарга ажыраткыла. 2) Абзац канча сүйлөмдөн түзүлөт?

Токтогул

Күн чачырап, айыл кыймылга кирди, койлор короодон узап кетти. Жылкычылар жылкы айдап келе жатышат. Токтогул катуу уйкуда. Эл кымыз ичишип, жай-жайына тарашканда, акын уйкудан ойгонду.

Токтогул туптунук сууга барды, бети-колун жуунду. Боюн керди да, жаздын таза абасын жутту. Үйгө кирип, комузун алды да, айылдын маңдайындагы арчалуу дөбөгө чыгып кетти.

Дөбөдө отуруп, Алымкандардын үйүн карап отурду. Үйдүн эшиги ачылса эле Алымкан чыккандай көрүнөт. Акын дегдейт, жүрөгү элеп-желеп болот, көңүлү сүйүнөт.

Тукаба чапанын желбегей жамынып, Алымкан үйдөн чыгып, булакка барды. Согогочогуна түшкөн кундуздай кара чачын суу менен сылады да, чапанын кийинип, кайра үйүн көздөй басты. (Ж. Б.)

● Токтогулдун кандай ырларын жатка билесиңер?

10-§. Тексттин татаал планын түзүү

1 - э р е ж е (аныктама)

Текстке эки түрдүү план түзүүгө болот. Анын биринчиси – *жөнөкөй* (кыска) план, экинчиси – *татаал* (кеңири) план. Татаал планда тексттеги айтылган ой толук, майда окуяларына чейин камтылат. Пландын айрым пункттары (суроолору) тексттин маанилүү майда бөлүктөрүн же микротемаларын түзөт, б. а. пункттар тексттин майда бөлүкчөлөрүн бир бүтүн текстке бириктирет.

Эң мурун тексттин татаал планы түзүлөт. Ал жалпылаштырылып, системага салынып, майда суроолору кыскартылып, негизги темалары гана калтырылып, жөнөкөй (кыска) план түзүлөт.

План тексттин мазмунундагы негизги учурларды чагылдырат. Пландын пункттары суроолуу, жайылма сүйлөм иретинде да болот же айрым суроолору тексттен алынат.

50. Алган билимди алгачкы жолу өз алдынча бышыктоо көнүгүүсү. 1) «Достук» деген текстке жөнөкөй план түзгүлө. 2) Ошол түзгөн планыңар боюнча кыскача аңгеме жазгыла. 3) Жөнөкөй план менен татаал пландын айырмачылыгы эмнеде?

Достук

Айдалган эгиндер көк деңиздей толкуп турган кез эле. Алыстан күкүктөр сайрап, эгин ичинен бытпылдыктаган бөдөнөлөрдүн үндөрү угулат. Кырсык айтып келбейт тура. Күндүн көзүн каптаган чегирткелер эгинге чабуул коюп киришти. Аларга каршы күрөш башталды, бирок элдин бул каршылыктарынан чегирткелердин чети да оюлбады.

Жигиттер тез эле арык казышып, өзөндөгү сууну бурушту. Терең чуңкурларды казышты. Бирок бул аракеттер да чегирткелердин чабуулун токтото албады.

Бир маалда кара чыйырчыктар жардамга келишти. Алардын бирөө эле көз ачып жумганча кырк-элүү чегирткени жерге сулатып жатты. Көп убакыт өтпөй эле канаттуулар чегирткенин бирин калтырбай кырышты. Жеңишке ээ болушкан канаттуулар сууга аябай кириништи да, бакка отуруп, канат-куйруктарын тарана башташты. Кечке жуук келген жагын көздөй учуп кетишти.

Келерки жаздан баштап, ар бир адам өзүлөрүнүн канаттуу достору үчүн жыгачтан уя жасашты. Адамдар ошондон ушул күнгө чейин кара чыйырчыкты канаттуу досубуз деп сыйлашат.

Жөнөкөй план:

1. Эгин бышкан учур.	3. Чыйырчыктардын жардамы.
2. Чегирткелердин чабуулу.	4. Уя жасоо.

Татаал план:

1. Эгиндин бышкан мезгили.
2. Чегиртекелердин чабуулу.
3. Адамдардын аракети.
4. Чыйырчыктардын жардамга келиши.
6. Зыянкечтерди жоготуу.
7. Канаттуулардын эс алышы.
8. Чыйырчыктардын учуп кетиши.
9. Адамдардын канаттууларга камкордук көрүшү.

- Канаттуулардын адамдарга берген жардамы тууралуу кандай маалыматтарды билесиңер?

51. Өз алдынча иштөө көнүгүүсү. 1) Өзүңөр окуган адабий чыгармаңар боюнча чакан дил баян жазгыла. 2) Ага жөнөкөй план түзгүлө.

* 52. Чыгармачылык көнүгүү. 1) Текстти окуп чыгып, ага ат койгула. 2) Текстке жөнөкөй план түзгүлө. 3) Түзгөн планыңар боюнча тексттин мазмунун айтып бергиле. 4) Адамдын терс сапаттарына кайсылар кирет деп ойлойсуңар?

Илгери-илгери бир аял эки уулуна эки жерди бөлүп берет. Балдары ал жерге эгин эгип, бак тигип, жай бою иштешет. Уулдары түн ичинде уктап жатканда энеси караса, экөөнүн башында дайыма эки жылдыз жанып турганын көрчү экен. Жай өтүп, бышыкчылык күз да келет. Баягы балдар эгинин оруп-жыйып, сапырып, тазалап, кызыл данын эки жерге үйүп, үйлөрүнө келет. Түн ичинде уулдар кезектешип кырманды кайтармакчы болот. Алды менен кичүүсү келип, ары басып, бери басып, агасынын эгинин ташып, өзүнүкүнө кошуп коёт.

Түн ортосунда кырманга улуусу келет. Караса, инисинин кызылы көбөйүп калганын көрөт. «Инимди Баба дыйкан колдогон экен. Ошондуктан мунун эгини көбөйгөн тура. Эмгеги акталыптыр», – деп кубанып, таң атарда үйгө келип, инисинин жанына уктап калат. Кырманды караганы энеси кырманга келсе, улуу уулунун эгини кыбыр-кыбыр этип кыймылдап, бир даны эки дан болуп, улам көбөйүп, кичүү уулунун эгини азая баштайт. Энеси үйүнө келип, балдарын караса, улуу баласынын башында мурдагыдай эле жылдыз жанып, кичүүсүнүн башында бир кара ит үрүп турганын көрөт. Балдарын ойготуп, кичүү уулунун түндө эмне болгонун жашырбай айтуусун суранат. Ал агасынын эгинин ташыганын айтат. Улуу баласы көргөн-билгенин, ойлогон ойлорун айтат. Энеси кичүү уулунун башында кара ит үрүп турганын айтып берет. Мына, ошондон кийин кичүү баласы ичи тардыгын коюп, баары ынтымактуу жашап калган экен. (Жом.)

53. Жаңы билимди коллективдүү талкуулоо көнүгүүсү. 1) Адегенде текстти окуп чыккыла, ага пландын түрүн түзгүлө. 2) Андан кийин анын мазмунун

оозеки айтып бергиле. 3) Түзгөн жөнөкөй жана татаал планыңарды салыштырып, чогуу талкуулагыла. Айырмачылыгы эмнеде?

Кыргыздын баатыр уулу

Советтер Союзунун Баатыры Дайыр Асанов – кыргыз жергесине кеңири белгилүү инсан. Ал Улуу Ата Мекендик согуш мезгилинде немецтик-фашисттик аскерлерди талкалоодо эрдиктин үлгүсүн көрсөтүп, жогорку наамга ээ болгон.

Ал 1941-жылы жолдоштору менен сүйүктүү Мекенди коргоого аттанган. Түштүк Батыш, Сталинград, Воронеж ж. б. фронтторунда душмандар менен салгылашкан.

Д. Асанов 1943-жылы душмандын танкасын өрттөп, пулемёттук батареяны жана ок-дарыларды ташып келе жаткан автомашинени жок кылган. Ошондогу эрдиги үчүн Күжүрмөндүүлүгү үчүн медалы менен сыйланган.

Ошол эле жылдын март айында Дондогу эң оор шартта салгылашуу мезгилинде, ал бөтөнчө айырмаланды. Фашисттердин беш танкасын жок кылып, душмандын үч жолку чабуулунун мизин кайтарып, аларды артка чегинүүгө аргасыз кылды. Жоокерлер куралдарын кезектеги чабуулга даярдап жатышкан. Көп убакыт өтпөй самолёттордун коштоосу менен 11 танка чабуулга өттү. Салгылашуу мурдагыдан да курч болду. Топурак сапырылып, айлана дүңгүрөп, кулак тунуп, ок жамгырдай жаады. Эр жүрөк жоокердин колу шамдагай кыймылдап, оюн «душманды эч качан өткөрбөймүн» деген ишенич бийледі. Дайыр Асанов душмандын жолун ок атып тосту. Душман алдыга өтүп кете алган жок.

Албетте, кыргыз эли Д. Асановдой баатыр уулдары менен дайыма сыймыктанат. Кыйын учурда өз Ата Мекенин көкүрөгүн тосуп, жан аябай коргогон уулдар кийинки жаш өспүрүмдөрдүн мекенчил сезимин чыңдап, үлгү боло бермекчи.

* 54. Алган билимдин чындыгын текшерип көрүү көнүгүүсү. 1) Текстти окуп чыгып, ага жөнөкөй жана татаал план түзгүлө. 2) Жөнөкөй жана татаал планын айырмачылыгын түшүндүргүлө.

Уялуу

Бекен рогатка жасаганга ылайык ачакей бутак издеп жүрүп, аны үйдүн тушундагы ак кайыңдын төмөнкү бутагынан тапты. Чөнтөгүнөн макисин алып чыгып, ачакейди кесип алды. Кайыңдын түбүнө отуруп,

анын кабыгын тазалады. Ошол тапта колунун үстүнө тамчы таамп кетти. Бекен өйдө жакты карап калды. Асман апачык эле. Ал ишин кайра улантты. Көп узабай колуна экинчи ирет тамчы тамды. Ошондо ордуна туруп, кайдан таамп жатты болду экен дегендей өйдө жакты карай баштады. Тамчы эми бетине тамды. Көрсө, алиги бутагы кыйылган жерден сызылып, суу чыгып жатыптыр. Бекен буга аң-таң болду да, ал жөнүндө атасына айтты.

– Жер бетинде көгөрүп турган өсүмдүктүн баары адам сыяктуу эле тирүү, – деди атасы. – Аларды сындырсаң, кыйсаң, эти ооруйт, жабыркайт, кыйналат.

– Койчу! – Бекен таң кала карады.

– Тиги тамчы жөнөкөй тамчы эмес, кайыңдын көз жашы го! Балким, кесилген жеринин ооруганына чыдабай ыйлап жаткан чыгар.

Бала үн-сөзсүз эшикке чыкты. Кайыңды тиктеди. Жүрөгү негедир ачышып чыкты.

- Бекен дагы рогатка жасайт деп ойлойсуңарбы?

Текст боюнча машыгуу иштери

55. Алган билимди бышыктоо үчүн өз алдынча иштөө көнүгүүсү. 1) Төмөнкү план боюнча үйдөн текст ойлоп жазгыла. 2) Эмне үчүн андай тема коюлганын, андагы ойду аныктагыла. 3) Пландын жөнөкөй же татаал экенин түшүндүргүлө.

Каникулда

1. Окуу жылынын аякташы.	4. Чоң эненин жомогу.
2. Чоң ата, чоң энесиникине баруу.	5. Көнүлдүү эс алуу.
3. Тоодогу кооз гүлдөр.	6. Каникулдун аякташы.

56. Өз алдынча иштөө көнүгүүсү. 1) Текстти окуп чыккыла. 2) Ага татаал план жазгыла. 3) Пландын негизинде тексттин мазмунун айтып бергиле.

Окуучунун эрдиги

Жайдын ысык күнү эле. Жел жок. Ысык-Көл мемиреп тыптынч жатат. Ачык тийген Күнгө чагылышып, жээктен караган кишиге жаркырагансып көрүнөт. Анда-санда жээкти бойлой көлгө түшүп жүргөн

балдардын кубанычтуу добуштары менен суунун шарпылдаган үнү гана угулат.

Ушул кезде жакын жердеги мектептин окуучусу Капар сууга түшүп, денесин сергитип алуу үчүн жээкке келип калган эле. Капардын көңүлү башка балдардан окчукураак чабак уруп, ойноп жүргөн эки балага

бурулду. Балдардын бири Ысык-Көлдүн мелтиреп жаткан ачык бетин көздөй улам арылап, сүзүп кетип баратты. Бир кыйла алыс сүзүп барып, ал бала жээкти көздөй кайрылды.

Тынымсыз узакка сүзүп жүргөндүктөн баланын күчү кетип калган эле. Жээкке жакындай бергенде, сууга чөгө баштады.

– Жардам бергиле! Чөгүп баратат! – деген кыйкырыкты угуп, Капар дароо сууга ыргып түштү да, баланы карай чабак уруп жөнөдү. Чөгүп бараткан балага тез эле жетип, суудан алып чыкты. Бала аман калды. Капардын бул эрдиги бардык балдарга үлгү болду.

- Силердин оюңар боюнча бул эрдикпи же каармандыкпы? Экөөнүн айырмачылыгы барбы?

57. Машыгуу мүнөзүндөгү көнүгүү. 1) Жогорку тексттин абзацтарга эмненин негизинде бөлүнгөнүн түшүндүргүлө. 2) Тексттер абзацсыз болобу?

58. Алган билимдин чындыгын турмушта текшерип көрүү көнүгүүсү. 1) Текстти окуп чыккыла. 2) Тема жана анын негизги ою бири-бири менен байланыштуу болобу?

Бир устаканада бирдей эле темирден эки соко жасашты. Анын бири дыйкандын колуна түштү. Дыйкан ал соко менен жер айдай баштады. Жумуш кылуудан соко күмүштөй агарып жылтылдады.

Экинчи соко кампада калып калган эле. Ал ишсиз жатты. Аны бат эле дат басты.

Бир канча убакыт өткөндөн кийин, бул эки соко бири-бири менен кездешип калышты. Дат баскан соко беркинисинен:

– Эмне үчүн мынчалык жалтылдап турасың? – деп сурады.

– Жумуш кылып эмгектендим, ошондуктан мен жалтылдап турамын. Эгер ишсиз жаткан болсом, сага окшоп датка басылып калар элем, – деп жооп берди биринчи соко.

59. Жогорку тексттеги мурунку сүйлөмдөгү негизги ой менен кийинки сүйлөмдөрдөгү жаңы маалыматтардын берилишин таап айтып бергиле.

60. Чыгармачылык көнүгүү. 1) Сүрөт менен таанышкыла. 2) Ага ат койгула. 3) Жөнөкөй план түзгүлө. 4) Текст түзүүдө окуянын башталышын, өнүгүшүн жана аякталышын көрсөткүлө.

61. 1) Ч. Айтматовдун «Биринчи мугалим» повестинен абзацтарды жазып келгиле. 2) Анда окуянын башталышынын, өнүгүшүнүн жана аякталышынын кандай берилгендигин талдагыла.

11-§. Кептин түрлөрү

62. Тексттерди окуп чыккыла. 1) Анын кайсынысы иштиктүү сүрөттөлгөнүн, кайсынысы көркөм сүрөттөлгөнүн салыштыргыла. 2) Алар бири-биринен эмнеси менен айырмаланды?

Портфель

I. Атам мага портфель сатып берген. Ал кооз материалдан жасалып, эки-үч бөлүктөн турат. Биринчи, экинчи бөлүгүнө окуу китептери,

дептерлер, үчүнчү бөлүгүнө карандаш, калем кутуча, сызгыч, өчүргүч жана пластилин салынат. Ал ыңгайлуу, аны колго кармап же асынып жүрүүгө да болот.

II. Окуу жылынын башталышы менен куттуктап, эжем мага жакшы-накай, кооз портфель сатып берди. Ал мага аябай жагат, кара, кызыл, саргыч түстөгү материалдардан жасалган, четтери эки сыйрадан жип менен тигилген. Сыртында тамгалардын сүрөттөрү да кооздолуп, сулуу жазылган. Анын ичи үч бөлүмдөн турат. Биринчи, экинчи бөлүмүнө окуу китептеримди, үчүнчү бөлүмүнө күндөлүк сабагыма керектүү болгон сызгыч, калем кутуча, өчүргүч, циркуль жана пластилинди салам.

Ал асынып жүрүүгө өтө ыңгайлуу, боолору да узун. Мен аны көпкө чейин пайдаланам.

63. Төмөнкү суроолорду жетекчиликке алып, кийизден жасалган буюмдарды иштиктүү сүрөттөп жазгыла.

1. Ал эмне буюм?
2. Анын көрүнүшү кандай?
3. Ал кандай кооздолгон?
4. Анда эмне түшүрүлгөн?
5. Оюу эмненин элесин берет?

«Биринчи мугалим» повести.

Б. Бейшеналиев Дүйшөндүн ролунда

«Саманчынын жолу» повести.

Б. Кыдыкеева Толгонайдын ролунда

64. Чыгармачылык көнүгүү. Жуптук иш. 1) Сүрөттөгү актёрлордун сырткы көрүнүшүн (өңү-түсүн, келбетин, кийим-кечесин) сүрөттөп жазгыла. 2) Жазган сүрөттөөнү бири-бириңерге окуп берип, пикир алмашкыла.

65. Жаңы билимди өздөштүрүү көнүгүүсү. 1) Тексттерди окуп чыккыла. 2) Аларга ат койгула. 3) Тексттерде эмнелер сүрөттөлөт? 4) Жаныбарларды сүрөттөөдө эмнелерге көңүл бурулду?

I. Тиги жардын туюк алкымынан каткалаң кардын үстү менен улам кылчактап коюп, бир түлкү качып келатат. Кар үстүндө жыбылжып

чуркаганы жеңил. Дөбөт түлкү окшойт, чоң экен, эки кулагынын учтары карарып, төшү агарып, соорусу менен чубалжыган узун куйругу куйкул кызыл-көгүш тартып жылтылдайт. (Ч. А.)

II. Акбозбашыл иңгендин ботосу болсо, жонунда эки томпогу бар, көзү жалжылдаган кичинекей жаныбардын туулгандыгына али эки апта толбоптур. Баарынан да ботонун көзүн көрүп, боор ооругудай: жаныбардын көзү ай, атасыз калган баладай, энесиз калган баладай карап, балбылдай тиктеп турса, эзилбеген жүрөк элжиреп кетчүдөй. Анан калса, кээде энесин тегерене тайрандай чуркап, балдар «тай-тай тайлак, эки аягы айрак» деп, чычалатчу тайлак боло тургандай бото экен. Дагы бир кызыгы энесинен алыстай түшсө, кашаанын ичинде боздоп жүрөт. Ошол сүт бото кийин, мына бүгүнкү Бороондуу Каранар өмүрү тагдырлаш болот деп, ошондо ким ойлоптур. (Ч. А.)

12-§. Сүрөттөө, анын мүнөздүү белгилери

1 - э р е ж е (аныктама)

Жандуу жана жансыз заттардын, кубулуштардын, жаратылыштын ж. б. өзүнө тиешелүү, туруктуу белгилерин ачып көрсөтүү **сүрөттөө** деп аталат. Сүрөттөө иштиктүү, илимий жана көркөм сүрөттөө болуп **үчкө бөлүнөт**.

Иштиктүү сүрөттөөдө буюмдардын негизги белгилери саналып көрсөтүлөт.

Илимий сүрөттөөдө ойдун тактыгы, тууралыгы, логикалык жактан ырааттуулугу көбүрөөк орун алат да, илимий далилдер тандалып алынат.

Көркөм сүрөттөөдө көркөмдүүлүк жана образдуулук басымдуулук кылат. Мында көркөм адабияттын элементтери пайдаланылат. Сүрөттөө оозеки жана жазуу түрүндө болот да, экөөнө тең бирдей талаптар коюлат.

Сүрөттөөгө: турак жайды, буюмдарды, жаратылышты, адамдардын сырткы келбетин, жашаган жерин сүрөттөө, кыялданып сүрөттөө кирет.

66. Чыгармачылык көнүгүү. 1) 38-беттеги сүрөт менен таанышкыла. 2) Боз үйдүн ички көрүнүшүн иштиктүү сүрөттөп бергиле.

Айлана-чөйрөнү сүрөттөө

Айлана-чөйрөнү сүрөттөөгө турак-жайды сүрөттөө, жаратылыш кубулуштарын сүрөттөө ж. б. кирет.

Турак жайды сүрөттөө эки түрдүү болот: 1. Иштиктүү сүрөттөө. 2. Көркөм сүрөттөө.

I. Иштиктүү сүрөттөөдө турак жайдын ичиндеги буюмдар так, толук сүрөттөлүп, бөлмөнүн аянты, жарыктыгы, андагы буюмдардын түрлөрү, алардын орун тартиби ж. б. баяндалат. *Мисалы, Бөлмөнүн кире бериш жерине кийим илгич коюлуп, төрдө үстөл турат. Анын үстүндөгү айнек идишке гүлдөр салынган. Үстөлдүн тегерегине төрт отургуч коюлган. Бөлмөнүн төрүнө килем салынган. Дубалдын ортосунда пейзаждык сүрөт илинип турат.*

II. Көркөм сүрөттөөдө турак жайдын, бөлмөнүн белгилери саналып, бирок көркөм тил каражаттары менен образдуу, кооз сүрөттөлөт. Мында салыштыруу, күчөтмө маанидеги сөздөр ж. б. көбүрөөк колдонулат. *Мисалы, Китепкана. Анын ичи китепке жык толгон. Окуу залынын ичи таптаза. Кирген адамдын көңүлү ачыла түшөт. Текчелерде түрдүү түстөгү китептер өз ирети менен коюлган. Текчелер жаңы эле сырдалгандай жаркырап турат. Илбериңки китепканачылар сылык-сыпаа сүйлөп, издегениңди бат эле таап берүүгө даяр.*

67. Жаңы билимди өздөштүрүү көнүгүүсү. 1) «Менин бөлмөм», «Биздин класс» деген темада иштиктүү сүрөттөөнү жазгыла. 2) Жазганыңарды жупта талкуулагыла.

Жаратылышты сүрөттөө. Табигат, дүйнөдөгү жандуу жана жансыз заттардын бардыгы жаратылышты түзөт. Аны сүрөттөп жазуу **жаратылышты сүрөттөө** деп аталат. Адам баласы жаратылышты таанып-билип гана тим болбостон, анын кооздугун сүйүүгө, ага ар дайым байкоо жүргүзүүгө, аны коргоого милдеттүү. Жаратылышты сүрөттөө адамдардын көңүл буруусун, байкагычтыгын, билгичтигин, кыраакылыгын өстүрүүгө жардам берет.

Иштиктүү сүрөттөөдө жаратылыш жалпы, майда белгилери камтылбай сүрөттөлөт да, көркөмдүүлүк, кооздук касиети кеңири, толук ачылат. *Мисалы, Айылдын үстүндөгү адырда мен бала чактан билген эки зор терек бар эле. Бул кош терек азыр да ошол жерде. Алар бөтөнчө качан болбосун жалбырактары дирилдеп, чайпалган чокулары айкалыша, теректер ар кандай үнгө салып шуулдайт. Бирде жээкке урунган эрке толкундай угулар-угулбас шыпшынып, бирде тымтырс ойлоно калып, сагынычтуу санаага толгондой алда эмнеге муңдана үшкүрүп, жулкунган шамал булут айдап, жаан айдап, өжөрлөнө күүлөнөт.*

68. Өз алдынча иштөө көнүгүүсү. 1) Төмөндөгү текстте кандай сүрөттөө берилди? 3) Анда эмнеге көңүл бурулду? 4) Текстке ат койгула.

Жамгырдан кийинки токой шыңгырап турду. Жалтылдаган тамчылар ак кайыңдын бутактарынан түшүп жатты. Күндүн мээримине бөлөнгөн жер бети жылуулукка эргип, жыпар жыттары менен баш айландырат.

Токой арасындагы дарактын тамырларынын туткунунан суурулуп чыккан суунун агымы өзүнүн кыска өмүрүнүн, кичинекей кубанычын ырга кошуп шылдырайт. (В. Т.)

69. 1) Текстте эмне сүрөттөлдү? 2) Ал сүрөттөөнүн кайсы түрүнө кирет? 3) Иштиктүү сүрөттөөбү же көркөм сүрөттөөбү? Далилдегиле.

Күн аябай ысыгандан кийин, чагылгандуу жаан болушу мүмкүн. Асманда самсаалаган капкара булуттар пайда болот. Анда электрдин күчтүү заряды бар. Булуттар бириккенде же төмөндөгөндө, алардын ортосунан эбегейсиз зор электр учкундары учуп чыгат. Бул – чагылгандын жаркылдашы.

Эмне үчүн Күн күркүрөйт? Күндүн күркүрөгөнү учкундардын айланасында пайда болгон ысык абадагы чуудан улам келип чыгат.

70. 1) Жаратылыш кубулушунун сүрөттөлүшүнө көңүл бургула. 2) Көркөм сүрөттөөдө кандай тил каражаттары колдонулду? 3) Текстке ат койгула.

Тоо арасына жамгыр тапатаңдан төгүп кирди. Каш карайганда башталып, ал түнү менен көз ачырган жок. Жон-жондон кулаган суулар Байдамталдын иреңин бузуп, ташкындаган сел жүрдү.

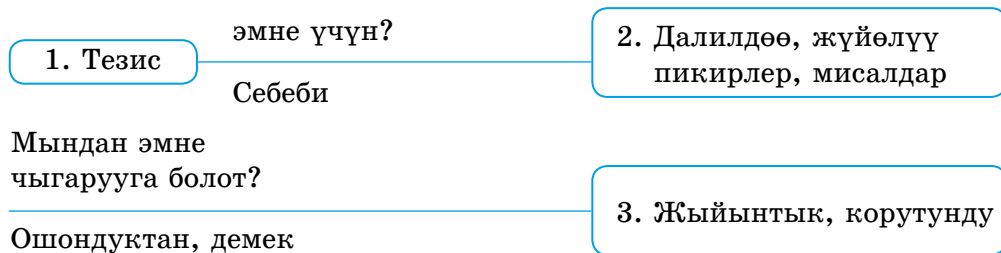
Жинденген карасур толкундар жээктеги таштарды кочкорчосунан качырып барып, ордунан козголто урат да, анан сендиректей түшкөнсүп, кайра артка тартат. Бирок Байдамталда чегинүү жок. Көп өтпөй эле мизи кайтарылбаган толкундар жаңыдан көтөрүлө калып, биринин артынан бири сүрөп, дагы бир таштарды көмөлөтө каптайт. Ошол учурда суу бирде онтогондой, бирде кармашууга ат койгон жоокерлердей күрөш күүсүн чалып, каардуу үндөрдү чыгарып жатты.

13-§. Ой жүгүртүү

1 - э р е ж е (аныктама)

Логикалык ырааттуулук менен бир нерсе жөнүндө ойлоо, ачык-айкын, ишенимдүү, жүйөлүү далилдер, мисалдар менен бекемделген адамдардын ой-пикирин, сунушун, жекече көз карашын билдирүү **ой жүгүртүү** деп аталат. Ой жүгүртүүдө адегенде ойдун тезиси айтылып, андан кийин ошол тезис аныкталат, далилденет жана түшүндүрүлөт.

Ага мисалдар келтирилет, аягында кыскача корутунду, жыйынтык чыгарылат. Демек, толук ой жүгүртүү 3 бөлүктөн турат, аны төмөндөгү схемадан байкоого болот.

Ой жүгүртүүнүн этабы. Мисалы, Доктур болгум келет.

1. Келечекте мен доктур болууну каалайм (тезис).

2. Эмне үчүн, эмне себептен? (жүйөлүү пикирлер, далилдер, мисалдар берилет) а), б), в), г).

3. Ошондуктан доктур болуу – адамга керек болуучу эң жакшы кесиптердин бири (корутунду, жыйынтык чыгаруу).

71. Окуучуларды машыктыруу, жатыктыруу көнүгүүсү. 1) Текстти окуп чыкыла. Ага ат койгула. 2) Андагы ой жүгүртүүнүн берилишин этаптарга бөлгүлө.

Силер, балдар, табияттын пайдасын көрүп, жашап, көркөмүнө ырактанып, эс алып жүрүп, анын кадырын билесиңерби?

Өсүмдүктөр жаратылыштын кайталангыс көркү болгон сыяктуу эле, жаныбарлар дүйнөсү да жаратылышка өзгөчөлөнгөн көрк кошуп турат. Алар экөө бири-бирине тыгыз байланыштуу. Адам баласы токойлорду кыйып жок кылып жатат. Жаныбарларга аңчылык кылат. Ошондон улам жаратылыштын байлыктарын орду толгус абалга дуушарлантып, өкүнүп жатабыз. Алардын кайсынысы керектүү, кайсынысы кереги жок экен деп, мамиле жасоого биздин акыбыз жок.

Адам баласы жаратылышка болгон азыркы керектөөчүлүк саясатын өзгөртпөсө, эртең кеч болуп калат. Ошондуктан, балдар, айлана-чөйрөгө ар дайым татыктуу мамиле жасагыла, биздин кооз жаратылышыбызды көздүн карегиндей сактагыла! (С. Р.)

72. Машыгуу мүнөзүндөгү көнүгүү. Төмөндөгү текстти окуп, ой жүгүртүү жөнүндө айтып бергиле. Анын этаптары толук сакталганбы?

Биз, ХХI кылымдын жаштары, Мекенибизди көздүн карегиндей сактоого, аны сүйүүгө жана урматтоого милдеттүүбүз. Ар бир улан колуна курал кармап, чек араны коргоого укуктуу. Чек ара бекем болсо, мамлекет бүтүн болот. Мекен үчүн кызмат кылуу керектигин эч убакта унутпай, жүрөгүбүзгө бекем түйүп алышыбыз керек. Ошондо биз: «Мен – кыргыздын чыныгы уулумун!» – деп, сыймыктануу менен айтууга татыктуу болобуз.

73. Чыгармачылык көнүгүү. 1) Текстти жетекчиликке алып, «Бала жакшысы – атанын даңкы, кыз жакшысы – эненин даңкы» деген темада ой жүгүртүү тибиндеги эссе жазгыла. 2) Анда ой жүгүртүүнүн этаптарын сактагыла.

Жакшы кыз кандай болушу керектиги тууралуу байыртадан бери эле ата-бабаларыбыз айтып келген чен-өлчөм бар.

Кыргыз эли кыздардын кулк-мүнөзүнө кылдат байкоо жүргүзүү менен алардын адебине, жүрүм-турум маданиятына катуу талап коюшкан. «Жакшы кыз – жакадагы кундуз, жакшы уул – көктөгү жылдыз. Кыздуу үйдө кыл жатпайт», – деп аларды жакшы тарбияга үндөп келишкен.

Жакшы кыз – ата-эненин гана эмес, жалпы элдин абийири жана намысы.

74. Алган билимди тереңдетүү көнүгүүсү. 1) Текстти окуп чыгып, ат койгула. 2) Тексттеги ойду андан ары улантып бүтүргүлө.

Биз бактылуубуз! Анткени аскасы көк мелжиген, ак карлуу Ала-Тоолуу, пенде суктана турган касиеттүү жерде жашайбыз. Биздин Ата Журтубузга суктанбаган адам жок...

14-§. Кептин түрлөрү боюнча машыгуу иштери

75. 1) Текстте кептин кайсы түрү берилди? 2) Анын кандай мүнөздүү белгилери бар экендигин айтып бергиле.

Жайдын жыты

Жайдын жагымдуу жыты көңүлдү көтөрөт. Жайдын жыты – гүлдөрдүн, жемиштердин жагымдуу жыттары. Ал айланага ажайып көрк берип, көңүлгө айтып бүткүс ыракат тартуулайт. Кооз гүлдөр бирин-бири жерибей, жаратылышта катарлаш гүлдөп турушат. Алар – ошонусу менен сулуу жана сүйкүмдүү.

Жаратылышта ар бир нерсенин өз ынагы бар. Көпөлөк менен аарылардын ынагы да – гүлдөр. Бирок бул жашоодо көк тикендин да орду бар. Көзгө комсоо көрүнгөн бул өсүмдүк назик досторун зыянкечтерден сактап турат.

Ал тургай коко тикендин да көгүш-кызгылт таажысы бар экенин байкабайбыз. Мындай гүлгө абайлап конгон аарылар коко тикен гүлүнүн таттуу ширесин даамдашат. Жайдын жыты бардык жандууларга ыракат тартуулайт. (Б. Ас.)

76. 1) Сүрөттөөнү баяндоо тибине алмаштыргыла. 2) Айырмачылыктарын ажыраткыла.

Кайык

Толкундарды жирей тилип, кайык элпек баратты. Деңиз айдыңында алиги булуңдагыдай толкун жок экен, көлбүп жатыптыр – чалкар деңиз.

Мындайда кайыктын жүрүшү жеңил. Байтеректен туюк чабылган кайык уюган деңиз бетинде сүлбөдөй сүзүп баратты. Каршы келген толкунга да, капталдан келген толкунга да чайпалбай орноктуу, бурган жакка жеңил, баш билги. (Ч. А.)

77. 1) Баяндоо тибиндеги текстти сүрөттөө тибине айландыргыла. 2) Аны жупта талкуулагыла. 3) Баяндоо менен сүрөттөөнүн айырмачылыгын айтып бергиле.

Көнөк

Көнөк – төөнүн терисинен ышталып, кептелип жасалган көң идиш. Ага бээ саап, кымыз куят. Көнөктүн чоргосунун ички жоон түбүнө кыл чыпка коюлуп, андан саалган сүт чыпкаланып өткөн. Сүттүн, кымыздын даамы көнөктө бузулбай сакталган.

Учурда көнөк сейрек кездешет. Ал – кыргыздын улуттук буюму катары баалуу. Аны музейлерден көрүүгө болот. (Энци.)

Адамдын келбетин, турпатын сүрөттөө

78. Окуучулардын алган билимдерин тереңдетүү көнүгүүсү. 1) Текстти адегенде окуп чыккыла. Андан кийин көчүрүп жазгыла. 2) Ага ат койгула. 3) Адамды сүрөттөөдө автор кандай тил каражаттарын колдонгонун айтып бергиле.

Жамийла – өзү шыңга бойлуураак, белдүү келин. Эки өрүмгө батпай дүркүрөп өскөн калың чачын кысып туруп, бир байлам ак жоолукту маңдайына кыйгачтатып, шарт буунуп алса, кызыл торусунан келген, балкылдаган төгөрөк жүзүнө ак жоолук эп келише калат. Жамийла күлгөндө анын чымкый сүйрүрөөк көзүндө ден соолуктун, жаштыктын ашып-ташкан күчү ойт берип, ал эмнегедир өзүнчө бой каранып, секетбайдын туздуусунан ырдап жиберет. (Ч. А.)

79. Окуучуларды машыктыруу жана көнүктүрүү көнүгүүсү. 1) Текстти окуп чыккыла. 2) Жазуучулар чыгармаларында каармандардын келбетин, турпатын сүрөттөөдө кандай тил каражаттарын колдонушкандыгын айтып бергиле.

I. Ал кишинин кабагына караганда кандайдыр бир баатыр киши болгон сыяктуу кабагы бийик. Көздүн чарасы тереңден көрүнгөн кудуктай, көзүнүн кареги араң эле жылтылдайт. Мурду берендин тумшугундай болуп, тиши жок оозуна карай имерилип турат. (А. Т. «Күүнүн сыры»)

II. Жөнөкөй эле кара тору кыргыз кызы экен. Анын жайпагыраак келген бети, даана сүрөттөлгөн сулуу маңдайы шамалга туурланган. Толмоч эриндери күлө тургансып, чала ачылып, андыктан ал кандайдыр жаш бала сыяктуу жумшак мүнөз өңдөнөт. Анын акылдуулук менен караган ойчул көзү жана ысык-суукка көнгөн колдору бул кыздын өзүнө-өзү тың, бышык экенин айтып турду.

80. 1) Төмөндө кандай каармандар сүрөттөлгөн? 2) Каармандардын сүрөттөлүшү аркылуу алардын сапаттарын билүүгө болобу? 3) Аларды салыштыргыла. 4) Кандай тил каражаттары колдонулгандыгын айтып бергиле.

I. Жарык көрбөй үңкүрдө жата бергендиктен, Ысмайылдын өңү ак-куу тартып, шишиңки, жаактарында сакал кылдары бириндеп тикчиет. Көзү бирде кылмыштуудай жалтаңдап, бирде жанкечтилик менен эки жакты окурая чалып, заардуу тиктейт. Карап туруп, кишинин эси чыгат. Баягыда, өткөн жылкы жайда Ысмайыл ушундай беле?

II. Аскерге кете элек экенинде, Мырзакул тебетейин кырданта кийген кара мурут, күлүңдөгөн сулууча жигит эле. Айылдын чечени, үнү шаңкылдаган ырчысы болчу. Бир колунан ажырап, фронттон жарадар болуп келгени, ал мурункудай эмес. Сөздү кесе сүйлөп, ачуусу чукул. Шамал оонаткан жагына кыйшайып, сыныгы муунак-муунак чор байлап бүткөн дарактай, анын бир жак ийини саал төмөн шыпырылып, жаактары ичине тарткан өңү сурданып, коржогой моюну темирдей катуу сыяктанат. (Ч. А. «Бетме-бет»)

Жан-жаныбарларды сүрөттөө

Жаныбарларды сүрөттөөдө баяндоонун, аңгеменин элементтери да колдонулат. Жаныбарларды сүрөттөөдө алардын көндүм болгон ада-тында сүрөттөбөй коюуга болбойт. Мында жалпы эле сүрөттөө, аңгемелеп жазуу да кеңири колдонулат.

81. 1) Текстти окуп чыккыла. 2) Сүрөттөөдө Гүлсараттын кандай абалы көрсөтүлүп, ал кандай сөздөр менен берилгендигин талдагыла.

Гүлсарат теңселип, токтоп туруп калды. Ачылбай көздөрү ачышты. Өпкөсүн кагып, дем алса, каржайган кабыргалары терисин тээп чыгат. Бир кездеги алтын түспөл ак саргыл кейпи азыр кара тер эзген чаңдын кирине кара буурул тартып, жонунан, соорусунан куюлган кирдүү тер курсагына, саны ылдый шыйрагына, туягына чейин салааланып, из салып жатат. Гүлсары чөпкө карабады, аны майда калтырак басып турду. Анын шалбыраган эриндери кыбыр этти, бирок чөп искей албады. Уча сөөгү уркуюп, салаңдаган башын көтөрө албай, буттары бүгүлүп, жаны чыгып, сөөгү эле тургансыйт. (Ч. А.)

82. Чыгармачылык көнүгүү. I. «Коён», «Эгиз улактар», «Музоо», «Төө» деген темалардын биринде сүрөттөө жазгыла. II. 1) Өзүңөргө тааныш адамдардын кебетесин, турпатын сүрөттөгүлө. 2) Сүрөттөө үчүн темалар: «Менин эжем», «Менин апам», «Классташым», «Досум». 3) Жазганыңарды жупта талкуулагыла.

83. Чыгармачылык көнүгүү. «Айылга жаз келди», «Тоо этеги» деген темаларда жаратылышты сүрөттөп жазгыла.

84. Үйдөн «Жайкы огород», «Берекелүү күз» деген темаларда ой жүгүртүү тибиндеги дил баян жазгыла. Анда логикалык ырааттуулукту сактагыла:

I. Тезис. II. Эмне үчүн? Эмне себептен? III. Ошондуктан ... (жыйынтык чыгаруу).

КЕПТИН СТИЛДЕРИ

15-§. Стил жөнүндө түшүнүк

Стил – кеп түзүлүшүндөгү жана сөздөрдү колдонуудагы, баяндоодогу өзгөчөлүктөр, же жазуучунун, же адабий чыгармалардын ж.б. тилине мүнөздүү болгон тил каражаттарын пайдалануу ыкмалары.

Стил деген сөз латындын *stylus*, гректин *stylos* деген сөзүнөн алынып, «жазуу куралы» деген маанини туюндурат.

Стил жөнүндөгү илим **стилистика** деп аталат. Ал жалпы элдик тилдин стилдик табияты, түрлөрү жөнүндөгү окуу, оозеки жана жазма кепке мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү ичине камтыйт. Стил деген коомдук турмуштун бардык жактарын тейлөөчү жалпы элдик тилдин же адабий тилдин ар түрдүүлүгү, оозеки же адабий тилде колдонулуш өзгөчөлүгү.

Кыргыз адабий тилинде төмөндөгүдөй беш стиль бар.

Сүйлөшүү

Көркөм
стиль

Публицис-
тикалык
стиль

Расмий-
иштиктүү
стиль

Илимий
стиль

Кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдери **оозеки (сүйлөшүү) стиль** жана **китеп стили** болуп, шарттуу түрдөгү эки чоң топко бөлүнөт. Оозеки стилге адамдардын өз ара сүйлөшкөн, пикир алышкан сөздөрү кирет. Китеп стилине көркөм стиль, илимий стиль, публицистикалык стиль, иш кагаздарынын стили кирет. Бул стилдер оозеки жана жазуу түрүндө ишке ашат. Ар кандай адабий тилдин стилдеринин жалпылыгы болуп, алардын жазма жана оозеки формага ээ болушу эсептелинет.

85. Алган билимди эске түшүрүү мүнөзүндөгү көнүгүү. 1) Төмөнкү тексти окуп чыгып, кептин кайсы стилине мүнөздүү экендигин аныктагыла. 2) Оюңарды далилдегиле.

Жаңыртып сөздү чыгарып,
Жаак, тилди сермеген.
Артымда калсын бир нуска,
Айтайын, балдар, термеден.
Ынтымагың болбосо,
Жеңе албайт жоону бир адам.

Каптаган душман ала албайт,
Тилектеш болсо миң адам.
Арамдык кылган кишинин,
Аягы жипсиз байланат,
Кармалган ууру ушул деп,
Кара малча айдалат.
Азамат болсоң, жаш балдар,
Жаман ишке күлбөгүн.
Шаңшыган жаак, кызыл тил,
Булбулдай мукам сүйлөгүн.
Кыргызга калсын бир нуска,
Ыр менен комуз күүлөрүм. (Т.)

86. Алган билимди бышыктоо көнүгүүсү. 1) Берилген текст оозеки стилге киреби же жазуу стилине киреби? 2) Экөөнүн айырмачылыгы эмнеде? 3) Жазылгандарды оозеки айтып берсе, кайсы стиль болот?

Элдик талант

Карамолдо Орозов – кыргыз элинин залкар комузчуларынын бири. Ал сегиз жашынан колуна комузун кармап, кулагын толгоп, күү черте баштаган. Комузчунун эң алгачкы күүсү «Чоор күүсү» деп аталат. Анын «Сынган бугу», «Көкөй кести» деген күүлөрү элге кеңири белгилүү.

Комузчу мазмуну терең, шаңдуу күүлөрү менен билим алууга, эмгек кылууга чакырган. К. Орозов өз өмүрүндө үч жүздөн ашык күү чыгарып, кыргыздын искусствосун байытууга баалуу эмгек сиңирди. Анын күүлөрүн угуудан эч ким тажабайт. («ЖЛ»)

- Силер кыргыз элинин белгилүү комузчуларынан дагы кимдерди билесиңер? Алардын кандай күүлөрү бар?

87. Алган билимин тереңдетүү көнүгүүсү. 1) Төмөнкү текст кайсы стилге мүнөздүү? 2) Кептин кайсы түрүнө кирет? 3) Стиль канчага бөлүнөт?

– Кимдин баласысың?

Кимдин баласы экендигин айтуудан кысынып, бала унчукпады.

– Таятам экөөбүз сени абдан жакшы көрөбүз, Мүйүздүү Бугу-Эне. Сени көптөн бери күтүп жүргөнбүз, – деди бала.

– Мен да билем сени. Таятаңды да билем. Ал – жакшы киши, – деди Мүйүздүү Бугу-Эне.

Бала жетине албай кубанды, бирок кандай алкыш айтарын билбеди.

– Балык болуп кубулуп, Ысык-Көлгө, ак кемеге сүзүп кетейинби? – деди бала кокус келген оюн айтып.

Бирок балык болуп кетери бышык эле. Мүйүздүү Бугу-Эне эчтеме жооп кайтарбады. (Ч. А.)

16-§. Кептин оозеки жана жазма стили

1 - э р е ж е (аныктама)

Стилдер оозеки жана жазуу түрүндө ишке ашат. Сүйлөшүү стили кыргыз адабий тилинин коомдук муктаждыгын тейлейт. Анын өзгөчөлүгү тилдик бирдиктердин даярдыксыз түрдө колдонулгандыгында жана сүйлөмдөрдүн кыскалыгында. Бул стилде вербалдык эмес каражаттар: мимика, колдордун кыймылы ж. б. кеңири пайдаланылат.

Сүйлөшүү стили оозеки түрүндө аткарылат. Анын жазма үлгүсү катары диалогдук жана монологдук кеп көрсөтүлөт. Тилдин пикир алмашуу кызматы ар кандай адабий тилдин сүйлөшүү стили аркылуу ишке ашат.

2 - э р е ж е (аныктама)

Оозеки кеп **диалогдук** жана **монологдук** кеп болуп, экиге бөлүнөт.

Диалог гректин «диалогос» – аңгеме деген сөзүнөн алынган. Эки же бир нече кишинин өз ара сүйлөшүүсү деген маанини билдирет. Кептин бул түрү эл арасында кеңири тараган кептерден болуп саналат. Мында бир адам сүйлөп бүткөндөн кийин, экинчи кишинин, ал бүткөндөн кийин үчүнчү кишинин сөзү башталат.

Диалогдук кепте окуучулар төмөндөгү талаптарды толук эске алышы мүмкүн: сүйлөгөндө сүйлөшүп жаткан кишини кызыктыра тургандай темаларды тандашы керек; өзүң жөнүндө көп мактанып сүйлөбө; сүйлөп жаткан жолдошундун кебин көңүл коюп ук, ал сүйлөп бүтмөйүнчө сөзүн бөлбө, аягына чейин тыңша; сүйлөгөндө катуу кыйкырып, жинденип сүйлөбө; акырын, жайдары адабий тилдин нормасында сүйлө ж. б.

Диалогдук кеп айтылыш максатына карай: **жай** диалог, **суроо** иретинде айтылган диалог, **күчтүү сезим** менен айтылган диалог, **буйрук маанисинде** айтылган диалог болуп төрткө бөлүнөт.

88. Машыктыруу мүнөзүндөгү көнүгүү. 1) Төмөнкү диалогдуу сүйлөмдөрдү окуп чыккыла, диалог деген эмне экендигин түшүндүргүлө. 2) Ал кандай жазылды? 3) Диалогдук кепке кандай талаптар коюлат?

- Саламатсызбы, агай?
- Саламатчылык, Атыркүл.
- Ден соолугуңуз жакшыбы?
- Жакшы, ыракмат.
- Биздин класстын окуучулары сизге ысык салам айттырып жиберипти.
- Чоң ыракмат! Алар кандай окуп жүрүшөт?
- Окуулары жакшы. Сизди уят кылбай сабактарын өз маалында аткарып жатышат.

- Аныңар жакшы. Билим алуу – ийне менен кудук казганга барабар. Келечегинерди эстеп, өзүңөрдү дайыма туура багытта алып жүргүлө.
- Насаатыңызды балдарга айтып берем. Жакшы калыңыз, агай.

3 - э р е ж е (аныктама)

! Адамдардын өз ара сүйлөшүүсү, пикир алышуусу, суроо-жообу жайынча гана баяндалат. Курамында бир же эки курамдуу жайылма сүйлөмдөр ж. б. колдонулат.

М и с а л ы,

– Ыракмат, Торгой аке, чыгаан болор малың бар экен. Көңүлүм ачыла түштү.

– Бу тайдан күлүк чыгат, бирок сен анчалык үзүлүп түшпөй жүр. Көзүң да тийбесин, көрүнгөңгө да айта бербей.

– Кам санабаңыз, аксакал, мен кичине бала эмесмин, ардемени көрүп калбадыкпы.

– Аның дурус, эмесе билип ал, аты – Гүлсары. Былтыр жайлоодо кичине кызым коюп кеткен. Ошондо Гүлсары деп, ат койду эле. Гүлсары атын өчүрбө, балам. (Ч. А.)

Буйрук диалог аңгемелешүүгө катышкан адамдардын бир-бирине берген буйругун, өтүнүчүн, тилегин ж. б. билдирүү максатында айтылат.

М и с а л ы,

– Коё бергиле, агайды! Урбагыла!

– Качкыла, балдар! Кач, Алтынай!

89. Өз алдынча билим алуу көнүгүүсү. 1) Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыкыла. Аларды эмне үчүн суроолуу диалог дейбиз? 2) Суроолуу диалог менен жай диалогдун айырмасы эмнеде?

- Калк алдында адамды эмне басынтат?
- Өзүнүн жөндөмдүүлүгү жөнүндө ашыкча мактануу.
- Татыксыз достон кантип кутулууга болот?
- Анын үч жолу бар: ага басып барба, ишин сураба, жардамга чакырба.
- Жаштарга жана карыларга кандай адеп керек?
- Жаштарга – билим менен намыстуулук, карыларга – сабырдуулук менен айткөлдүк.
- Улуулук кимге ыйгарылыш керек жана ал кандай шарттарда болот?
- Улуулук ак менен караны айрып тааныгандарга ыйгарылат.
- Адам үчүн өмүрдөн артык эмне бар?
- Алар: ишеним, эне жана Мекен.

90. Коллективдүү иштөө көнүгүүсү. 1) Төмөнкү диалогдуу сүйлөмдөрдү окуп чыгып, көчүрүп жазгыла. Эмне үчүн илеп белгиси коюларын түшүндүргүлө. 2) Мисалдарга карап, эреже чыгаргыла. 3) Буйрук мааниде айтылган диалог менен күчтүү сезим менен айтылган диалогдун айырмасы барбы?

I. – Көтөр колуңарды!

– Унчукпагыла!

– Кыймылдабагыла!

– А-а, айланайындар! Биз силерге келе жатабыз...

II. – Танабай! Танабай! Эсинди жый, Танайбай! – деп, купкуу болгон Чоро аттан ыргып түштү.

– Арабаңызды алыңыз! Кайда жиберсеңер мейли, бирок стансага эгин ташыбайм!

– Сайгактын менде акысы жок! Барбаймын дедим, болду, айтканым айткан!

– Ал укмуштарды ача турган өзүбүз да! Жашасын акыл! Жашасын тынчтык! Көктөй бергиле, өркүндөй бергиле!

4 - э р е ж е (аныктама)

Монолог гректин *monos* – бир, *logos* – сөз (кеп) деген сөздөрүнөн алынган. Бир адамдын өзү менен өзү сүйлөшүүсү же драмалык жана башка адабий чыгармаларда жеке адамдын жанындагыларына, оюнга катышуучуларга, оюн көрүүчүлөргө карата айтылган узак сөзү **монологдук кеп** деп аталат.

Диалогдук кеп монологдук кептин биринчи баскычы болуп саналат. Ошондуктан монолог – оозеки кептин эң маанилүү, жогорку формасы.

91. Алган билимди тереңдетүү көнүгүүсү. 1) Монолог жөнүндө айтып бергиле. 2) Төмөнкү тексттин эмне үчүн монолог экендигин далилдегиле. 3) Монологду үн кубултуп, көрктүү окууга үйрөнгүлө. 4) Анын башка тексттен болгон айырмачылыгын түшүндүргүлө.

– Ошентип, жол караган эненин эң акыркысы мен болоюн. Ылайым, ылайым, мен сыяктуу темир жолду кучактап, какшаган пенде болбосун!..

Эх, эми эмнесин айтайын, кесепеттүү согуш нечендердин кендирик кыйды, атаганат, Жайнагым аман турганда не деген адам болор эле! Мүнөзүңдөн, кылык-жоругуңдан айланайын, балам, кайдасың, кайдасың? Он экиден бир гүлүң ачылбай кай жерге барып жалп дей түштүң экен? О, дүйнө, о, жан жараткан Жер, бир оокумга гана, көз ачып-жумганча гана баламды тирилтип, бир гана жолу көлөкөсүн көрсөтүп койсоңор! (Ч. А.)

Кептин жазма стили

92. Алган билимди алгачкы жолу бышыктоо көнүгүүсү. 1) Жазма стиль кандай болот? 2) Текстти окуп чыккыла. 3) Ал кайсы стилге таандык деп ойлойсуңар?

Шаарлардын улуусу

Байыркы шаарлардын бири, түбөлүк жаш Ош – республикабыздын түштүк аймагындагы ири өнөр жай, транспорт жана маданий борбору. Ал Ак-Буура дарыясынын аймагынын Ош – Кара-Суу оазисинин түштүк-батыш тарабын ээлейт. Шаар Ак-Бууранын жээгинде, тоо этегиндеги түздүктө, деңиз деңгээлинен 900 метрден 1070 метрге чейинки бийиктикте жайгашкан. Шаардын аймагы түштүктөн түндүктү жана түндүк-чыгышты көздөй 12 километрге созулат.

Тарыхта белгилүү болгондой X кылымда Ош шаары аркылуу Индия, Кытай жана Азиянын бир топ өлкөлөрүнөн Европага соода-сатык жасаган кербендер өтүп турган.

Кыштыр-жайдыр көптөгөн туристтер менен зыяратчылар каттаган ыйык Сулайман тоосу шаардын чок ортосунан орун алган. Ал ЮНЕСКО-нун Бүткүл дүйнөлүк мурастар тизмесине киргизилген.

Ош шаары калктын саны боюнча республикабызда Бишкектен кийинки экинчи орунда турат, 2015-жылдын 1-январына карата 243300 адам катталган. 2000-жылы республикабызда Ош шаарынын 3000 жылдык салтанаты өтүп, ага чет мамлекеттерден белгилүү окумуштуулар, тарыхчылар, археологдор катышты.

Шаарда бир нече жогорку окуу жайлары ачылган.

93. 1) Ырды көркөм окугула. 2) Ал кайсы стилде жазылган? 3) Ырды кептин кайсы стили деп эсептөөгө болот? Аны далилдегиле.

Кыргызым бейиш экен турган жери,
Кырылгыз – бул эл, тоолор – турган чеби.
Кум-Төрү – шагыл төрү, ар бир төрү,
Куюлат алтын, күмүш, түркүн кени.
Кыргыздын жери – бейиш, тоолору – гүл,
Кыргызым ажайып эл тоодогу бир.
Ак боз үй, ак калпагы ак мөңгүдөй,
Айкөлдүк ата салты болорун бил! (Ж. С.)

94. 1) Текстти окуп чыккыла. 2) Илимий стилде жазылган текстти сүйлөшүү стилинде берүүгө болобу? Кантип? 3) Сүйлөшүү менен жазма стилдин айырмачылыгы эмнеде?

Атаке баатыр

Атаке баатыр VIII–XIX кылымдардын орто ченинде жашап өткөн улуу инсан болгон. Ал кыргыз жерин жунгар-калмак баскынчыларынан бошотууда, калмактардын кысымынан түштүк тарапка көчө качып, сүрүлүп кеткен түндүк кыргыздарын Ала-Тоого кайра алып келүүдөгү бир топ татаал маселелерди чечүүдө чоң эмгек сиңирген. Ал өзүнөн улуу бабаларынын эли үчүн кылган ишин улантып, өлкөнү коргоо ишине көңүл

бөлгөн. Чачыранды болуп, ар кайсы жерде көчүп-конуп жүргөн кыргыз урууларын ынтымакка чакырып, бирдиктүү болууга, душман келсе, биригип сокку урууга үндөгөн.

Жаштарды аскердик өнөргө үйрөтүп, кылыч чабууга, найза саюуга көнүктүргөн. Атаке 1785-жылы Орус мамлекети менен мамиле түзүү үчүн Екатерина IIге өзүнүн элчилерин жиберген. Орус бийлиги Атаке-нин саясий жактан көзү каныккан ишмер экендигин баалап, ага кымбат баалуу белек берген.

Атаке эли үчүн иштеген, алардын тагдырын ойлогон, далай мезгилдерди алдын ала байкай билген көсөм болгондуктан, эли аны Атаке баатыр деп аташкан («Баатырлар» китебинен).

- Силер кыргыз элинин дагы кандай баатырларын билесиңер?

95. 1) Төмөнкү сүйлөмдөрдүн кайсынысы сүйлөшүү стилине, кайсынысы жазма стилге кирерин аныктагыла. Аларды далилдеп бергиле. 2) Кайсы сүйлөмдөрдө сүйлөөчү кепке тике катышты?

1. – Бул эмне кылганың, ботом? Бул эмне кылганың?
– Бекер кылдым.
– Эмне бекер? Арийне бекер!
– Жоргону бекер урдум да.
– Ой, эсиң ордундабы?

2. Жыпар эрке турмушта өстү. Жакшы тарбия менен тарбияланды. Ошондуктан эл ичинде барктуу, кадырлуу, сүйкүмдүү бала болду. Сылык мүнөздүү, таттуу тили менен улуу-жаш дебей өзүнө каратты. 3. Момун бөжөңдөп атка чуркады. 4. Хм! Ушундай да болот бекен? 5. Ал жөө сенделип келе жатып, досун көрө калды. 6. Жаны чыккан Сегизбаев жоргонун башын ары-бери жулкулдата тартты. 7. Тоонун түнү – түпсүз иримдей туңгуюк.

17-§. Көркөм стиль

1 - э р е ж е (аныктама)

Ыр, аңгеме, очерк, повесть, роман, драма, поэма, жомок ж. б. көркөм чыгармаларга кирет. Булар көркөм стиль менен жазылат. Ошондуктан булардын стили **көркөм стиль** же **көркөм чыгарманын стили** деп аталат.

Көркөм чыгарманын стили образдуулугу, эстетикалык жана таалим-тарбия берүүчүлүк касиетке ээ болушу менен башка стилдерден айырмаланып турат. Көркөм адабиятта колдонулуучу тилдик каражаттар өтө бай жана ар түрдүү болот.

96. Өз алдынча билим алуу көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, көркөм чыгарманын кайсы түрү экендигин далилдегиле. 2) Эмне үчүн көркөм стилде жазылды деп эсептейсиңер?

I. Бакта булбул таңшыгандай таранып,
Күндөй күлүп, Айдай нуру таралып.
Жаңы жердин гүлүн тандап, сайрандап,
Жаркып турган кандай сонун балалык! (Т. Б.).

II. – О, Жеңиш ай, тилеген, самаган, күрөшүп тапкан Жеңишибиз ай! Ассалом алейким, Жеңиш! Кечиргин боздоп ыйлаганыбызды, кечиргин Алиман өңдүү келинибизди. Аман кайткан Ашыраалынын көкүрөгүнө башын койгулап: «Кайда менин Касымым? Кайда?» – деп, чыңырганын кечиргин. Баарыбызды кечиргин, Жеңиш! Сен деп канча чолпондорубуздан ажырадык! (Ч. А.)

2 - э р е ж е (аныктама)

Көркөм стилде улуттук тилдеги тил каражаттары: **метафора, метонимия, эпитет, салыштыруу, кайталоо** ж. б. кеңири колдонулат.

Мисалы,

Метафорага: *Алтын билим өнөрдүн, сүтүн берген мугалим. Чоро дүкөнгө келип, Танабайды жаңы жумушка көндүргөнүнө өзү да ыраазы болуп калды.*

Метонимияга: *Аты күндөн-күнгө алдан тайып баратканын Танабай көптөн бери байкап келатат. Күн бүркөк: жамгыр бир аз себелеп турат. Күз айлары, жер-жемиш бышып, Чүй өрөөнү гүлдөп турган убак.*

Салыштырууга: *Гүлсары учкан куштай зымырады. Муштумдай баласын көтөрүп, Сейде үйдөн чыкты. Анын сөзү кайнак суу дымыгандай бир заматта басылды.*

Кайталоолорго: *Тегереги – баягы эле курчап турган тоолор, оттогону – баягы эле тектир саз, ичкени – баягы эле көк кашка суу.*

97. Алган билимди алгачкы жолу бышыктоо көнүгүүсү. 1) Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, көркөм стилдин тил каражаттарын: метафора, метонимия, эпитет, салыштыруу, кайталоону тапкыла. 2) Алар көркөм стилде кандай максатта колдонулат?

1. Арстан аман турганда урунарга тоо кайда, урушарга жоо кайда?
2. Шаар тынч уйкуда. 3. Аккуладай тулпарды, айбандан бүткөн шумкарды алдына тарта салганы. 4. Кулжа көөдөн, таш курсак курган киши – мен өзүм. 5. Ботодой көзүн жайнаткан, бозодой ичти кайнаткан. 6. Кыраандар баары аттанып, кыбылага бет алып. 7. Т. Сыдыкбековду окуу мага абдан жагат. 8. Каалгадай кашка тиш кашкайып чыгып алыштыр. 9. Бир чыныга тойдум. 10. Жол арбыткан ат болот, Жол тааныткан кат болот.

3 - э р е ж е (аныктама)

Көркөм стилде учкул сөздөр, фразеологизм, омоним, синоним, антоним, макал-ылакаптар кеңири колдонулат.

Учкул сөздөргө, фразеологизмдерге: *Танабай ошол өткөн күндөрдү ийне-жибине чейин эстеди. Алтынай Сулайманова башын ийкеп, шыпшынып койду да, ар нерсенин жазы да, күзү да болот тура, – деди.*

Омонимдерге: *Уулуң бир жалгыз Топчубай, учурдук жалган дүйнөдөн. Араба тарткан кула жорго Гүлсары картаң ат, абыдан эле картаң ат.*

Синонимдерге: *Абайлап, байкап карагын, айланайын чырагым. Көпчүлүктүн ичинде кубанып, толкундап, сүйүнүп турган Айжаркынды көрдү.*

Антонимдерге: *Эртесинде келген Айжаркын кечинде кайра кетти. Бул сөздөр мурун да айтылып, кийин да айтылып жүрдү. Дүйшөндүн карааны өйдө бир өтүп, күн батаарда ылдый бир түшүп турду.*

Макал-ылакаптарга, учкул сөздөргө: – *Ыракмат! Чакырган жерден калбагын, өзүң басып барбагын, – деген. Кудаа кааласа, барып каларбыз. Апаке, ак сүтүңдөн айланайын, апаке, мен ар дайым «Эр жигит эл четинде, жоо бетинде», – деген эл макалын эсимде сактайм, жакында майданга аттанам.*

98. Окуучулардын билимин тереңдетүү көнүгүүсү. 1) Төмөнкү текстте кандай тил каражаттары пайдаланылганын талдагыла. 2) Суроолорду түзүп, ага жооп бергиле.

Алтындан да баалуу байлык

Өткөн заманда өнөрү арткан, билими ашкан эли бар бир өлкө болгон экен. Сүрөтчүлүк өнөрдөн жаралган сүрөттөрү музейлерге толуп, китеп чыгаруу өнөрүнөн жаралган түрдүү китептери китепканаларга батпайт. Карылары сөөлөттүү, балдары билимдүү бул өлкөгө сугун артып, сырттан душмандар басып кирет. Нарктуу китептердин бирин калтырбай тоноп, жүздөгөн төөлөргө жүктөтүп, өз элине жөнөшөт.

– Элибиздин болгон-толгон байлыгынан ажыратканча, биздин башыбызды кесип кеткиле, – дешет карыялар.

– Балдарыбызды келечегинен ажыратканча, үй-мүлкүбүздү, мал-жаныбызды бүтүндөй алгыла, – дешип барктуу байбичелер келишет жүгүнүшүп.

Каардуу душмандар буга да көнбөйт. Ошондо бүтүндөй кыз-келиндер алтын-күмүш билерик-шакектерин, байбичелер чачпак-чолпуларын, жигиттер кемер курларын, күмүш ат жабдыктарын, кылыч-найзаларын, карыялар ай туяк жамбыларын чогултуп, эчен төөлөргө жүктөп, артынан

жетишет. Каардуу хан мындай байлыкты көргөндө көзү кызарып алданат. Алып кетип бараткан нечен сонун китептерди, сүрөттөрдү кайтарып берет.

Көрдүңөрбү, балдар, адамга алтын-күмүш, темир керек бекен же акыл байлыгы – китеп керек бекен? (С. Р.)

4 - э р е ж е (аныктама)

Көркөм стилде иш кагаздардын стили сыяктуу штамп-үлгүлөр кезикпейт. Адабий чыгармаларда өз дооруна жараша диалектилик, эскирген сөздөр колдонула берет. Мисалы,

Диалектилик сөздөргө: 1. – *Сабыр эт. Түшүр камчыңды – деп, Жайдар адатынча байыстуу сүйлөп, Танабайдын жинин басты. (Ч. А.)* 2. *Эгизден туруп нас жакка, шаркыраган аккан суу. Ар ким ичсе кубанып, маза кылган аккан суу.* 3. **Макур** болсо кир жериң, таза кылган аккан суу. (Б. А.) 4. *Мен карагай колологондо, ал алы жеткен бутактарды бутапчу. (Т. С.)*

Эскирген сөздөргө: 1. **Ыстарчын, бийлери, элүү башы, он башы** бир тизмеге киргени, үзүр болот ошонун, **мөөр** басып бергени. (К.) 2. **Хан вазирлерин чакырып, акмакты тапкыла деп буйрук берди.** 3. **Кызыл кийинген сарбаздар далбактап, шашып жүрүшкөн болуу керек.** (Т. К.) 4. **Уруят** заман болот деген ушулбу?

Неологизмдерге (жаңы сөздөргө): 1. **Астрономия** кийин эле пайда болуп, **телескоп** чыгып, **космос** өздөштүрүлө баштаган. 2. **Директор анын мүнөзүн сезе койду да, суроо узатты.** 3. **Абды жылкы заводунда агроном болуп иштейт.** 4. **Институтту бүтөр замат эле ушунда келген.** (Н. Б.) 5. **Профессор илимий-тажрыйбалык конференцияда баяндама жасады.**

* 99. Жаңы билимди өздөштүрүүгө киришүү көнүгүүсү. 1) Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, көркөм стилди тапкыла, эмне үчүн көркөм стиль деп эсептегинерди далилдегиле. 2) Текстте ага тиешелүү кайсы тилдик каражаттар колдонулган? 3) Көркөм стилдин мүнөздүү белгилерин (лексикалык, морфологиялык, синтаксистик) айтып бергиле.

1. Ал жылы интернаттан окудум. Курдаштарымдан калышпай институтту бүтүрдүм. Кааласаң, министр да болот элең дешип, жолдошторум тамашалашчу. Окшош-окшош салынган аппак тамдарда колхозчулар жашашчу. Былтыр электр станциясы курулду. Атам уй фермасында иштечу.

2. Теробел мына бул ойлуу басып бара жаткан кыздын көйнөгүнөн да жапжашыл болуп көйкөлүүдө. Калдыркан конуучудай төмөндөп барып, эмнегедир кайра типтик көкөлөп, асманга көтөрүлдү. (Т. С.)

3. Ак бараң мылтык асынып, аңдысаң келбейт балалык. Көк бараң мылтык көтөрүп, кырдасаң келбейт балалык. (Ж.)

4. Көк-Жаңгак, Туюк, Дарбазада катицеңки мите өсөт. Карап турсаң калет жок, Жеңижок айткан каселде. (Ж.)

5. Айтканынан качканды,
Төбөсү ачык көк урсун!
Ак бараңдын огу урсун!
Ак милтенин чогу урсун!
Айбалтанын мизи урсун!
Сыр найзанын учу урсун! («Манас»)

5 - э р е ж е (аныктама)

Көркөм стиль же адабий чыгарманын стилинде синтаксистик каражаттар: жай, суроолуу, илептүү, буйрук сүйлөмдөр, жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөр, төл жана бөтөн сөздөр, диалогдор, монологдор ж. б. кеңири колдонулат.

Буйрук сүйлөмдөргө: *Анатый, айылга чап! Кармалбай тез жет! Элди чакыр! Эркинбек, сен ушерде бол, эч жакка кетпе! Токтогула, кутулбайсыңар, токтогула!*

Татаал сүйлөмдөргө: *Үзөңгүгө тура калып, көзү көргөндү үңүлө тиктеп, Танабай кар аралаш муздак абадан аптыга жутту да, төбөдөн кулаган таштай төмөн чапты.*

Диалогдорго: – *Космонавт болгуң келеби?*

– *Ооба.*

– *Бийиктиктен коркпойсуңбу?*

– *Жок, коркпоймун.*

– *Космонавт болуу үчүн көп машыгуу жана көп окуу керек.*

– *Мен болгон күчүмдү, билимимди андан ары да арттырууга дайыма даяр болом.*

Монологдорго: – *Эсимде, Толгонай. Сен ошондо мага кайрылып, мындай дегенсиң: «Жүр, жан жараткан Жер, бизди көтөрүп жаткан Жер, сен бизге таалай бербесең, эмнеге Жер болуп орнойсуң да, биз эмнеге дүйнөгө жаралабыз. Биз сенин балдарыңбыз».*

100. Алган билимдин чындыгын текшерүү көнүгүүсү. 1) Текстти көрктүү окуп чыккыла. 2) Анда кандай синтаксистик каражаттар колдонулганын талдап (анализдеп), айтып бергиле.

Балага капыстан үн угулат:

– Ай, жаш бала, сөзүмдү жакшылап ук. Сенин не самап келгениңди билем. Адамдардын жүрөгүнө жакшылыктын, боорукерликтин касиеттүү үрөнүн себемин деп, жүрүпсүң. Анын үрөнү мына, оозуңду ач! – деп, оозуна таттуу бир нерсени салат. – Билип жүр балам, Жер жүзүн кыдырып, элге жалаң гана жакшылыкты, боорукерликти үйрөтөсүң. Келечекте жолдошторуң көп болот. Аларга адамдык асыл сапатты айт. Алардан өнөр менен жакшы акылды башкалар кабыл алышат. Айтканымды унутпа, – деп көздөн кайым болот.

101. Өз алдынча иштөө көнүгүүсү. 1) Тексттен суроолуу жана буйрук сүйлөмдөрдү тапкыла. 2) Аларга тиешелүү тыныш белгисин койгула. 3) Текстке суроолуу диалог түзгүлө.

Капилеттен боз торгой асмандан ызгырылып түшөт да, шыбак башына конуп:

– Самат, кайда баратасың Саягы, сен эне-нур дегендин эмне экендигин билейин дегенсиң го Ушул жайык талаадагы торгойлордун да энеси болот. Энем болбосо, мен жамактатып ырдайт белем Кызыктуу тилим сайрайт беле Карачы, тээтиги койчуну мени ырга кошуп жатат Ал да менин энемдин мага берген өмүрү мага берген нуру Ал өмүр нур болбосо, мен асмандап көкөлөйт белем Эми сен жакшы бала экенсиң жолуң болсун, – деп шыбак башынан шырп этип учуп кетет. (Ж. М.)

18-§. Расмий эмес иш кагаздары

Э р е ж е (а н ы к т а м а)

Азыркы кыргыз адабий тилинде иш кагаздарынын эки түрү бар. Биринчиси – расмий иш кагаздарынын стили, экинчиси – расмий эмес иш кагаздарынын стили.

Расмий иш кагаздарынын стилине мамлекеттик мыйзам, указ, устав, программа, өкмөттүк билдирүү ж. б. кирет. Бул иш кагазында сүйлөмдөр үлгүгө салгандай окшош болбостон, саясий жактан так келип, саясий сөздөр менен жазылат. Иш кагаздарынын стили дээрлик жазма формада гана колдонулат.

Расмий эмес иш кагаздары ички жана тышкы иш кагаздары болуп бөлүнөт. Күндөлүк турмушубузда кеңири колдонулуучу ички иш кагаздарына: арыз, өмүр баян, ишеним кат, тактама, мүнөздөмө, тил кат, кулактандыруу ж. б. кирет. Алар коомдук мекемелердин күндөлүк иштерине байланыштуу же анын мүчөлөрүнүн ортосунда жазылат да, белгилүү бир уюм, мекеме же ишкананын ичинде пайдаланылат.

102. Мурунку алган билимди эске түшүрүү көнүгүүсү. 1) Мурунку билимиңерге таянып, арыз жазгыла. 2) Анын жазылышын жолдошуңар менен талкуулагыла.

103. Өз алдынча иштөө көнүгүүсү. 1) Туулган күнүңөргө же майрамга карата чакыруу жазгыла. 2) Аны жупта талкуулагыла.

104. Кулактандыруунун кандай жазылары жана анын түрлөрү жөнүндө айтып бергиле. «Алтын күз» майрамын белгилөөгө карата кулактандыруу жазгыла.

19-§. Тил кат

1 - эреже (аныктама)

Тил кат – иш кагаздарынын бир түрү. Башка кишиден, мекемеден ж. б. бир нерсе алгандыгын атайын күбөлөндүрүү үчүн жазылган кат **тил кат** деп аталат.

Тил катты жазганда төмөндөгүлөр көрсөтүлүүгө тийиш: тил катты жазган адамдын атасынын аты, өз аты-жөнү, буюм алган мекеменин так аталышы, аны берген кишинин атасынын аты, өз аты, кызматы, алган буюмдарынын аталышы (саны цифра менен да, сөз менен да жазылат), алган адамдын колу, датасы, айы, жылы.

Эгерде тил кат өтө маанилүү болсо, ал өзү иштеген мекеме же нотариус тарабынан күбөлөндүрүлөт.

Анын үлгүсүн төмөндөгүдөй жазууга болот.

Тил кат

Мен, Жайыл районунун Сары-Булак айылынын тургуну Дегенбаев Мухамед, Панфилов районундагы Чалдовар айылынын тургуну Атага-раев Орунбек Жээнбековичтен 15 000 (он беш) миң сом карыз алдым. Аны үч айдын ичинде төлөп берем. Карыз алгандыгым үчүн эки тараптын макулдашуусу боюнча кошумча акы (пайыз) төлөймүн (төлөбөймүн).

2016-жылдын 18-ноябры

(колу)

Дегенбаев М.

Нотариустун аты-жөнү, колу, датасы, мөөрү

2 - эреже (аныктама)

Тил кат да түзүлүшү жагынан **жөнөкөй** жана **татаал** болот. Жогорку үлгү – тил каттын жөнөкөй түрүнө, төмөнкү үлгү тил каттын татаал түрүнө жатат.

Тил кат

Мен, Кемин районундагы Кара-Суу орто мектебинин VI классынын класс жетекчиси Кыдырбаева Мира, ушул эле мектептин чарба иштеринин башчысы Абылов Мусадан класстык бөлмөнү жабдуу үчүн 8 (сегиз) стол, 15 (он беш) олтургуч, 25 (жыйырма беш) метр кызыл материал, 3 (үч) метр жерге төшөөчү килемче алдым. Себепсиз жоготсом, өз наркын төлөп берем.

Датасы: күнү, айы, жылы

(колу)

Кыдырбаева М.

* 105. Окуучуларды машыктыруу жана көнүктүрүү көнүгүүсү. I. 1) Жогорку тил каттын үлгүсүнө салып, өз алдынча тил катты жазгыла. 2) Аны жазуунун схемасын оозеки айтып бергиле. 3) Тил кат эмне үчүн расмий эмес иш кагаздарынын түрүнө кирерин далилдегиле. II. Төмөнкү тексттеги боштуктардын ордун толуктап жазгыла.

Тил кат

Мен, ..., райондук китепкана... китепканачы... Ж. Акбаралиева... убактылуу пайдалануу үчүн теледиск... (2 даана) алгандыгым ... тил кат беремин.

05.11.17

(колу)

...

! Тил каттын текст сыяктуу башталышы, өнүгүшү (татаалданышы) жана аякталышы (бүтүшү) болот.

106. Алган билимди текшерип көрүү көнүгүүсү. 1) Жогорку көрсөтүлгөн эки тил каттын үлгүсүн окуп чыгып, анын түзүлүшү боюнча кандай тил кат экенин аныктагыла. 2) Тил каттын качан, кайсы убакта жазыларын түшүндүргүлө. 3) Тил каттын кандай сүйлөмдөр менен башталып, кантип өнүккөндүгүн (татаалдангандыгын) жана кандай сүйлөмдөр менен бүткөнүн айтып бергиле.

20-§. Ишеним кат

1 - э р е ж е (аныктама)

Ишеним кат – адамдын колу бошобой, зарыл иши болгондуктан, же убактысынын жоктугунан, же башка себептерге байланыштуу айлык акысын, же болбосо, өзүнө тиешелүү болгон башка нерсени (буюмду) алуу үчүн башка бирөөгө ишеним көрсөтүлүп, адамдын өз колу коюлган кат.

Ишеним катта төмөндөгүлөр чагылдырылат: ишеним кат берүүчү адамдын атасынын аты, өз аты-жөнү, аткарган кызматы, жашаган жери, дареги, эмне алуу керектиги, суммасы (саны), паспорт номери, качан, ким тарабынан берилгендиги, кайда, кайсы дарекке катталгандыгы, ишеним катты берген датасы, айы, жылы, өзүнүн аты-жөнү, колу, ишеним катты күбөлөндүрүүчү адамдын кызматы, аты-жөнү, күбөлөндүргөн убагы, айы, жылы, колу, мөөрү.

Буга төмөндөгүдөй үлгүнү көрсөтүүгө болот.

Ишеним кат

Мен, Ат-Башы районундагы Кара-Суу орто мектебинин мугалими Асанакунов Эмилбек, райондук билим берүү борборунун башкы эсеп-кысап бөлүмүнөн май айы үчүн 10 000 (он миң) сом айлык акымды ушул эле мектептин мугалими Кыдыршаев Узактын алышына ишеним көрсөтөм. Дареги: Кара-Суу айылы, паспорт AN 1421303, Ат-Башы райондук мамлекеттик каттоо кызматы тарабынан 2016-жылдын 19-ноябрында берилген.

2017-жылдын 25-январы

(колу)

Асанакунов Э.

Асанакунов Эмилбектин бул ишеним катын күбөлөндүрөм.

Мектептин директору

2015-жылдын 25-январы

(колу)

Бердикулов А.

(мөөрү)

2 - э р е ж е (аныктама)

Ишеним кат жеке адам тарабынан да, мекеме тарабынан да берилет. Мекеме тарабынан берилген ишеним каттын сол жак бурчуна мекеменин штампы басылып, датасы, айы, жылы, номери коюлат.

Ишеним кат

Мекеменин штампы

18.09.17

Бул ишеним кат Терек-Суу орто мектебинин чарба иштери боюнча директордун орун басары Асанов Акматалыга берилет, себеби бул адам райондук билим берүү борборунан мектепке бөлүнгөн 15 (он беш) жуп лыжа, 20 (жыйырма) жуп коньки, 10 (он) жуп мээлей алат. Паспорту AN 1452502, Кочкор райондук мамлекеттик каттоо кызматы тарабынан 2016-жылдын 14-мартында берилген.

Ишеним кат 2017-жылдын 17-декабрына чейин жарактуу.

Мектептин директору

(колу)

Рыскелдиева А.

2017-жылдын 18-сентябры

(мөөрү)

3 - э р е ж е (аныктама)

Ишеним кат жарактуулук мөөнөтүнө карай жөнөкөй жана өзгөчө ишеним кат болуп бөлүнөт.

Жөнөкөй ишеним кат бир гана ишти ишке ашыруу милдетин аткарат.

Өзгөчө ишеним каттар документ жүргүзүүдө колдонулат.

107. Алган билимди бышыктоо көнүгүүсү. 1) Жогорку ишеним каттын үлгүлөрүн окуп чыгып, ага кандай талаптар коюларын айтып бергиле. 2) Иш кагаздарынын түрлөрүн санагыла. 3) Иш кагаздарынын стили менен көркөм стилдин айырмачылыгын түшүндүргүлө.

* 108. Алган билимди тереңдетүү көнүгүүсү. 1) Жогорку үлгүгө салып, ар бириңер ишеним кат жазгыла. 2) Кандай башталып, кандай өнүккөнүн, кандай аяктаганын айтып бергиле. 3) Жөнөкөй жана татаал ишеним катка мисал келтиргиле. Алардын айырмасы эмнеде?

21-§. Дарек

1 - э р е ж е

Дарек (адрес) – почта аркылуу кат-кабар, буюм-тайым, акча жөнөтүүдө жазуу жүзүндө берилүүчү расмий эмес иш кагаздарынын бири. Аларды жөнөтүүдө тийиштүү жайга, мекемеге (каерге), аны алуучунун аты-жөнү (кимге) жана жөнөтүүчүнүн маалыматы (аты-жөнү, жөнөтүлгөн дареги) көрсөтүлөт.

Жиберүүчү даректин үстүңкү бөлүгүнө маалымат жибериле турган аталыштары жана жашаган үйүнүн номуру толугу менен жазылат. Иш кагаздын бул түрү өз учурунда, алуучунун өзүнө айныксыз тийиши үчүн так жана ачык жазылышы керек. Эгерде ал так жазылбаса, алуучуга өз учурунда тийбей калышы мүмкүн. Ар бир почта бөлүмүнүн өзүнө тиешелүү индекси болот. М и с а л ы, Бишкек – 41, Ош – 12 ж. б.

Даректи жазуунун үлгүлөрү төмөндөгүдөй:

Каерге	Бишкек шаары, 20 «Аламүдүн» кичи району С. Орозбаков көчөсү, 12-үй, 34-батир
Кимге	Ажымүдүнов Талгатка
<u>Байланыш бөлүмүнүн индекси жана жөнөтүүчүнүн дареги</u>	
720011	720022
Кабыл алуучу байланыш бөлүмүнүн индекси	Бишкек, 22, «Көк-Жар» кичи району, 34-үй, 50-батир Сатыбеков Азаматтан

Мекемеге жиберилген даректин үлгүсү:

Каерге	Кыргыз Республикасы Бишкек шаары, 25 «Эркиндик» гүлбагы, 34-үй
Кимге	Кыргыз Билим берүү академиясына
<u>Байланыш бөлүмүнүн индекси жана жөнөтүүчүнүн дареги</u>	
720015	720046
Кабыл алуучу байланыш бөлүмүнүн индекси	Талас облусу, Талас шаары Ч. Түлөбердиев көчөсү, 5-үй Шаардык билим берүү борборунан

Каттардан башка почта аркылуу посылка ж. б. жөнөтүлсө, алуучунун индекси менен башталып жазылат:

720003	Ош шаары, 1 И. Раззаков көчөсү, 42-үй, 20-батир Султанов Нурисламга
720014	Ысык-Көл облусу, Каракол шаары, С. Каралаев көчөсү, 27-үй Өмүралиева Элмирадан

109. Алган билимди алгачкы жолу бекемдөө көнүгүүсү. 1) Досуңарга кат жазгыла. 2) Ага өзүңөрдүн дарегинерди бергиле.

110. Машыгуу мүнөзүндөгү көнүгүү. 1) Ата-энеңердин атынан окуган мектебиңерге кат жөнөткүлө. 2) Анын жазылышын айтып бергиле.

111. Дарек боюнча жакындарыңарга жиберилүүчү посылканын дарегин кантип толтурууну өз алдыңарча жазып үйрөнгүлө.

22-§. Телеграмма

Э р е ж е

Телеграмма – ар түрдүү кабарларды телеграф аркылуу берүүнүн формасы. Кызматка, күнүмдүк турмушка байланыштуу ар кандай кабарларды өз убагында бере албай калган учурда, ал кабарды тез жеткирүү максатында телеграфты пайдаланышат.

Телеграфтык кабар берүү ар түрдүү шаарлар арасында же алыскы аралыкта жайгашкан мекемелер, ошондой эле жарандар ортосунда ишке ашырылат. Ал башка иш кагаздарынан айырмаланып, өтө кыска баяндалат жана тез жетет.

Телеграмма жазууда төмөнкү учурларды эске алуу керек:

1. Текст кыска жана маалымат жагынан жыш болот.
2. Жалаң сүйлөм көп колдонулат.
3. Үтүр, чекиттен башка тыныш белгилери дээрлик пайдаланылбайт.
4. Телеграмманын текстинин саптары ташымалданбайт.
5. Телеграмманын тексти абзацсыз жазылат.
6. Текстти жазууда үтүр «ҮТҮР», чекит «ЧКТ» деп белгиленет.

Мисалы,

ТЕЛЕГРАММА

БИШКЕК ШААРЫ ТОКТОГУЛ КӨЧӨСҮ 91/140 Н. КУРМАНАЛИЕВАГА
ЧКТ 16-ОКТЯБРДА МОСКВА-БИШКЕК КАТТАМЫ МЕНЕН СААТ 04:00
УЧУП КЕЛЕМ ЧКТ ТОСУП АЛГЫЛА ЧКТ

НУРЛАН

Москва Ломоносов 75

112. Алган билимди алгачкы ирет бышыктоо көнүгүүсү. Жогорку үлгүнү жетекчиликке алып, өзүңөр туугандарыңарга телеграмма жазгыла.

113. Машыгуу көнүгүүсү. 1) Жупта жазылган телеграмманы талкуулагыла.
2) Телеграмманы жазуунун эрежесин сактагыла.

114. Алган билимди бекемдөө көнүгүүсү. Кыргызстандан чет мамлекеттердин биринде жашаган досуңарды туулган күнү менен куттуктап, телеграмма жазгыла.

23-§. Кептин стилдери боюнча машыгуу иштери

Кайталоо үчүн суроолор жана тапшырмалар

- 1. Тексттин мүнөздүү белгилерине эмнелер кирет? Атап бергиле.
- 2. Кептин кандай түрлөрү бар? Санап бергиле.
3. Сүрөттөөнүн кандай мүнөздүү белгилерин билесиңер?
4. Күндөлүк турмушубузда кайсы стиль көбүрөөк колдонулат? Эмне үчүн?
5. Көркөм стилге таандык тил каражаттарына эмнелер кирет деп ойлойсуңар? Кыргыз акындарынын ырларынан көркөм окуп бергиле.
6. Расмий эмес иш кагаздарынын расмий иш кагаздарынан өзгөчөлүгү барбы? Далилдеп бергиле.

115. Өтүлгөн материалдарды бышыктоо көнүгүүсү. 1) Текстке ат койгула.
2) Анда берилген синтаксистик тил каражаттарын тапкыла.

Биз өз мамилебиз, жүрүм-турумубуз менен башкаларды иренжиткен жокпузбу?

Арийне, кээ бир кишини дайым көргүң келет. Ал эми сен эл арасына өзүңдүн аралашууң менен башкаларга жагымдуу жагдай жаратып, сени дагы көрсөк деген дегдөөнү эл демине сиңире алдыңбы!?

Көчөдө этияттык менен жүрүп, кийимдерди булгап алуудан сактангыла. Оозду ачып, ар нерсеге элеңдеп карай берүү жакшы сапаттардан эмес.

Кенебестик менен кадам шилтеп, адамдардын бутун басып кетүү жөтүртүп өтүү сыяктуу туура эмес аракеттер аркылуу башкаларга жолтоо

болбогула. Эгер эки адам сүйлөшүп турса, алардын ортосунан жарып өтүү тарбиясыздык болуп саналат. Адамдар өтүп турган жолдо сүйлөшүп туруу, өтүүчүлөргө жолтоо болуу туура эмес. Ошондуктан четирээк жакта туруп сүйлөшкүлө. Жолго түкүрүү, ыпылас нерселерди ыргытуу да – тарбиясыздыктын белгиси.

- Силер көчөдө өзүн алып жүрүү адебин ар дайым сактайсыңарбы?

116. Алган билимдин чындыгын текшерүү көнүгүүсү. 1) Каарманды сүрөттөөдө кандай сын-сыпаттык сөздөр колдонулган? 2) Ал сөздөр каарман тууралуу кабар береби?

Кызыл-Жардын боз талаасы. Кеч күз.

Төмөнкү мелмилдеген кара дарактан тоо жакты карай жылып келаткан көп караан чыкты.

Улам берилеп, дааналана берди. Атчандар...

Эң алдында, аралыкты окчун кармап, туу башы келе жатат. Жел канатына жайыла түшүп, толкун буралып, туу кандайдыр бир шаңдуу жана сүрдүү. Туу артында иреңи сур жаш мырза. Миңгени буурул жорго ыргактуу чайпалып, үстүндөгү мырзаны бир кылт эткиспейт, оюн бузбайт. Жаш мырза алтын менен сайма чөгөргөн кызыл кымкап кийген, бутунда көк булгаары өтүк, башында жарлыгы жок көк чалма. Бул – Насирдин бек.

117. Машыгуу көнүгүүсү. 1) Текстти окуп чыккыла. 2) Анда берилген морфологиялык тил каражаттарын аныктагыла.

Сентябрь айы жаңы эле жаңырса да, жалбырактар бир жерде чоктой кызара, бир жерде сары жибектей сүйкүм тартып, үлп эткен сыдырым жүрсө, шырт эте сабагынан үзүлөт. Кала берсе табияттын бекем өкүмүнө ириде баш ийген өрүк жалбырагы да саргайбай, мектептин алдындагы кара жолдон ары карай созулуп жаткан токой жапжашыл эле бойдон.

Коюу жалбырактарды көзөп өткөн жашыл нурга эркелеппи же кыш камылгасын тез көрүүнүн аракетини, айтор, кызгылт, шамдагай кумурскалар дарак боорунда каршы-терши чубашат. Түркүн тилде үн салган бейкут куштар кезегинде карс эте сынган куу бутактын добушунан селт эте уча качып, токой ичи сырдуу да, сүрдүү да.

118. Өтүлгөн материалдарды кайталоо көнүгүүсү. 1) Суроо түрүндө жөнөкөй план түзгүлө. 2) Планга жазуу түрүндө жооп бергиле.

Мекенибиздин борбору

Бишкек шаары – эгемендүү Кыргыз Республикасынын борбору. Улуу Жибек жолу ушул жерден өткөн. Ал XIX кылымда чеп болгон.

Жергиликтүү эл менен биргеликте алгачкы келген орус, украин, немис дыйкандары, дарыгерлери, соодагерлери аймакты жашылдандырууга, каналдарды курууга жардам беришкен. Ошол жылдары Кара-Жыгач багы, «Эркиндик», «Жаш гвардия» гүлбактары жайгашкан жерде ар түрдүү бак-дарактар тигилген.

Шаардын ар дайым таза жана жашыл болуп турушуна Ала-Арча, Аламүдүн суулары жана ошол капчыгайлардан келген тоонун абасы таасир этет. Бишкектин башкы аянты «Ала-Тоо» деп аталат. Ал жерде аскерлер мамлекеттик тууну кайтаруу үчүн ардактуу күзөттө турушат.

Кыргыз Республикасынын Эгемендүүлүк күнүндө жана Нооруз майрамында аскер парады өтүп, ар кандай элдик көңүл ачуулар уюштурулат. Борбордук аянттын жанында Улуттук тарых музейи, Кыргызстан элдер ассамблеясынын имараты, Өкмөт үйү жайгашкан.

Бишкек – маданияттын, илим-билимдин, өнөр жайдын борбору.

Тексттин планын түзүү

119. 1) Текстти окуп чыгып, жөнөкөй жана татаал план түзгүлө. 2) Пландын негизинде текстти оозеки айтып бергиле. 3) Жөнөкөй жана татаал пландын айырмачылыгы барбы?

Жакшылык менен Жамандык

Илгери-илгери Жакшылык аттуу канзаада жашаган экен. Ал аябай күчтүү, акылдуу, кайрымдуу болгондуктан, элдин баары аны жакшы көрүшчү. Ал эми кошуна шаарда Жамандык деген башка канзаада жашачу. Атына жараша ал каардуу, элин ойлобогон мерез жигит болуптур.

Жакшылыктын жасаган иштерин угуп, өзүнчө ичи тарый берет.

Бир күнү Жамандык өзүнүн күчтүү экенин далилдемекчи болуп, Жакшылык менен жарышууну чечет. Экөө кайсы тарапка эл көп барса, ошол жеңүүчү болот деп сүйлөшөт. Жамандыктын оюнда эл коркконунан мага келет деген ишеничи чоң экен. Бирок жыйынтыгы ал каалагандай болбоптур. Канчалык элди коркутуп, зекибесин, эл жакшылыгын аябаган Жакшылык канзаадага агыла берет.

Жакшылык ызаланган Жамандыкты көрүп, мындай дейт: «Сен элди коркутуп, сый көрбөйсүң! Андан көрө көңүлүңдү бөлүп, элге жакын болсоң, баары сага баш ийип, сени колдоп калышат». Ошондо өзүнүн кемчилигин түшүнгөн Жамандык Жакшылык досуна ыраазычылыгын билдириптир: «Туура айтасың, досум! Мен мурун туура эмес ойлогон экенмин. Көрсө, элге жакшылык кылып гана сый көрсөтөт экен. Сага ыраакмат!»

Эл арасында канзааданын Жамандык деген ысымы айтылбай, Жакшыбек аталып калыптыр. Ошондон бери Жакшылык менен Жакшыбек бир туугандай, бири-бирине эриш-аркак жашап калышкан экен. (Жом.)

120. 1) Текстке ат койгула. 2) План түзүп, ал боюнча баяндама жазгыла.

Мектепте сабактарынан тарашкан балдар дос жана достук жөнүндө сөз козгошуп, талашып-тартышып келе жатышты. Алардын ар кимиси өз оюн жактап, бирөө: «Менин досум эң жакшы. Менден жанын аябайт», – десе, экинчиси: «Менин досум үй тапшырмасын аткарбай калганымда мага түшүндүрүп, кеңеш бербей эле китептен көчүрө коюшумду сунуштайт», – деп чурулдашып, талашып жатышты. Балдардын талашы күчөгөндөн күчөдү.

Баятан бери алардын натыйжасыз талашына үн катпай келе жаткан Эшим:

– Койгулачы, балдар, досторуңарды канчалык мактасаңар да менин досума эч ким жетпейт экен, – деди. Балдар бир аз унчукпай калышты.

– Менин досум – баарыңардан жакшы, акылдуу, билимдүү жана эң кымбат.

– Айтсаң, Эшим, ал ким? – деп чурулдашты.

– Менин эң кымбат досум – китеп. Ал мага акыл-эс, билим берет. Эл үчүн иштөөнү, адамдарды кандай урматтоону, Мекенди сүйүүнү, дүйнөдөгү бардык жакшы, кызыктуу нерселерди үйрөтөт. Ошондуктан ал – менин эң жакын, эң мыкты досум! – деди.

Балдар Эшимдин сөзүнө макул болушкандай, баштарын ийкешти. («ЖЛ»)

Расмий эмес иш кагаздарын жазуу

* 121. Өтүлгөн материалдарды бышыктоо көнүгүүсү. Расмий эмес иш кагаздарын жазуунун үлгүлөрүнүн негизинде:

I. Түшүнүк кат (сабакка келбей калгандыгы, тартип бузгандыгы ж. б. тууралуу) жазгыла. Анда жазуу эрежелерин сактагыла.

II. Тил кат (баалуу буюм-тайым ж. б. алгандыгы тууралуу) жазгыла. Тил каттын качан, кайсы убакта жазыларын эсиңерге салгыла.

III. Ишеним катты (өзүнө тиешелүү бир нерсени алуу) жазгыла. Анын жазылышында кандай маалымдаректер колдонулат?

Байланыштуу кеп боюнча жазылуучу дил баяндардын темалары:

- жаратылыш көрүнүштөрү боюнча: «Күзгү талаа», «Тоодо», «Жайлоодогу көрүнүш»;

- турак жайды сүрөттөө боюнча: «Атамдын иш бөлмөсү», «Мектептин китепканасындагы окуу залы», «Спорт залы» ж. б.

ЛЕКСИКА, ФРАЗЕОЛОГИЯ, ЛЕКСИКОГРАФИЯ ЖАНА КЕП МАДАНИЯТЫ

Лексика гректин *lexis* – «лексис» – «сөз (айтуу)» деген сөзүнөн алынган. Ал ар бир тилдин сөздүк кору, тилдеги бардык сөздөрдүн жыйындысы деген түшүнүктү билдирет.

Лексикология (грек тилинен *lexicos* – «сөзгө тиешеси бар» жана *logos* – «окуу») – тилдин тарыхый өнүгүшүнүн негизинде анын сөздүк корунун калыптанышын жана байышын, өнүгүшүн изилдөөчү тил илиминин бир бөлүгү.

Фразеология (грекче *phrasis* – «туюнтма, кеп түрмөгү», *logos* – «сөз, илим, окуу») – курамы жана түзүлүшү жагынан туруктуу, бир гана маанилүү өзгөчө туюнтмаларды үйрөтүүчү тил илиминин бир бөлүгү.

24-§. Кыргыз тилинин сөздүк кору

1 - э р е ж е (аныктама)

Кыргыз тилиндеги сөздөрдүн бардыгы биригип келип, **сөз курамын** түзөт. Ал бир калыпта турбастан, ар дайым өнүгүү, өзгөрүү аба-лында болот. Сөз курамына:

1. Жаңы сөздөрдү түзүүгө уютку, негиз болгон **унгу** сөздөр: *тоо, таш, жер, суу, аба, көз, баш, киши, бала, Ай, Күн, жыл, аш, эт, нан, мал ж. б.*

2. Сөз мүчөлөрүнүн жардамы менен жасалган **туунду** сөздөр: *баш – башчы – башкар – башкарма – баштык – башка – башмак – баштапкы; жаз – жазуу – жазгыч – жазма – жазуучу – жазуучулук.*

3. Сөздөрдүн айкалышы аркылуу жасалган **татаал** сөздөр: *баш бол, баш кат, баш тарт, баш ал, башма-баш, баш сөз, баш чабан, жол башчы, темир жол, өйдө-төмөн, ата-эне, Ата Мекен, бүгүн-эртең, КСДП ж. б. кирет.*

122. Алган билимди алгачкы жолу бышыктоо көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, сөз мүчөлөрүнүн жардамы менен жасалган туунду сөздөрдү тапкыла. 2) Эмне үчүн аларды туунду сөздөр деп эсептедиңер? Далилдегиле.

Жоомарт Бөкөнбаев

Бишкек шаарынын «Эркиндик» гүлбагынын түштүк тарабында белгилүү акын, драматург, коомдук ишмер Жоомарт Бөкөнбаевдин

эстелиги турат. Жоомарт бүт өмүрүн, талантын эл-жерине, чыгармачылыкка арнаган мекенчил акын эле. Ал Токтогул, Эшмамбет, Коргоол төкмөлөр чыккан азыркы Токтогул районундагы Мазар-Сай айылында кедейдин үй-бүлөсүндө туулган. Атасынан эрте ажырап калган жаш Жоомарт турмуштун көп кыйынчылыктарын башынан өткөрөт. Ар кимдин коюн кайтарып, Арым жайлоосун нечен ирет аралаган. Көз жоосун алган кооз жайлоонун шылдырап аккан тунук булагы, асман тиреген зоокалары акындын шыгын эрте ойготкон.

Ал билим алууга талпынып, адегенде Арым мектебинен, андан соң Жалал-Абад, Көгарт жетим балдар интернатында, Ош педагогикалык техникумунда окуган. Кийин окуусун Фрунзе жана Москва шаарларында уланткан. Акын согуш талаасында болуп, алааматты өз көзү менен көргөн. Адам каны суудай агып, жер куйкалаган майдан акындын каңырыгын түтөткөн. Бирок ушундай апаатта жеңиш жаратып, алгалап баратышкан жоокерлердин майтарылгыс күчүнө, кетилбес эркине арнап, «Ажал менен Ар-намыс» аттуу поэмасын жазган. (БКАЭ)

2 - э р е ж е (аныктама)

Ар бир тилдин лексикасы илимдин, техниканын, маданияттын өнүгүшү менен бирге өнүгөт жана жаңы сөздөр менен толукталып, байып турат.

М и с а л ы, *космос, космонавт, космонавтика, спутник, корабль, аэронавтика, учкуч-космонавт, корабль-жандооч, орбита* ж. б. сөздөр 1957-жылдан кийин; *купон, коммерсант, приватташтыруу, акционер, референдум, концерн, фирма, грант, коррупция, корпорация, аукцион, пепси-кола, акционердик коом, бакалавр* ж. б. сөздөр 1990-жылдардан кийин кыргыз лексикасына кирди.

123. Жаңы алган билимди өздөштүрүү көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, көчүрүп жазгыла. 2) Кара тамга менен терилген сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

Бразилия

XIII кылымдын башында Бразилия Португалиянын эзүүсүнөн бошоп, эркиндикке чыккан. Өлкөнүн аба ырайы жыл бою өтө жылуу болуп турат. Ал жердин абасы да өтө нымдуу. Калкынын көпчүлүгү Атлантика океанынын жээктеринде жашайт. Бул жерлерде чоң шаарлар, анын ичинде Түштүк Америкадагы эң кооз Рио-де-Жанейро шаары жана

ошондой эле чоң завод-фабрикалар бар. Дүйнө жүзүндө **керектелүүчү** кофенин көпчүлүк бөлүгү **Бразилияда** өстүрүлөт. (БКАЭ)

3 - э р е ж е (аныктама)

Кыргыз тилинин сөздүк кору төмөндөгүдөй жолдор менен байыйт.

1. Кыргыз тилинин ички булактары аркылуу, башкача айтканда, уңгу сөздөргө сөз мүчөлөрүнүн уланышы жана сөз маанилеринин кеңейиши аркылуу: *аш – ашчы – аштык – ашта; кат – катчы – катта, катташ; жол – жолдош – жолдошчулук; баш – башчы – башкарма – башкармалык – башкармалыктан.*

2. Башка тилдердеги сөздөрдү кабыл алуу аркылуу:

а) **орус тилинен жана ал аркылуу башка тилдерден:** *республика, самолёт, класс, партия, кино, футбол, бокс, экран ж. б.*

б) **араб тилинен тажик, өзбек, уйгур, татар тилдери аркылуу кирген сөздөр менен:** *алиппе, арип, адабият; дүйнө, кабар, партия, ынтымак; аба, аспап, саясат ж. б.*

в) **монгол тилинен:** *күйөө, ага; кыргоол, жорго, сарымсак; Каракол (кара + монг. гол – суу), Сөөк (монг. сувук – сай) ж. б.*

г) **иран-фарсы тилинен:** *соода, баа, тараза; мөмө, данек; пахта, жүгөрү, пияз, сабиз ж. б.*

Ошондой эле орус тилинен сөзмө-сөз которуп алуу аркылуу да байыйт: *демократическая партия – демократиялык партия, учёный – окумуштуу, рабочий – жумушчу, ученик – окуучу, учитель – окутуучу, классный руководитель – класс жетекчи, совет – кеңеш, село – кыштак, специалист – адис, общество – коом, профессия – кесип, секретарь – катчы, статья – макала, гостиница – мейманкана, зарплата – айлык акы, государство – мамлекет ж. б.*

124. Алган билимдин бекемдигин текшерип көрүү көнүгүүсү. 1) Текстти окуп чыккыла. 2) Сөздүк кор кандай жолдор менен байый тургандыгын айтып бергиле. 3) Мүчөнүн уланышы менен жаңы мааниге ээ болгон сөздөрдү тапкыла.

Кызыл кар

Батыш Тянь-Шань боюнча туристтик жүрүшкө чыкканыбызга үчүнчү жума болду. Чаткал өрөөнүндөгү геологдордун айткандарынан биз Кара-Кулжа суусунун башында жана Кара-Буура ашуусунун белинде али кар бар экендигин билдик. Бийик бетке көтөрүлүп чыккандан кийин, ашуунун белине жеттик. Ага бар болгону жарым саат убактыбыз кетти. Ашуунун белин кызыл кар каптап жатыптыр. Тандангандай бир топко чейин карап турдук. Бирөө айтса, ишенбейт элек. Чыны менен ачык кызыл түстөгү кар күнгө чагылышып жатты. Жаратылыштын укмуштуудай таң каларлык көрүнүшүнө эч кимибиз жеткире түшүнө албадык.

Көрсө, кардын кызыл түстө болушу, балырдын суусу менен кошо бууланган эң майда бөлүкчөлөрү атмосферада кар же жамгыр аралашып жаап, аларды кызыл түскө айландырып жиберет экен.

* 125. Жекече иштөө көнүгүүсү. Уңгу түрүндөгү сөздөрдү таап, көчүрүп жазгыла.

Дос

Илгери-илгери бир бала болуптур. Ал чоңойгондо² эмне кылышым керек деп, ойлоп-ойлоп отуруп, бир жолго түшүп алып, кете берет. Жүрүп отуруп, курсагы ачып, токойго кез болот. Жолдун жээгиндеги апапак, татынакай боз үйдү көрөт. Бала ошол боз үйгө кирсе, эликтин чаарчыгы тосуп алып:

– Сени келет деп уккам, жаш бала. Тосуп алайын дедим эле, – деп жакшы кабыл алат да, даамдуу тамак-аш менен сыйлайт.

Эртеси дагы жолго чыгат. Жолдо кетип баратса, «тарс» эткен үндөн бир эликтин жыгылып калганын көрөт. Жанына барса, жанагы татынакай улак ары-бери секирип ойноп турат. Улагы энесин эмейин десе, сүт ордуна кан чыгат. Улагы боздоп-боздоп ыйлайт. Курсагы ачкан улагын эмизейин деп турганда, каргыш тийген мергенчи энесин атып таштаган экен.

Бала чаарчыктын ыйлаганын көрүп, аябай боору ооруйт да, өзү жол азык кылып алган сүтүн берет. Чаарчык абдан сүйүнүп, баланы алкайт. Ошентип, бала менен чаарчык дос болгон экен. (Жом.)

25-§. Диалектилик сөздөр

Жаңы теманы түшүндүрүү үчүн алынган сүйлөмдөр менен мисалдар:

1. *Эх, жаным, өлүп кетебизби. Элпек аке бар эмеспи, ошо бүтүрөр, байыс алалычы.* (Ч. А.)

2. *Кудай сактай гөр, кокус Ысмайылдын качып келгенин билип калып, кадик санап калышпасын.* (Ч. А.)

3. *Каймакка матырып, токоч жедик, бадыботко куйдуруп ынак кымыз ичтик.* (Т. С.)

4. *Чанакта тогуз түйүлгөн, чигиттин чери жазылат.*

Э р е ж е

Жалпы элдик тилдин белгилүү бир территорияга (аймакка) тараган өзгөчөлүктөрү бар сөздөр **диалекти** деп аталат. Диалектинин мүнөздүү бөтөнчөлүктөрү төмөнкүлөр:

- жалпы элдик тилге кеңири тарабайт;
- адабий тилде колдонулбайт;
- ошол жергиликтүү элдин тилинде, аймактарында гана сүйлөнө, колдонулат;
- башка диалектилерге түшүнүксүз келет;
- диалектилер өзүнүн чөйрөсүндө, чегинде гана колдонулуп, андагы жашаган элдерге түшүнүктүү келет да, алардын байланыш-катнаш жасашы үчүн чоң кызмат аткарат.

Диалекти деген сөз гректин *dialektos* «диалектос» деген сөзүнөн алынып, «жергиликтүү тилдин бөтөнчөлүгү» деген маанини билдирет.

Бир диалектиде колдонулган сөздөр экинчи диалектиде колдонулбайт же экөөндө тең тыбыштык жагынан өзгөрүүлөргө учурап, колдонулушу мүмкүн.

Диалектилик сөздөргө төмөндөгүдөй мисалдарды келтирсек болот.

Диалектилерде	Адабий тилде
Ош диал.	
сыйыр	уй
келле	баш
путак	бутак
секин	аста, акырын
вакыт	убакыт
полот	болот
пул	акча, сом
допу	топу
Талас диал.	
байыс	эс алуу
келе жатыры	келе жатат
тыбыт (толто)	чөбөгө
моногу	мына бу (бул)
кадик	күмөн шектүү
Нарын диал.	
жергуй	терең аң, чуңкур
зампар	сары кар
көңкө	тандыр
ободо	шырдак
чөңкө	кружка

Ысык-Көл диал.

бадыбод	чоң чыны
баки	маки
довулгу	табылгы
мыяз	пияз
конок	жүгөрү
токоч	нан

Чүй диал.

дегене	чара
тобулгу	табылгы
деңгек	мамы
ракыш	алыс
самвал	замбил
апче	эже

126. Жаңы билим алууга алгачкы жолу киришүү көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, силерге түшүнүксүз болгон сөздөрдү тапкыла. 2) Алардын эмне үчүн диалектилик сөздөр экенин аныктагыла.

1. Тырмагы ийри кулаалы, Думбулдан артпай бу дагы. 2. Жами журт сени дос көрөт, Жамандык пейлиң таштасаң. 3. Кишиде давет бар болсо, эки бетин нур алат. (Б. А.) 4. Келерин келишти да, Акбара менен Ташчайнар топко кошулбай бөлөк жүрүп жатыры. 5. Карыса сакал куш болот, Муз эресе, суш болот. 6. Көк өзөн боюнда адам байырлаган жалгыз дарак – ушул шаа тыт.

127. Алган билимди текшерүү көнүгүүсү. 1) Төмөнкү сөздөр силердин кебинерде кандай аталарын айтып бергиле. 2) Бир эле буюмдун, заттын, жаныбарлардын аттары эки башка айтылып жатканын далилдегиле. 3) Диалекти жөнүндө түшүнүк бергиле.

Чака, кур, кол кап, кулун, торпок, комуз, маки, эт, нан, кесе, чыны, чоң чыны, жоолук, жарма, уй.

128. Изденүү көнүгүүсү. 1) Төмөндөгү сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла. 2) Андан диалектилик сөздөрдү тапкыла. 3) Алардын кандай мааниде колдонулгандыгын айтып бергиле.

1. Эки илебиң кызыл гүл, ачылгандай, Мөлмөлүм. (Б. А.) Он эки кыз 1-класстын астанасын кошо аттап, үчөөбүз калдык. (К. Боб.) 2. Ыйлаба, **үкөм**, ыйлаба, ыйлап жанды кыйнаба. 3. Алтын, күмүш, **тиллам** бар, аны каткан бир жер бар. 4. Алматыдан аттанып, орус келе жатыры. Кыска чөптүн баарысын, коруп келе **жатыры**. (Кал.) 5. Көпкө берген дасторкон, **шилеңи** сонун кыргыздын. 6. Бул окуя менин **жадымда** жок. 7. Ээ, Танабай, Танабай! Бул турмуштан бир сабак үйрөнбөгөн **аңгүдүк** байкушум! Эчтеме билбейсиң, эчтемени байкабайсың... (Ч. А.)

* 129. Алган билимди тереңдетүү көнүгүүсү. Жупта иштөө. 1) Окуп чыгып, кара тамга менен басылган сөздөрдүн кайсы диалектиге (түндүк, түштүк) таандык экенин таблица түрүндө жазгыла. 2) Адабий тилде кандай айтылат? 3) Кыргыз адабий тили кандай диалектилердин негизинде түзүлгөн?

1. Ымдап сүйлөп **ынтылып**, Дудуктун чери жазылат. 2. Кызарып бышса **гиластай**, Алчанын чери жазылат. 3. **Шырмандай** жапсаң дандырга, Нандын чери жазылат. (Б. А.) 4. **Бадыботторго** мелт-калт кымыз куюлуп, улуулата³ сунулду. Балдарга **чөңкөлөргө** куюлду. 5. Атка саман салганда, **сагаалаган торпогум**. (Т. М.) 6. Отургандар аны **жамы** сүрөштү. 7. Башалай жайлап, жаз болсо, мал багып келсем дейт эдем. Саратан жемин үзбөстөн, ат багып минсем дейт эдем. (М. Н.)

Үлгү:

Диалектилерде	Адабий тилде

26-§. Кесиптик сөздөр

Эреже

Кандайдыр бир өндүрүштүн, чарбачылыктын тигил же бул тармагында иштеген адамдар тарабынан ошол өнөрчүлүктө колдонулган сөздөрдүн тобу **кесиптик лексика** деп аталат.

Алар күндөлүк турмушта анчалык кеңири колдонулбайт. Кесиптик лексика адабий тилдин лексикасына кирет.

Мисалы,

1. **Килемге байланыштуу:** көк килем, түк килем, ай көчөт килем, табак көчөт килем ж. б.

2. **Килем согууга байланыштуу:** такта жыгач, күзүк жыгач, ача жыгач, чалыш токмок, аяк баш жыгач ж. б.

3. **Оюуларга байланыштуу:** ыскыт, жээк, жөрмөмө, терс кайык, чычкан изи, ит таман, комуз тил, токол мүйүз, чөмүч баш ж. б.

4. **Балыкчылыкка байланыштуу:** дегээ, тор, кайырмак, кадоо, ак чабак, ит чабак, көк чаар, чортон, алабуга, сазан ж. б.

5. **Өтүкчүлүккө байланыштуу:** таш таман, апкыт, така, конч, ызгыт, кежиге ж. б.

6. **Аңчылыкка, мергенчиликке байланыштуу:** капкан, мылтык, тузак, карасанчы, шыралга, айдакчы ж. б.

Булардан башка мугалимдик, дарыгерлик, жумушчулук, жазуучулук, сүрөтчүлүк, мал чарбачылык ж. б. кесиптерге байланыштуу сөздөр кирет.

130. Алган билимди бышыктоо көнүгүүсү. Мисалдарды окуп чыгып, кайсы кесипке байланыштуу экендигин аныктагыла.

1. Маласы чычырканактан, тикени колду канаткан.
2. Бүркүттүн биринчи түлөгүн бозум, экинчи түлөгүн таш түлөк, үчүнчүсүн кум түлөк, төртүнчүсүн ым түлөк, бешинчисин барчын дейт.
3. Өрмөк согууга арналган буюмдар булар: адыргы, кылыч, эриш, аркак, күзүк.
4. Пахта, пахта, ак пахта,
Боюн тосуп аптапка,
Суу жиберсе жайкалып,
Гозо байлайт ар шакта.

131. Жаңы билимди өздөштүрүү көнүгүүсү. 1) Көчүрүп жазып, кесипчиликке байланыштуу сөздөрдү тапкыла. 2) Кайсы кесипке байланыштуу экенин аныктагыла. 3) Өзүңөр билген кесиптик сөздөргө оозеки мисалдарды келтиргиле. 4) Аларды катыштырып сүйлөмдөрдү түзгүлө.

1. Ак шумкарын алды дейт, томогосун шыпырып, таманга кагып калды дейт. («Семетей») 2. Аккула деп, кепсенди арбын берген мол кылып, ал-кайратын зор кылып. (Т. М.) 3. Тапка кирсе Буудайык, колго конбойт дечү эле. Колго консо Буудайык, туурга турбайт дечү эле. Туурга консо Буудайык, үндөккө келбейт дечү эле. (М. К.)

132. Өтүлгөн материалдарды бышыктоо көнүгүүсү. 1) Төмөнкү мисалдарды окуп чыгып, кашаага алынган сөздөрдүн кайсы кесипке байланыштуу экендигин аныктагыла. 2) Кесиптик сөздөрдүн эрежелерин айтып бергиле. 3) Көрсөтүлгөн кесиптик сөздөргө мисалдарды ойлоп тапкыла.

Кесиптер	Кесиптик сөздөр
Балыкчылыкка байланыштуу:	
Пахтачылыкка байланыштуу:	
Мергенчиликке байланыштуу:	
Узчулукка байланыштуу:	
Дыйканчылыкка байланыштуу:	
Саяпкерликке байланыштуу:	

Колдонулуучу сөздөр: тор, кайырмак; калы килем, туш кийиз; гозо, гозо пая, чигит; кетмен, орок, соко, үрөн; тер алуу, таң ашыруу; шыралга, айдакчы.

27-§. Терминдер

1 - э р е ж е (аныктама)

Белгилүү бир түшүнүктүн атын атоо үчүн алынган, көбүнчө бир мааниде колдонулган сөздөр жана сөз тизмеги **термин** деп аталат. Терминге төмөндөгүдөй сөздөр кирет:

1. **Курулуш иштерине байланыштуу:** дубал, терезе, такта, уста, чатыр, шып, мык, устун, туш кагаз, цемент ж. б.

2. **Мал чарбасына байланыштуу:** музоо, торпок, кулун, тай, ку-нан, бээ, тайлак, инген, атан, козу, улак, ирик ж. б.

3. **Коомдук-саясий терминдер:** жумушчу, демократ, гезит, рес-публика, мамлекет, борбор, Улуу Ата Мекендик согуш, шайлоо, айыл чарба, мал чарба, илимпоз, кызматкер, илимдер академиясы, саясатчы, айыл-кыштак, коом, Жогорку Кеңеш, Апрель революция-сы, Эл аралык аялдар күнү ж. б.

4. **Тил илимине байланыштуу терминдер:** тыбыш, тамга, кашаа, чекит, сызыкча, кош чекит, ээ, баяндооч, сөз түркүмү, сөз, мүчө, уңгу, жөндөмө, аныктооч, сүйлөм, жөнөкөй сүйлөм, татаал сүйлөм, жай сүйлөм, суроолуу сүйлөм, атооч, илик, барыш, тактооч ж. б.

5. **Өнөр жайга байланыштуу терминдер:** текстиль, ийрүү, чыйра-туу, токуу ж. б.

6. **Адабият таануу илимине байланыштуу терминдер:** роман, поэзия, ыр, эпос, тамсил, макал, чыгарма, табышмак, драма, комедия ж. б.

7. **Математика илимине байланыштуу терминдер:** теңдеме, алуу, кошуу, бөлүү, көбөйтүү, кемитүү, ондук, жүздүк, тийинди ж. б.

133. Алган билимди бышыктоо көнүгүүсү. 1) Төмөнкү сөздөрдү окуп чыгып, терминдердин кайсы илимдерге таандык экенин кластер түрүндө жазгыла. 2) Терминдер менен кесиптик сөздөрдүн айырмасы барбы?

1. Ээ, баяндооч, аныктооч, толуктооч, фонетика, морфология, син-таксис, орфография, сөз, мүчө, уңгу.

2. Алуу, кошуу, көбөйтүү, бөлүү, кемитүү, бирдик, ондук, үч бурч-тук, барабар, тик сызык, узун сызык.

3. Түндүк, түштүк, батыш, чыгыш, түздүк, ойдуң, кысык, деңиз, чөл, көл.

134. Өз алдынча билим алуу көнүгүүсү.

I. Төмөнкү терминдерди катыштырып, сүйлөмдөрдү түзгүлө.

Татаал сүйлөм, жөндөмө, учкуч-космонавт, кунан, баа, уста, боёк, макал, табышмак, теңдеме, сызгыч.

II. Медициналык жана дене тарбиялык (спорттук) терминдерге байланыштуу сөздөрдү таап жазгыла. Аларды катыштырып сүйлөмдөрдү түзгүлө. Терминдер кандай жолдор менен жасалгандыгын далилдегиле.

Терминдердин пайда болушуна **эки булак** негиз болду. Анын **бири** – кыргыз тилиндеги төл сөздөр (ээ, сөз, басым, сызыкча, кошуу, алуу, бөлүү ж. б.), **экинчиси** – орус тилинен же ал аркылуу башка тилдерден кабыл алынган сөздөр.

Орус тилинен же ал аркылуу башка тилдерден кабыл алынган терминдерге төмөнкүлөрдү кошууга болот: *фонетика, морфология, синтаксис, орфография, пунктуация, лексика, орфоэпия, этнография, философия, лексикология, лингвистика, грамматика, педагогика, дидактика, филология ж. б.*

Терминдерге такталган, бир маанилүү сөздөр кирсе, термин эмес сөздөргө көп мааниде колдонула бере турган сөздөр кирет.

* 135. Алган билимди тереңдетүү көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, терминдерди тапкыла. 2) Кыргыздын төл сөздөрүнөн жасалган же орус тили аркылуу кабыл алынган терминдерге мисалдарды келтиргиле.

Декорация

Театр сахнасына тартылган көшөгө ачылганда силерге гүлдөр, бак-дарак, кичинекей үй, алыстан мунарыктаган тоо чокулары, көпкөк асман, каалгыган булуттар көрүнөт. Албетте, бул чындык эмес, болгону – декорация. Сахнанын түпкүрүндөгү одуракай кендир кездемеге май боёк менен тартылган зор сүрөттөр декорация деп аталат. Сахнада тепкичи, эшик-терезеси, балкондору бар чыныгы эле үй курулушу да мүмкүн. Бул – архитектуралык декорация же болбосо, жасалга деп аталат. (БКАЭ)

136. Өз алдынча иштөө көнүгүүсү. 1) Төмөнкү терминдерди окуп чыккыла. 2) Семантикалык (лексикалык), морфологиялык, синтаксистик жол менен жасалган терминдерди таап, таблица түрүндө жазгыла.

I. Ээ, мүчө, уңгу, басым, баяндооч, ташымал, сөз жасоочу мүчө, сөз өзгөртүүчү мүчө, жөнөкөй сөз, кызматчы сөз, дарбазачы, устачылык, ууз, айран, сүт, бал кымыз.

28-§. Эскирген сөздөр

137. Өз алдынча билим алуу көнүгүүлөрү. 1) Төмөнкү ырды окуп чыккыла. 2) Кара тамга менен терилген сөздөрдүн азыр колдонулбай калган себебин түшүндүргүлө. 3) Эмне үчүн алар эскирген сөз экенин далилдегиле.

Сапардан баш тартканды,
Төбөсү ачык көк урсун!
Акбарандын огу урсун!
Ак милтенин чогу урсун!

Айбалтанын мизи урсун!
Сыр найзанын учу урсун! («Манас»)

138. 1) Төмөнкү ырдан эскирген, азыр тилибизде колдонулбай калган сөздөрдү гана көчүрүп жазгыла. 2) Эскирген сөздөр жөнүндө түшүнүк бергиле.

Он башылар ороктоп,
Найзалары короктоп.
Адамдын башы кагышып,
Чоң дүмпүлдөк добулбас,
Чогоол бала Семетей,
Дүң дегизе урду эле. (С. К.)

139. Жекече иштөө көнүгүүлөрү. 1) Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, эскирген сөздөрдү тапкыла. 2) Эмне үчүн эскирип, колдонуудан чыгып калган себепин түшүндүргүлө.

1. Падыша колонизаторлору кыргыз жерине кожоюн болгондон кийин болуш, ыстарчын, элүү башы, он башы деген ар түрдүү чиндер көбөйдү. Манаптар болуштук талашышты. (Ж. Б.) 2. Бай-манаптардын⁶ жана жасоолдордун элге көрсөткөн кордуктарын Токтогул өз көзү менен көрдү. (Ж. Б.) 3. Дарбаза ачылганда Манастын ак олпогу, ак бараңы, булдурсуну, сыр найзасы, калканы, сооту, туулгасы, чарайнасы көрүндү.

1 - э р е ж е (аныктама)

Мурда эл арасында кеңири колдонулуп, кийин эскирип, колдонуудан чыгып калган сөздөр **эскирген сөздөр** деп аталат. Эскирген сөздөргө төмөнкүдөй сөздөр кирет: *соот, туулга, түпөк, кайгуул, саадак, болуш, ыстарчын, ханзаада, хан, желдет, мударис* ж. б.

140. Жаңы билимди өздөштүрүү көнүгүүсү. Берилген эскирген сөздөрдү катыштырып, сөздөн сөз курагыла.

Б	У	Л	Д	У	Р	С	У	Н
---	---	---	---	---	---	---	---	---

К	Ы	Р	К	Ч	О	Р	О
---	---	---	---	---	---	---	---

2 - э р е ж е (аныктама)

Эскирген сөздөр **тарыхый сөздөр** жана **архаизмдер** болуп экиге бөлүнөт. Белгилүү бир тарыхый доорго тиешелүү, кийин колдонуудан чыгып калган, бирок элдик оозеки чыгармаларда, көркөм адабияттарда, жазма эстеликтерде колдонулган сөздөр **тарыхый сөздөр** деп аталат.

Мисалы, *болуш* (Россия мезгилиндеги бир административдик бөлүнүштү башкарган адам), *алман* (элден алынуучу салык), *датка*, *кырк чоро*, *миң башы*, *бек*, *таажы*, *сарбаз* (кокондук атчан аскер, кол), *бий*, *зекет* ж. б.

3 - э р е ж е (аныктама)

Архаизм гректин «архайас» (эски, байыркы) деген сөзүнөн алынган. Азыр колдонулбаган, колдонуудан чыгып калган эски сөздөр **архаизм** деп аталат. Ага: *уруят* (эркиндик), *от араба* (поезд), *жалчы* (пролетариат), *кырааткана* (китепкана), *коммуна*, *артель*, *бирикме чарба* (колхоз) сыяктуу ж. б. сөздөрдү көрсөтүүгө болот.

4 - э р е ж е (аныктама)

Архаизмдер тарыхый сөздөрдөн айырмаланып, күнүмдүк кеңибизде кеңири колдонулат. Архаизмдер элдин эсинен биротоло чыгып, анын ордуна азыркы лексикадагы синоним сөздөр гана колдонулуп калган. Архаизм сөздөр аркылуу туюнтулган нерселер, түшүнүктөр мурдагы колдонуудан да, кийинки колдонуудан да жок болуп кетпей, жашай берет. Алардын маанилери гана өзгөрөт. Мисалы, *Айланайын кеңеш өкмөтү*, *коммуна партиясы кош айдоочу машине жибериптир*. (Ш. Б.) Совет – кеңеш; мунай – күйүүчү май (нефть); эсеп – отчёт; дилде, сака, утуш кагазы; кемитет – комитет, меш – печь ж. б.

Эскирген сөздөргө төмөнкүлөрдү кошууга болот.

Турмуш-тиричиликке байланыштуу: *кементай*, *добулбас*, *нөкөрү маасы*, *кептакыя*, *чачучтук*, *бешмант*.

Административдик түшүнүктөргө байланыштуу: *хан*, *болуш*, *увазир*, *шах*, *датка*, *ыстарчын*, *эмир*, *жасоол*, *болуш*, *он башы*.

Согуш иштерине байланыштуу: *кырк чоро*, *айбалта*, *акбараң*, *булдурсун*, *калкан*, *соот*, *чарайна*, *найза* ж. б.

141. Түшүндүрмөлүү көнүгүү. Архаизм сөздөрдү катыштырып, сүйлөмдөрдү түзүп, коллективдүү талкуулагыла.

* 142. Алган билимди тереңдетүү көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, төмөнкү эскирген сөздөрдүн маанилерин түшүнгүлө. 2) Эмне үчүн эскирген сөздөр тарыхый жана архаизм сөздөр болуп экиге бөлүнөрүн аныктагыла.

Акбараң (ак келте, көк келте, очогор, койчагыр, жазайыл) – эски мылтыктын түрлөрү.

Айбалта – миздүү, сабы узун, болоттон жасалган курал.

Сыр найза – сабы узун, башында учтуу темири бар найза.

Добулбас – урушта урулуучу барабан.

Он башы (элүү башы, жүз башы) – он, элүү, жүз жоокерлерди башкаруучулар.

Суп чапан – кымбат баалуу ак кездемеден жасалган сырт кийим.

Аалым – билимдүү, окумуштуу.

Жасоолдор – бай-манаптардын жигиттери.

Ак олпок – Манас баатырдын сырткы кийимдеринин бири.

Калкан – найзадан, кылычтан, күрсүдөн сактануу үчүн темирден жасалган калканыч.

Соот – чынжыр сыяктанып, бири-бирине илмектештирилип жасалган темир тор түрүндөгү жоо кийими.

Туулга – темирден жасалган баш кийим.

Чарайна – төшкө тагынуу үчүн жасалган темир такта.

Саадак – жаанын жебесин салуучу атайын баштыкча.

Бий – эл башкаруучулардын өкүлү.

Датка – Кокон хандыгынын жер-жерлердеги бийлик өкүлдөрү.

143. Чыгармачылык көнүгүү. 1) Тарыхый сөздөрдү тапкыла. 2) Аларды көчүрүп жазып, эмне үчүн тарыхый сөз экендигин далилдегиле. 3) Тарыхый сөз менен архаизмдердин айырмачылыктарын Венндин диаграммасы аркылуу көрсөткүлө.

I. Көлүктүн бели ийилип,
Көпкөк темир кийинип,
Соот, чарайна, кыягы,
Жоодон чыкпас сыягы,
Бет алып бээжин элине,
Белдемчи тартып белине,
Калкан жаап башына,
Камдап алып жарагын,
Кан Сыргак келди кашына («М»).

II. Манас баатыр ак күбө тонду кийип, ыраакты жакын ылгабас, огу ажал саадагын асынып, темирин сегиз кырдаган, он эки түрлүү сырдаган сыр найзаны карыга салып, айбалтаны белине кыстарып, сабын темир саптаган күрсүнү ээрдин кашына илип, майданга камданып турду. (К. Ж.) Каныкей атайын Кошой карыяга арнап, анын батасын алуу үчүн айлап-жылдаган эмгек менен кандагай тигет.

29-§. Жаңы сөздөр (неологизмдер)

Мурун таптакыр колдонулбаган, бирок илимдин, техниканын, маданияттын ж. б. өнүгүшүнө байланыштуу сөздүк курамга кирген жаңы сөздөр же жаңы сөз айкашы **неологизмдер** деп аталат. Неологизм гректин *нео* (жаңы) жана *логос* (илим) деген сөзүнөн алынган. Бизче «жаңыдан пайда болгон сөздөр» деген түшүнүктү билдирет.

Жаңы сөздөргө төмөнкүлөрдү кошууга болот:

1. **Илимге байланыштуу:** *фонетика, морфология, синтаксис, зоология, алгебра, философия, экономика, география, ботаника,*

математика, тил илими, космос, корабль, учкуч-космонавт, астронавтика, бакалавр, магистратура, ординатура ж. б.

2. Мекемелерге, окуу жайларына, ишканага байланыштуу: дипломат, кафедра, декан, университет, институт, фабрика, завод, гимназия, лицей, колледж, референдум, концерн, фирма, департамент ж. б.

3. Коомдук-саясий турмушка байланыштуу: КСДП, РФ, акимиат, спикер, спонсор, парламент, альтернатива, журнал, фермер, бизнесмен, коммерсант, банкрот, банкир ж. б.

4. Өнөр жайга, айыл чарбасына байланыштуу: машина, автобус, троллейбус, трактор, бухгалтер, цех, магазин, универмаг, костюм, пальто, плащ, агрофирма ж. б.

5. Аскер ишине байланыштуу: танк, капитан, генерал, майор, мина, миномёт, автомат, артиллерия, бомба, рота, дивизия, батальон ж. б.

6. Кесипке байланыштуу: машинист, комбайнер, педагог, хирург, мастер, учкуч, шофёр, таксист ж. б.

7. Жаңы маалыматтык технологиялар боюнча терминдер: скайл, ватсап, модем, слайд-шоу, дүйнөлүк интернет желеси ж. б.

144. Алган билимди бышыктоо көнүгүүсү. 1) Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла. 2) Мурда кыргыздын төл сөздөрүндө колдонулбаган жаңы сөздөрдү тапкыла. 3) Эмне үчүн алар неологизмдер деп аталат?

1. 2017-жылы 24-ноябрда Кыргыз Республикасынын Президенти болуп, С. Ш. Жээнбеков шайланды. 2. Премьер-министрдин сапары Россия Федерациясында кызматташуу келишимине кол коюу менен ийгиликтүү аяктады. 3. Ал университетте кафедра башчысы болуп, философиядан лекция окуп, академияда иштеп, ар кандай коомдук иштерге катышып турган. 4. «Шоро» компаниясынын чоң энелерибиздин салттуу ыкмасын колдонуу менен даярдалган улуттук суусундуктары дарылык касиетке ээ.

2. Рысбаев Сулайман Казыбай уулу – педагогика илимдеринин доктору, профессор, көрүнүктүү балдар жазуучусу, КРдин Өкмөтүнүн балдар адабияты боюнча сыйлыгынын лауреаты.

* 145. Жаңы билимди өздөштүрүү көнүгүүсү. 1) Жаңы сөздөр (неологизмдер) деп кандай сөздөрдү айтабыз? 2) Дептериңерге жооп жазып, мисалдарды келтиргиле. 3) Жазган эрежеңерди класста коллективдүү талкуулагыла. 4) 1990-жылдардан кийин пайда болгон жаңы сөздөрдү тапкыла. 5) Айрымдарын катыштырып, оозеки сүйлөмдөрдү түзгүлө.

Э р е ж е (аныктама)

Кыргыз тилиндеги неологизмдер (жаңы сөздөр) эки булактын негизинде пайда болду. Анын бири – **ички** булак, экинчиси – **тышкы** булак.

1. Ички булак үч түрдүү жол менен пайда болот:

Биринчиси – **лексикалык** жол. Мурунку кыргыздын төл сөздөрүнүн жаңы мааниде колдонулушу аркылуу: *борбор, мүчө, тамга, муун, уңгу, ээ, өндүрүш, мелдеш, кабарчы, сынчы* ж. б.

Экинчиси – **морфологиялык** жол. Айрым мүчөлөрдүн жардамы менен жаңы сөздөр пайда болот:

-**чы**: *изилдөөчү, аткаруучу, тилчи, эсепчи* ж. б.

-**лык**: *ишмерлик, коомдук, партиялык* ж. б.

-**ча**: *тырмакча, жашылча* ж. б.

-**ым**: *басым, уюм, келишим* ж. б.

-**ма**: *кеңешме, башкарма, котормо, чыгарма* ж. б.

-**гыч**: *сунуш, өндүрүш, чыгыш, тыбыш* ж. б.

-**ыш**: *учкуч, сызгыч, өндүргүч* ж. б.

Үчүнчүсү – **синтаксистик** жол. Эки же андан көп сөздөрдүн бирге айтылып, жаңы маанини түшүндүрүү аркылуу: *өнөр жай, басма сөз, кызыл үй, сын атооч, орун басар, эмгек күн, кызыл аскер, эл аралык, айыл чарба, айыл кеңеши, билим берүү борбору, уюлдук телефон, интернет булактары* ж. б.

2. **Тышкы булак**. Буга орус тилинен, же ал аркылуу башка тилдерден кабыл алынган, же кыргызчага которуу менен пайда болгон жаңы сөздөр кирет.

Мисалы, гезит, журнал, машина, самолёт, радио, телевизор, космос, ракета, космонавт, кино, театр, коммерсант, акционердик коом, купон, коррупция, салык инспекциясы, кредит, Жогорку Кеңеш, фирма, фонд, вице-премьер, премьер-министр ж. б.

Тышкы булак аркылуу кирген жаңы сөздөр бара-бара активдүү колдонулган сөз катмарына айланды.

Мисалы, комбайн, бригадир, самоор, автомат, эстрада, футбол, хоккей, турнир, олимпиада ж. б.

146. Алган билимдин чындыгын текшерип көрүү көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, жаңы сөздөрдү тапкыла. 2) Алар кайсы жол менен пайда болгондугун түшүндүргүлө. 3) Эмне үчүн алар жаңы сөздөр экенин далилдегиле. 4) Текстке ат койгула.

Сабак бүтүп, мектептен келе жатканыңда алдыңдан улгайган киши жолукту. Сен жолдун четине ыктап, ага жол берүүгө тийишсиң. Сабактан колуң бошой калганда, маркеттен нан, сүт, йогурт алып келип, ата-энеңе жардам бересиң.

Автобуста же троллейбуста келе жатканда өзүңдөн улуу адамдар түшсө, тура калып орун бошотосуң. Улуу кишилерге дайыма «сиз» деп кайрыласың. Ал эми өзүңдүн курбу-курдаштарың менен саякатка чыгууга, же болбосо волейбол, теннис ойноого, дзюдо, каратэ, айкидо менен машыгууга макулдашкандан кийин, спортзалына өз убагыңда келесиң.

Чөнтөк телефонду убагында гана колдонуп, бош убактыңды пайдалуу иштерге жумшайсың. Мындай баланы ата-энеси, эже-агалары, курбу-курдаштары адептүү бала деп макташат. (*«Балдар энциклопедиясынан»*)

- Балдар, адептүү болуш үчүн дагы эмне кылыш керек деп ойлойсуңар?

147. Алган билимди бышыктоо, бекемдөө көнүгүүсү. 1) Тексттен орус тилинен кабыл алынган жаңы сөздөрдү тапкыла. 2) Алардын кандай жазыларын түшүндүргүлө.

К. К. Юдахин

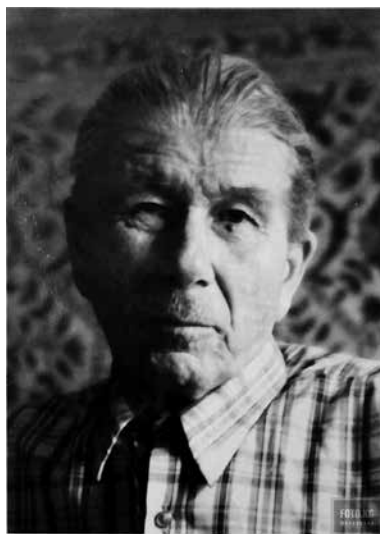
Константин Кузьмич Юдахин – таланттуу окумуштуу жана көрүнүктүү педагог, кыргыз, казак, өзбек тилдеринин билерманы, белгилүү түрколог жана илимпоз. Ал «Кыргызча-орусча сөздүгү» үчүн СССРдин Мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты наамына татыктуу болгон. Түркология илимине, өзгөчө, кыргыз филологиясына баа жеткис салымын кошкон.

К. К. Юдахин өмүр бою кыргыз сөздөрүн чогулткан чыныгы чыгаан окумуштуу катары белгилүү. Ал өзүнүн сөздүгүн түзүүдө бай материалдарды көркөм чыгармалардын ар кыл жанрларынан, илимий китептерден, мезгилдүү басма сөздөрдөн, фольклордон, элдик жандуу тилден алган. Сөздүн маанилерин тактоо, сөздөрдү чогултууда Константин Кузьмич чабан, дыйкан, пахтачы, жумушчу жана интеллигенттер менен алакада болгон. Аны өзү да дайыма сүймөнчүлүк менен эске алчу.

Окумуштуу орус элинин уулу болгону менен кыргыз эли үчүн ак кызматын өтөгөн. Ал кыргыздын алгачкы окумуштуулары менен студенттерин окутуп, билим берүүдө зор эмгек сиңирген. Студенттерге аталык камкордук менен мамиле жасап, окуучуларынын ийгиликтерине чын пейилден сүйүнгөн. Кыргыз жаштарынын билим алууга болгон кызыгуусун ойготкон.

Атактуу түрколог-окумуштуу орус эли менен кыргыз элинин улуу достугунун данакери бойдон калууда. (*Ж. Мук.*)

148. Алган билимди өздөштүрүү көнүгүүсү. 1) Текстти окугула. Тышкы булактардан пайда болгон неологизмдерди тапкыла. 2) Алар кандай жолдор менен жасалган? 3) Неологизмдер кайсы тармактарга тиешелүү деп ойлойсуңар?

Айнек

Айнек – таң каларлык материал. Адегенде киргилт ак кум, ошондой эле киргилт сода ж. б. материалдар топтолот. Аларды аралаштырып, аралашма меште жогорку температурада эриткенден кийин тунук, илээшкек масса даяр болот. Аны таптап – терезе айнегин, үйлөп – стакан, графин жана ваза сыяктуу буюмдарды жасашат. Айнектен идиш-аяк, күзгү, жасалга буюмдар гана эмес, өзгөчө тунук, жогорку сапаттуу оптикалык фотоаппараттын, кино тартуучу камеранын объективи даярдалат.

Ал эми химиялык лабораторияларда айнек колбасы, түтүктөр, ийрекчелер канча дейсиң? Миллиарддаган жарык берүүчү лампалар – булар да айнектен жасалат. Автомобиль менен самолёт жана ракетанын терезелерине чыңалган айнек салынат. Алар абдан бышык болот: бир килограмм болот шарды адамдын боюндай бийиктиктен ушундай айнек тактага таштаса да сынбайт. («Балдар энциклопедиясы»)

30-§. Фразеология жөнүндө түшүнүк

Фразеология – гректин *phrasis* (туюнтма, кеп түрмөгү), *logos* (илим, окуу) деген сөздөрүнөн алынган.

1 - э р е ж е (аныктама)

Сүйлөгөн сөзүбүздө, адабий чыгармаларда эки же андан ашык сөздөрдөн куралып, белгилүү бир түшүнүктү билдирген сөз айкаштары көп учурайт.

Мындай сөз айкаштары **эркин** сөз айкашы жана **туруктуу** сөз айкашы болуп, эки топко бөлүнөт.

1. Эркин сөз айкашында ар бир сөз өзүнчө түшүнүктүү жана сүйлөмдөгү өздөрү менен бирге байланышта болуп, айтылган сөздөр менен эмес, башка сөздөр менен эркин айкаша берет.

Мисалы, *окуучулар бүгүн мектепке чогулушту* деген сүйлөмдү *окуучулар чогулушту, бүгүн чогулушту, мектепке чогулушту, бүгүн мектепке чогулушту* деп, өзүбүз каалагандай эркин түзүүгө болот.

2. Туруктуу сөз түрмөктөрүндө сүйлөмдөр жогоркудай эркин түзүлө бербейт. Ал сөздөр мурдатан бери даяр түрдө, туруктуу жашап келе жаткан лексикалык каражаттар болуп саналат. Аларды өзүбүз каалагандай түзүүгө мүмкүн эмес.

Мисалы, *кой оозунан чөп албаган* (момун киши), *таш боор, ак көңүл, жел өпкө, биттин ичегисине кан куйгандай, жел таман, чычканга кебек алдырбаган* ж. б.

Демек, эки же андан ашык компоненттерден туруп, лексикалык бир бүтүнгө айланган, маанилик жактан ширелишкен, сүйлөмдүн

бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарган туруктуу сөз түрмөктөрү **фразеологизмдер** деп аталат. Фразеология – тигил же бул тилдеги өзгөчө туюнтмаларды окутуу-үйрөтүүчү, изилдөөчү илим.

Фразеологизмдер тилге тактык, ачыктык, көркөмдүк маанисин берет, көбүнчө өтмө мааниде колдонулат. Анын курамы экиден кем эмес компоненттерден куралат.

Мисалы, темирди кызуусунда согуу (ишти өз учурунда аткаруу). *Төөнү бучкакка чапкандай* (катуу, бат-бат сүйлөө). *Беш өрдөгүн учуруу* (калп айтуу). *Чычканга кебек алдырбоо* (сак болуу). *Көөдөнүн көккө көтөрүү* (мактануу, дердейүү). *Ак төөнүн карды жарылуу* (токчулук, берекеси ашып-ташып туруу).

Фразеологизмдерди башка тилдерге сөзмө-сөз которууга, ордун алмаштырууга мүмкүн эмес.

2 - э р е ж е (аныктама)

Фразеологизмдер кепте даяр материал катары колдонулат. Сөз аркылуу берилген маани фразеологизм аркылуу берилсе, тилдин көркөмдүгү артат. *Мисалы, Алакандын отундай, башын ташка койгулоо, демин ичине алуу, жал-куйругу төгүлгөн, илебине нан бышуу, кара кылды как жарган, оозуна сала берүү, өзү менен кетсин.*

149. Алган билимди алгачкы жолу бышыктоо көнүгүүсү. 1) Сүйлөмдөрдү окуп, эркин жана туруктуу сөз айкаштарын тапкыла. 2) Эмне үчүн эркин жана туруктуу сөз айкашы экендигин түшүндүргүлө.

1. Жыт билүү сезимин даам татуу сезимине окшош деп эсептешет. 2. Чабандестер аттын кулагы менен тең жарышат. 3. Өлчөмсүз асман тыптынч океан сыяктанат. 4. Жеңишке ээ болгонун уккан спортчунун төбөсү көккө жетти. 5. Куурай башын сындырбаган жалкоолуктан алыс болгула. 6. Ат тойгон жерине шашат. 7. Анын сөзү жылаңач төөнү бучкакка чапкандай угулду.

3 - э р е ж е (аныктама)

Фразеологизмдер канча компоненттен турбасын баары биригип келип, маани жагынан ширелишип, бир гана маанини берип калат.

Мисалы, жел таман, колу ачык, таш боор, жел өпкө, мурдуна суу жетүү, башы бышкан, көзү каныккан, айттырбай билүү, буту үзүлгөнчө чуркоо, мурдунан жетелөө, карышкырга кой кайтартуу ж. б.

150. Сөздүктөр менен иштөө көнүгүүсү. Жуптук иш. 1) Фразеологиялык сөздүктөрдү пайдаланып, 5–6 сөздү жазгыла. 2) Алардын кандай мааниде колдонуларын таап, схема түрүндө бергиле.

151. Жаңы билимге ээ болуу көнүгүүсү. 1) Төмөндөгү сөздөрдү окуп чыккыла. 2) Фразеологизмдер менен макал-ылакаптарды ажыратып жазгыла. 3) Аларды салыштыргыла. Айырмачылыктары эмнеде?

Коён жатагына чейин билүү. Бөрк кийгендин тамагы бир. Селдесине чок түшүү. Мурдун туура кесүү. Жайлоону жоо алса, кыштоону өрт алат. Моюнун көтөрүп калуу. Буту шок ашка урунат. Канаттууга кактырбай, тумшуктууга чокутпай. Оозунан көк түтүн булоо. Душманга жаныңды берсең да, сырыңды бербей. Тамырына балта чабуу.

4 - э р е ж е (аныктама)

Фразеологизмдер туруктуу сөз түрмөктөрү болгондуктан, алар биригип келип, бир гана сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат, бир гана суроого жооп берет.

Ээлик милдет: *Кой оозунан чөп албагандар келишти. Кара жанын карч ургандар ишти өз убагында бүтүрүштү. Анын алтын шилекейи чачырады.*

Баяндоочтук милдет: Булар – *ишти жең ичинен бүтүргөндөр*. Менин милдетим – *кулак кагыш кылуу*. Бул тапшырма – *баш катырма*.

Аныктоочтук милдет: *Колу кыймылдабагандын оозу да кыймылдабайт. Карагул – колунан көөрү төгүлгөн уста. Ал оозу менен орок оргондой сүйлөйт.*

Толуктоочтук милдет: *Маңдайга жазганды көрө жатарбыз. Жапар айланага көз кырын салды.*

Бышыктоочтук милдет: Алар *жапа тырмак* киришти. *Төөнүн куйругу жерге тийгенде* барабыз. *Кабыргасы менен кеңешип* иштейт.

152. Алган билимдин чындыгын текшерип көрүү көнүгүүсү. 1) Сүйлөмдөрдү окуп чыгып, эркин сөз айкашы менен туруктуу сөз айкаштарын тапкыла. 2) Фразеология деген кандай түшүнүк экенин, аларга кандай сөздөр кирерин айтып бергиле.

1. Кирпик көзүн какпаган Мусакун бүгүн эрте турду. 2. Чычканга кебек алдырбаган адамдар көп. 3. Уулум, эч качан кишилер менен тамашалашпа. 4. Буларды көргөндөр таң калуу менен карап турушту. 5. Абыл абдан жаш болгон үчүн эне сүтү оозунан кете элек.

* 153. Алган билимди тереңдетүү көнүгүүсү. 1) «Фразеологиялык сөздүктү» пайдаланып, I бөлүктүн синонимдерин, II бөлүктүн антонимдерин тапкыла. 2) Фразеологизмдерди катыштырып, сүйлөмдөрдү түзгүлө. 3) Анда кайсы сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарып тургандыгын түшүндүрүп бергиле.

I. Колтукка суу бүркүү. Ак төөнүн карды жарылуу. Темирди кызуусунда согуу. Үкүнүн уясын тапкандай. Камырдан кыл суургандай. Төбөсү көккө жетүү. Өз көмөчүнө күл тартуу.

II. Тоону томкоруу. Ат тезегин кургатпоо. Камырдан кыл сууруу.

Биттин ичегисине кан куюу. Суу жүрөк. Билмексен болуу. Бармагын кесе тиштөө.

154. Ой жүгүртүү көнүгүүсү. 1) Төмөндөгү сүрөттөрдү карагыла, анда кандай фразеологизмдер катылгандыгын тапкыла. 2) Аларды катыштырып, сүйлөмдөрдү түзгүлө.

ЛЕКСИКОГРАФИЯ

31-§. Лексикография жөнүндө түшүнүк

Лексикография – тилдеги сөздөрдү, фразеологиялык түрмөктөрдү жыйноо жана системага салуу, сөздүктөрдү түзүү ишин иштеп чыгуучу тил илиминин бир бөлүмү. Бул гректин «лексико» (сөз) жана «графо» (жазуу) деген сөздөрүнөн алынган.

Сөздүк деп, бир тилдеги сөздөрдүн чогултулуп, жыйналып, алфавит тартибине келтирилип чыгарылган китепти айтабыз.

Кыргыз тилинде ар түрдүү сөздүктөр бар. Аларга төмөнкү сөздүктөр кирет:

Котормо сөздүк. Бир тилдеги сөздөр башка тилдерге (орус, немис, англис, кыргыз ж. б.) которулуп берилет.

М и с а л ы, кыргызча-орусча, орусча-кыргызча (К. Юдахин), немисче-кыргызча, кыргызча-немисче, англисче-орусча, орусча-англисче ж. б. сөздүктөр.

Түшүндүрмө сөздүк. Бир тилдеги сөздөрдүн маанисин ачып, ага грамматикалык мүнөздөмө берген сөздүк.

М и с а л ы, аарчы – бет аарчы, жүз аарчы, бети-колду сүртө турган кол жоолук; сүртүү, тазалоо. Агайын – тууган-туушкан, туугандыгы жакын адам, ага-уни. Мээрим – сүймөнчүлүк, жагымдуу

мүнөз, күйүмдүүлүк, кайрымдуулук. Мындай сөздөрдү «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнөн» кара. – Б.: 2016.

Булардан тышкары: *диалектологиялык сөздүк, орфографиялык сөздүк, синонимдер сөздүгү, антонимдер сөздүгү, этимологиялык сөздүк, фразеологиялык сөздүк, энциклопедиялык сөздүк, кыргыз тилинин морфемалык сөздүктөрү* ж. б. бар.

155. Окуучуларды машыктыруу көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, мисалдар кайсы сөздүктөн алынгандыгын аныктагыла. 2) Ал сөздүктөр жөнүндө кыскача кабар бергиле. 3) Сөздүктөрдүн биздин турмушубузда кандай мааниси бар?

1. Синтаксический разбор – синтаксистик талдоо. 2. Муса Жангазиевдин ырлары, аңгемелери 1940-жылдан баштап, республикалык гезит-журналдарына жарыялана баштаган. 3. Мээлей – кол кап, кулакчын – тумак, көрпө – жууркан. 3. Согласные звуки – үнсүз тыбыштар. 4. Ава эмес, аба (ырайы); бүгүнкү эмес, бүгүнкү; ооз эки эмес, оозеки. 5. Карышкыр – бөрү, жакшы – сонун – мыкты – түзүк. 6. Оор – жеңил, катуу – жумшак, илгери – кийин. 7. Чычканга кебек алдырбоо, ак көңүл, бармагын кесе тиштөө. 8. Чүй дарыясына: Чоң-Кемин, Кичи-Кемин, Шамшы, Кегети, Ысык-Ата, Кызыл-Суу, Аламүдүн, Ала-Арча, Ак-Суу ж. б. бир катар тоо суулары куят.

156. Алган билимди тереңдетүү көнүгүүсү. 1) «Кыргызстан» энциклопедиясын пайдаланып, белгилүү инсандардын өмүр баяны менен таанышкыла. 2) Анда кандай маалыматтар берилген?

157. Изденүү көнүгүүсү. Жуптук иш. 1) «Кыргыз тилинин антонимдер сөздүгү» жана «Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү» менен таанышкыла. 2) Алардан 6–7 сөздү жазгыла. 3) Бул сөздүктөрдүн айырмачылыктарын салыштыргыла.

158. Алган билимди өз алдынча өздөштүрүү көнүгүүсү. «Кыргыз тилинин антонимдер сөздүгүнөн» карама-каршы маанидеги 10 сөздү жазгыла.

159. Сөздүктөр менен иштөө көнүгүүсү. 1) «Фразеологиялык сөздүктү» пайдаланып, төмөнкү сөздөрдүн маанисин тапкыла. 2) Сөздүктүн авторлору кимдер экендигин билдиңер? Аларды атагыла.

Жүрөгү жарылуу. Ит көрбөгөндүн баарын көрүү. Канаты кайрылуу. Дүңк дей түшүү. Капарына албоо. Баасы кетүү.

160. 1) Сүйлөмдөрдөн фразеологизмдерди тапкыла. 2) Аларды жөнөкөй сөздөр менен алмаштыргыла. 3) Экөөнүн ортосундагы кандай айырмачылыктарды байкадыңар?

1. Булутту тиктеп телмирген Акылбектин жүрөгү зыр этип, ачышып калат далайга. 2. Азыр эле баласына сыймыктанган Асанбайдын жылдызы жерге түштү. 3. – Иш илгери болсун! – деди Күмүш. 4. Кара жемсөө

ит эле, Калкка колун салат деп. 5. Дээринде жок болгондон кийин, айткан менен пайдасыз. 6. Ушинтип, солдоюп бекер жүрсөң, кекиртегиң талга асылат. 7. Бай болгур, бир аз сабыр этип, сөз угузчу, жарылдабай.

161. Чыгармачылык көнүгүү. 1) Адамдардагы оң жана терс сапаттарды жаныбарлардын мүнөзү аркылуу билдирген фразеологизмдерди тапкыла. 2) Аларды катыштырып, сүйлөмдөрдү түзгүлө.

Мисалы, кой оозунан чөп албаган ж. б.

32-§. Жыйынтыктоо, кайталоо, сабагы

Кайталоо үчүн окуучуларга берилүүчү болжолдуу суроолор жана тапшырмалар

1. Тилдин сөздүк кору деп эмнени айтабыз?
2. Сөздүк кору кандай жолдор менен байыйт?
3. Диалектилик сөздөр деп, кандай сөздөрдү айтабыз, эрежесин айтып, мисалдарды келтиргиле.
4. Кыргыз адабий тили кандай диалектилердин негизинде түзүлгөндүгүн далилдегиле. Ар бир диалектиге өз алдынча мисалдарды келтиргиле.
5. Кесиптик сөздөрдүн аныктамасын айтып берип, ар бир кесипке байланыштуу сөздөрдөн оозеки мисалдарды келтиргиле.
6. Термин деген эмне? Термин менен термин эмес сөздөрдүн айырмачылыгы эмнеде?
7. Терминдер кандай жолдор менен пайда болот? Морфологиялык жана синтаксистик, лексикалык жол менен пайда болгон терминдерге оозеки мисалдарды келтиргиле.
8. Терминдердин пайда болушундагы негизги булак катары эмнени эсептейсиңер?
9. Тарыхый жана архаизм сөздөрдүн айырмачылыгын түшүндүргүлө.
10. Айрым сөздөрдүн мурда жаңы сөз катарында колдонулуп, кийинки мезгилде эскирип калышынын себеби эмнеде деп ойлойсуңар?
11. Неологизмдер деп, кандай сөздөрдү айтабыз? Жаңы сөздөр качан неологизм болуудан калат? Себеби эмнеде?
12. Эркин сөз айкашы менен туруктуу сөз айкашынын айырмачылыгы кандай?
13. Макалдар фразеологизм боло алабы? Алардын айырмасын далилдегиле.
14. Фразеологизмге кандай сөздөр кирерин санагыла.
15. Сөздүктөрдү биз турмушубузда эмне үчүн колдонобуз?

Кеп маданияты

162. Алган билимдерди бекемдөө көнүгүүсү. 1) Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, диалектилик жана кесиптик сөздөрдү тапкыла. 2) Диалектилик сөздөр адабий тилдин нормасына туура келет деп ойлойсуңарбы? 3) Эмне үчүн аларды көркөм чыгармаларда пайдаланышат?

1. Жаңшанып ырдап жүрвөсөң, Жакшы адамдын аты өчөт. 2. Беши-
лигин аштаган, кызылын асмандата таштаган дыйкандар менин жол-
дошум. 3. Биздин ата-бабаларыбыз балыкты деге, кийин чырпык кодоо
менен кармап келиптир.

4. Тоо кулжанын савлаты,
Мүйүз болот турбайбы.
Боз үйүнүн савлаты,
Уук болот турбайбы.

5. Бирөөдөн катык кеп уксаң,
Гүлдөй көңүл таш болот. (Б. А.)

6. Кушка тилмеч саятчы,
Көк жибектен тор алып,

Көк көгүчкөн тир алып...
Көк тайпаңга барганы. (М. К.)

7. Ар бир үйдө килем, туш кийиз, шырдак, ободо, жекендос, көрпө,
постун, көлдөлөң бар.

163. Алган билимдерди бышыктоо көнүгүүсү. 1) Төмөндөгү сүйлөмдөрдөн
эскирген сөздөрдү жана неологизмдерди тапкыла. 2) Эскирүүнүн себептерин
түшүндүргүлө. 3) Жаңы сөздөрдүн качан пайда болгондугун болжолдоп айткыла.

1. Дыйканымды өлтүрдүң, бай-манап, башыма жабыр келтирдиң.
2. Ал кезде береги алп крандарды, кубаттуу экскаваторлорду, тигил
агрегаттарды, топурак сузуп жүргөн грейдерлерди, чанда болсо да, көрчү
эмеспиз. 3. Кыргыздын атынын такасы кайларга түшпөгөн, кыргыздын
кылычы кайларга шилтенбеген. 4. Ордо тез арада Кожомураатты датка
атыктырып, Кедейбайды Наманганга бек кылып жиберди.

5. Саадак менен атам деп, Киричтен огу чыкканча,
Огун кесеп алыптыр. Эр Манас найза сайыптыр. («Манас»)

6. Азыркы базар экономикасынын шартында коммерсанттар, фир-
малар, аукциондор, акционердик коомдор, валюта, бизнесмендер пайда
болду. Ири шаарларда супермаркеттер, интернет-кафелер ачылып, кар-
дарларды тейлей башташты.

164. Өз алдынча иштөө көнүгүүсү. 1) Төмөнкү текстти окуп чыккыла.
2) Көркөм стилдеги тексттердин башка стилдеги тексттерден өзгөчөлүгү эмнеде?
3) Тексттин мазмунун план боюнча айтып бергиле.

Мээр чөп

Илгери Улукман дарыгердин Жалбыз деген жалгыз баласы болуптур.
Баласы абдан акылдуу, зээндүү, өткүр болуп өсөт. Атасынын кубанычы
койнуна батпай, баласына аябай ыраазы болот экен.

Күндөрдүн биринде дарыгердин баласы ооруп калат. Оорусу күндөн-
күнгө күчөйт. Улукман аке билген дарысынын баарын берет. Түрдүү чөп
менен дарылайт. Бирок баланын оорусу кайра күчөйт. Атасы баласын
кантип аман алып калууну күндүр-түндүр ойлонот, айласы кетет. Чакырт-
кан дарыгерлер да эч жардам бере алышпайт.

Күндөр өтө берет. Баланын оорусу күчөп кетип, көз жумат. Күндөрдүн биринде Улукман аке чапанын желбегей жамынып, суунун жээгинде отуруптур. Жээктен бир чоочун чөптү көрүп, макиси менен кесип алып, үстүнө макисин коюп коёт. Өзү колун жууп, жүзүн чайкап болуп, макисин алайын десе, анын миси карарып, чөпкө тийген жери эрип кетиптир. Ошондо Улукман аке:

– Атаңдын көрү ай, Жалбызым, Жалбызым! Ушул чөптү билгенде, аман калмак экенсиң ай, жалгызым, жалгызым, – деп буркурап ыйлаган экен.

Азыр жалбыздан көп сандаган дарылар жасалып, нечендеген ооруларга шыпаа болуп, ооруган адамдарга пайдасы тийип келе жатат.

165. Өз алдынча иштөө көнүгүүсү. 1) Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгүндөгү фразеологизмдерди пайдаланып, бир нече сүйлөмдөрдү түзгүлө. 2) Алардын жеке сөздөргө карата маанилик эквиваленттүүлүгүн айтып бергиле. 3) Фразеологизмдердин маанилерин жеке сөздүн мааниси аркылуу гана түшүндүрүүгө болобу?

Үлгү: *Колунан көөрү төгүлүү – чыгаан уста; кабыргасы кайышуу – кайгыруу.*

166. 1) Сүйлөмдөгү жеке сөздөрдү фразеологизмдерге алмаштыргыла. 2) Экөөнүн ортосунда кандай айырмачылыктар бар экен? 3) Кайсынысы ойду так жана таамай, элестүү берди?

1. Атабек – айтканынан кайтпаган, кыялы терс киши. 2. Анархан кайгыргандыктан, эмне кыларын билбейт. 3. Жежирленип жатып, араңдан зорго козголду. 4. Кичине бир аз тамак ичип алалы.

Лексикалык талдоо жүргүзүүнүн үлгүсү

Баатыр болчу жигиттин маңдайынан билинет.

1. Талданып жаткан сөздүн лексикалык маанисин чечмелөө. Мисалы, *Баатыр – коркпогон, тайманбаган каарман. Көбүнчө жомоктордо, эпостордо кезигет.*

2. Сөздүн бир же көп мааниде колдонулганын аныктоо. Мисалы, *Баатыр – көп маанилүү сөз.*

3. Сөздүн тике же өтмө мааниде колдонулгандыгын аныктоо. Мисалы, *Баатыр – тике мааниде колдонулду.*

4. Сөздүн синонимин табуу. Мисалы, *Баатыр – эр, каарман, шер, арстан, сырттан.*

Булак куралып, сай болот, сай куралып, дарыя болот.

1. Талданып жаткан сөздүн лексикалык маанисин чечмелөө. *Булак – жер астынан агып чыккан суу.*

2. Сөздүн бир же көп мааниде колдонулганын аныктоо. Көп мааниде колдонулат.

3. Сөздүн тике же өтмө мааниде колдонулгандыгын аныктоо. Тике мааниде.

4. Сөздүн синонимин табуу. *Булак – башат.*
5. Омонимин табуу. *Булак – элес тууранды сөз.*
6. Сөздүн антонимин табуу. *Баатыр – коркок.*

167. Алган билимдерин калыбына келтирүү көнүгүүсү. Кара тамга менен терилген сөздөргө лексикалык талдоо жүргүзүлө.

1. Асыл **дарак** курттан коркпойт, азамат **жигит** душмандан коркпойт. 2. **Мекенден** айрылганча, **өмүрдөн** айрылган **жакшы**. 3. Адамдын кооздугу анын **билими** менен акылында. 4. Бала **чеби** – ата-эненин этеги. 5. **Жердин** көркү эл менен, эрдин көркү **эмгек** менен. 6. Өмүр болсо, **иш** болот, бирдик болсо, **күч** болот. Суудан тонун аябаган **жоодон** жанын аябас. (*Макал*)

168. Топто иштөө көнүгүүсү. 1) Текстти окуп чыккыла. 2) Айрым сөздөргө лексикалык талдоо жүргүзүлө. 3) Суроолорго жооп бергиле.

Калп

Үч **арык** болуптур. Экөө кургак, бирөө суусу жок. Үч арыкта үч **балык** бар экен: экөө өлүк, бирөөнүн жаны жок. Анда үч **киши** туруптур: экөө жылаңач, бирөөнүн кийими жок. **Жылаңачтын** өтүгүнө жаны жок балыкты салып, берип келе жатсам, үч **там** туруптур: экөөнүн төбөсү жок, бирөө **тешик**. Ал үч тамга кирсем, үч **казан** туруптур: экөөнүн түбү жок, бирөөнүн өзү жок экен. Түбү жок казанга жаны жок балыкты салып, **от** жакпай бышырып, жебей тойдум. (*С. Р.*)

Суроолор:

1. Силердин оюңар боюнча калп айтуу адамга кандай таасир берет?
2. Калп адамдын турмушунда көп кездешеби?
3. Калп деген сөздүн антоними кайсы?

Фразеологиялык талдоо жүргүзүүнүн тартиби:

1. Сөздүн фразеологиялык маанисин табуу. *Мисалы, Көңүлүңдө кири жок ак көңүл, ичинде жаман ою жок.*

2. Эркин же туруктуу сөз айкашы экендигин аныктоо. *Мисалы, Көз артуу – туруктуу сөз айкашы.*

3. Фразеологизмдердин мүнөздүү белгилерин аныктоо.

а) Канча компоненттен тургандыгын аныктоо. *Мисалы, Оозуңду бирөө тырмадыбы* үч компоненттен турат.

б) Курамдык компоненттерин башка сөз менен алмаштырууга болбостугун далилдөө. *Мисалы, беш өрдөгүн учурууну алты өрдөгүн учуруу* деп айтпайбыз. Анда ал образдуулугун жоготот.

в) Кепте даяр материал катары колдонулушу. Алар шартка, кырдаалга ылайык даяр түрүндө колдонулду.

г) Фразеологизмдердин образдуулукка ээ болушу. М и с а л ы, Кашык да май, чөмүч да май деген маанини береке кирип, тамак-аш жетиштүү болгон учур деп айтсак, элестүүлүк жоголот. Жеке сөздөр менен бергенде көз алдыбызга келе калган сүрөт жоголот.

169. Төмөндөгү туруктуу сөз айкаштарына фразеологиялык талдоо жүргүзүлө.

I

1. Кой үстүнө торгой жумурткалап, ак төөнүн карды жарылган заман – ушул. 2. Бал тилимди салайын, Баарыңарды урдурбай, Аман алып калайын. 3. Биттин ичегисине кан куят. 4. Ийненин көзүндөй жерден кантип өттү экен? 5. Көзүңдүн карегиндей сактап, кайра өз колуна тапшыр. 6. Ысактын көзүнөн от чагылып, аттан кулап түштү. Алты ай бою куурай башын сындырбай бош жүрдү. 7. Моюнунан байлаган иттей болуп араң кетти. 8. Жылдызкан дароо эле оозго алынды. 9. Оозду жыйып алгыча, Жетип Алмаң барды эми. 10. Ал азыр өзү бий, өзү хан.

II

Төрт баланын кенжеси ата сөзүн эки кылбай, анын күмбөзүн үч күнү күзөтөт. Биринчи түнү:

– Ай бала, сен абийирдүү бала экенсиң. Атаңдын керээзин аткарам деп бул жерде жатасың. Атанын сөзүн жерге калтырбаганың жигиттик. Көзү өткөн ата сөзүн сыйлаган балдарды биз колдойбуз. Кокус башыңа иш түшсө, менин керегим тиет. Ме, мобу жалдын бир кылын ал. Керек кезде түтөт. Ошентип айтып, боз жылкы көз ачым-жумганча көздөн кайым болот.

Экинчи түнү аяк астынан жээрде жылкы пайда болот. Ал минтет:

– Ай, бала атаң бар-бар аяктуу, барчын таяктуу кыйын адам эле. Эл дегенде ичкен ашын жерге коюп жүрүп, жанын берди. Сен ата сөзүн сыйлап, минтип керээзин аткарып отурасың. Сендей жигитке менин сөөгүм агарды, – дейт. Анан ал да боз жылкынын сөзүн кайталап, жалынан бир талын жулуп берет.

Үчүнчү түн болот. Бул түнү да бир жылдызы ысык карагер жылкы көрүндү. Жылкы адамча үн салат:

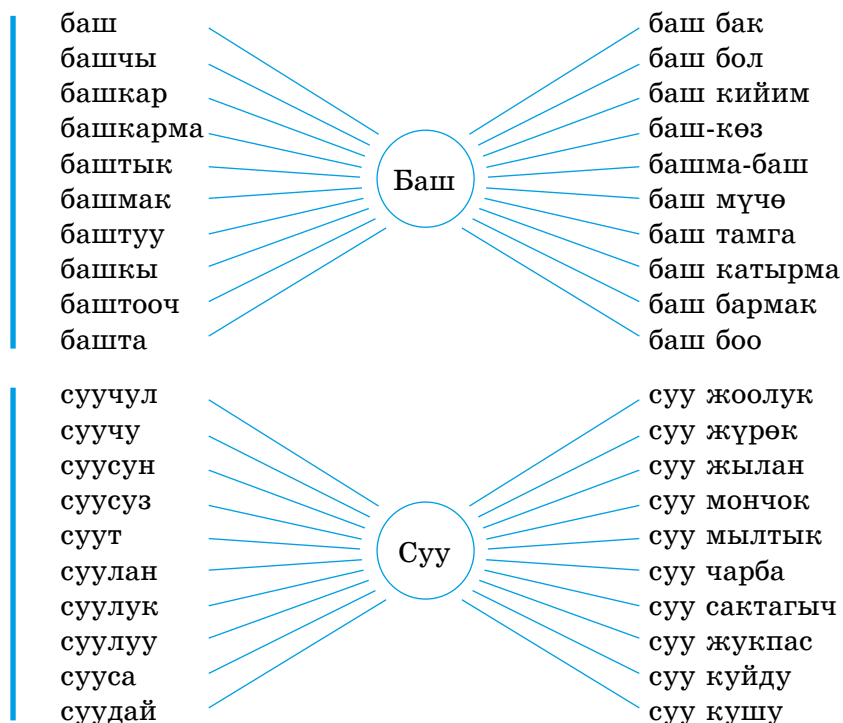
– Оо, бала, сен ата-энеңдин оту менен кирипсиң, күлү менен чыгыпсың. Ысыгына күйүпсүң, суугуна тоңупсүң. Боорукер экенсиң. Атаңдын сөзүн сыйладың. Агаларың өңдөнүп, өлгөндүн үстүнө көмгөн кылбадың, – деп бул да жалынан бир тал кыл берет. Үч жылкынын айтканы баланын кулагынан кетпейт.

... Арадан жылдар өтөт... Үч агасы жарытымдуу оокат кылышпайт. Кичүүсү гана кара кылды как жарган калыс болуп чыга келет.

*Кымбаттуу окуучулар!
Өтүлгөн материалдардын негизинде
жат жазууга даярдангыла.*

33-§. Сөз жасоонун жолдору

Теманы түшүндүрүү үчүн алынган мисалдар:

170. Окуучулардын ойлоо жөндөмдүүлүгүн өстүрүү мүнөзүндөгү көнүгүү.
1) Жогорку схеманы жетекчиликке алып, 5–6 сүйлөм түзгүлө. 2) Бул сөздөрдүн окшоштугу жана айырмачылыгы эмнеде?

171. Окуучуларды машыктыруу жана көнүктүрүү көнүгүүсү. Жогорку схемадагы сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

Э р е ж е (аныктама)

1. Сөз жасоо сөздөрдүн кантип, кандай жолдор менен жасалышын үйрөтөт. Сөз жасоону изилдөөчү илимди билгизет.

2. Көп сөздөр сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы менен жасалат. М и с а л ы, *сатуучу, жумушчу, жоокерчилик, жаңыча, жолдош* ж. б.

3. Эки же андан ашык сөздөрдүн тутумдашып айтылып, бир маанини билдириши аркылуу жасалат. М и с а л ы, *ата-эне, бак-таалай, аман-эсен, Ала-Тоо, Ысык-Көл, Кара-Суу, өнөр жай, темир жол, ЖК (Жогорку Кеңеш), бүгүн, мамстат, КСДП* ж. б.

Кыргыз тилиндеги сөздөр эки түрдүү жол менен жасалат. Анын биринчиси – *морфологиялык* жол, экинчиси – *синтаксистик* жол.

34-§. Сөздөрдүн морфологиялык жол менен жасалышы

Уңгуга сөз жасоочу мүчөлөрдүн уланышы аркылуу жаңы сөздөрдүн жасалышы **морфологиялык** жол деп аталат.

М и с а л ы, *окуучу, малчы, басма, акылдуу, кесинди, үзүндү, шаардык, сана, ото, чене, алгыр, өткүр. -ма, -луу, -ынды, -лык, -а, -гыр* деген мүчөлөрдүн уланышы аркылуу жаңы сөздөр пайда болду.

Сөз жасоочу мүчөлөрдүн төмөндөгүдөй төрт түрү бар:

- 1) атоочтон атооч жасоочу мүчөлөр;
- 2) атоочтон этиш жасоочу мүчөлөр;
- 3) этиштен атооч жасоочу мүчөлөр;
- 4) этиштен этиш жасоочу мүчөлөр.

172. 1) Төмөнкү сөздөргө тиешелүүлүгүнө жараша *-чы, -гыч, -ма, -ла, -мер, -кар* мүчөлөрүн улагыла. 2) Аларды катыштырып, сүйлөмдөрдү түзгүлө. 3) Кайсы мүчөлөр сөздүн лексикалык маанисин өзгөртө алат? Далилдегиле.

Кес, саан, кеңеш, мал, сөз, ат, бай.

173. Текстти окуп чыккыла. 1) Асты сызылган сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыраткыла. 2) Алар кандай (сөз жасоочу же сөз өзгөртүүчү) мүчөлөр экендигин аныктагыла. 3) Сөз өзгөртүүчү мүчөлөр сөздүн лексикалык маанисин өзгөртөбү?

Түн күзөтчүсү

Токойдогу жандыктардын көбү күндүз жырткычтардан жашырынып жатып, кечинде тамак издеп чыгышат. Бирок түнкү токой да өз жырткычтарынан уучу кур эмес. Мындай түн күзөткөн жырткычтардын коркунучтуусу кадимки үкү болуп саналат. Үкү канаттуу болгону менен башка жарткычтарга караганда бир топ артыкчылыктарга ээ.

Үкүлөрдүн түндө көрүү жөндөмдүүлүгү адамдардыкынан он эсе күчтүү жана айрым куштардан алты эсе узактыкты көрө алат. Эң кызыгы, алар түстөрдү ажыратып көрө алышпайт, башкача айтканда, түссүз тасма көргөндөй болушат. А бирок угуусу өтө күчтүү өнүккөн. Көзгө сайса көрүнгүс караңгыда жердеги чычкандардын баскан дабышынан анын кайда экендигин так аныктай алат.

Үкүнүн моюну ийкемдүү болуп, 360 градуска оңой эле бурулууга жөндөмдүү. Анын жүндөрү башка куштарга салыштырмалуу жумшак болушу дабыш чыгарбай учуп, күтүүсүз кол салууга эң сонун ылайыкташкан. Мүнүшкөрлөрдүн айтымында, үкүлөр түндө бүркүт менен кармашуудан да кайра тартышпайт. («*Табигат сырлары*»)

Уңгулаш сөздөрдүн жасалышы

Уңгулаш сөздөр сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы менен жасалат. Туунду сөздөрдүн ар бири өзүнчө жаңы мааниге ээ болот.

* 174. Өз алдынча билим алуу көнүгүүсү. I. 1) Жогорку 1–2-схеманы жетекчиликке алып, уңгулаш сөздөр кандай уюшуларын айтып бергиле. 2) Эмне үчүн аларды уңгулаш сөздөр дейбиз? 3) Туунду жана татаал сөздөрдү катыштырып, сүйлөмдөрдү түзгүлө. II. 1) Төмөнкү сүйлөмдөрдөгү кара тамга менен терилген сөздөргө сөз жасоочу **-лык**, **-луу**, **-сыз**, **-дай** мүчөлөрүн улагыла. 2) Сөздөрдүн мааниси өзгөрдүбү? 3) Туунду сөздөрдүн маанисин чечмелегиле.

1. **Жаш** келсе – **ишке**, кары келсе – **ашка**. 2. **Эне** төрөйт **баланы**, **Жарайт** деп түрдүү **намыска**. 3. **Адилет** айтып сүйлөсө, чечендин көркү **сөзүндө**. 4. **Ийне** көзүнөн сынат, адам сөзүнөн сынат.

175. Окуучулардын ойлоо жөндөмдүүлүгүн өстүрүү мүнөзүндөгү көнүгүү. 1) Төмөнкү сөздөрдү уңгу, мүчөгө тик сызык менен ажыраткыла. 2) Мисалдардагы сөздөрдөн кандай өзгөчөлүктөрдү байкадыңар? 3) Сөздөрдүн маанилик жактан айырмачылыгы барбы? 4) Алар эмнеси боюнча окшошот?

1. Бас, басай, басаң, баскак, басма, баскыч, басмакана. 2. Жан, жат, жанаш, жандан, жандануу, жандык, жансыз. 3. Жаш, жаша, жашар, жашоо, жаштык, жашчылык, жашы. 4. Кат, катык, катыр, катыл.

35-§. Атоочтон атооч жасоочу мүчөлөр

Сөз	Сөз жасоочу мүчө	Мисал	Башка мисалдар
өтүк	-чы	өтүкчү	жумуш + чу = жумушчу, адабият + чы = адабиятчы
жоо	-кер	жоокер	дары + кер = дарыгер, күнөө + кер = күнөөкөр
дыйкан	-чылык	дыйкан- чылык	талаа + чылык = талаачылык, коом + чылык = коомчулук
ата	-лаш	аталаш	эне + лаш = энелеш, сыр + лаш = сырдаш
бала	-сыз	баласыз	адеп + сыз = адепсиз, суу = сыз = суусуз
жаш	-тык	жаштык	дос + тык = достук, бир + тык = бирдик

токой	- <i>луу</i>	токойлуу	мал + <i>луу</i> = малдуу, ат + <i>луу</i> = аттуу
тоо	- <i>дай</i>	тоодой	суу + <i>дай</i> = суудай, күмүш + <i>тай</i> = күмүштөй
суу	- <i>чыл</i>	суучул	жаан + <i>чыл</i> = жаанчыл, тер + <i>чыл</i> = терчил
ат	- <i>чан</i>	атчан	тон + <i>чан</i> = тончон, кийим + <i>чан</i> = кийимчен

-*дан*, -*дагы*, -*кор*, -*кеч*, -*ман*, -*кана*, -*стан*, -*көй*, -*поз* мүчөлөрү дагы атоочтон атооч жасоочу мүчөлөргө кирет.

Э р е ж е (аныктама)

Атооч сөздөрдөн атооч сөздөрдү жасаган мүчөлөр **атоочтон атооч жасоочу мүчөлөр** деп аталат. Буга жогорку мүчөлөр кирет.

176. Алган билимди алгачкы жолу бышыктоо көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, атоочтон атооч жасоочу мүчөлөрдү тапкыла. 2) Эмне үчүн сөздөрдүн мүчөлөр аркылуу жасалышын морфологиялык жол деп айтабыз? 3) Атоочтон атооч жасоочу мүчөлөрдүн баштапкы формасын атагыла. 4) Сөздүн маанисин кандай мүчөлөр өзгөртөт?

1. Акылдуу алдыга сүрөйт, акмак артка сүйрөйт. 2. Ары жок – күлкүчү, санаасы жок – уйкучу. 3. Күү менен элиң сайраса, ырчынын көркүн үн берет. 4. Араңардан, кымбаттуу балдар, илимпоздор да, өнөрпоздор да чыгат. 5. Элдик ырларында жайдарылык, шаттык, шайырдык, куунактык, кубанычтуулук көп учурайт. 6. Жакшы жолдош – учар канат, конор куйрук. 7. Чапанчанды чапса, көйнөкчөнгө доо кетет. 8. Аталаштан алтоо болгончо, энелештен экөө болсун.

177. Өз алдынча иштөө көнүгүүсү. 1) Жогорку эрежедеги атоочтон атооч жасоочу мүчөлөрдүн жардамы менен түзүлгөн жаңы сөздөрдү катыштырып, сүйлөмдөрдү ойлоп жазгыла. 2) Ал сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыратып, сөз жасоонун кандай жолу колдонулгандыгын далилдегиле.

178. Алган билимди өздөштүрүү көнүгүүсү. 1) Сүйлөмдөдү окуп чыгып, кара тамга менен басылган сөздөрдү көчүрүп жазгыла. 2) Аларды уңгу, мүчөгө ажыраткыла. 3) Мүчөлөрдүн жардамы аркылуу кайсы сөз түркүмүнөн кайсы сөз түркүмү жасалды?

1. **Достук** – достук менен төлөнөт. 2. **Жер байлыгы** – эл байлыгы. 3. Кыргыз Республикасындагы жашаган кишилердин мейли жашы, мейли карысы **сыйлашууга**² **шыктуу**. 4. Кычандын эрдигин **коллективдештирүү** жылдарындагы тап күрөшү жараткан. 5. Токтогулдун **балалык** кези

өтө оор турмушта өткөн. 6. **Жокчулукта** чулдук да булбулдай сайрайт. 7. Жайлоодогу **малчылар** көчүрүлүп келип, саздак жерге кондурулду. 8. Чүй соорусу – **дыйканчылыкка** кенен жер. 9. **Бактысыз** жүрдүм башынан, **кордукту** тарттым жашыман. 10. Асманда **сансыз** жылдыздар жыбырады.

* 179. Жаңы билимге өз алдынча ээ болуу көнүгүүсү. 1) Төмөнкү сөздөргө атоочтон атооч жасоочу мүчөлөрдү улап, көчүрүп жазгыла. 2) Уңгу, мүчөгө ажыраткыла. 3) Мүчөнүн кайсы түрү экенин тапкыла.

I. Айла, жумуш, кызмат, күзөт, жолдош, кийим, жер, ата.

II. Тоо, сөз, алтын, иш, суу, саз, муз, дос.

36-§. Атоочтон этиш жасоочу мүчөлөр

Э р е ж е (аныктама)

Кээ бир мүчөлөрдүн жардамы менен атооч сөздөрдөн этиш сөздөр жасалат. Ага төмөнкү мүчөлөр кирет:

Сөз жасоочу мүчөлөр	Мисалдар
-ла	иште, майдала, кайчыла, жакшыла, кооздо, экөөлө, башта, кышта, жайла, араала, балтала, сырда ж. б.
-лан	намыстан, сыймыктан, капалан, суктан, эттен, сулуулан, сактан, кекечтен ж. б.
-а	сана, чене, көзө, отто, ойно, күчө, түнө, бошо, оңо, түзө, өөнө, сына, теңе ж. б.
-ар	агар, көгөр, карар, кызар, бозор, узар, түнөр ж. б.
-лаш	достош, сүйлөш, жардамдаш, иштеш, кезектеш, амандаш, элдеш, катташ ж. б.
-кар	башкар, аткар, откор, өткөр ж. б.
-каз	атказ, откоз, өткөз ж. б.

-ай	-ык	-сыра	-ан	-ы	-сын
чоңой, картай, кеңей	жолук, демик, бирик	кансыра, алсыра, уйкусура	оозан, узан	тары, байы, жашы	баатырсын, мыктысын, улуусун ж. б.

* 180. Жаңы билимге ээ болуу көнүгүүсү. 1) **-ла, -лан, -а, -ар, -кар, -каз** мүчөлөрүн атооч сөздөргө улап, сөздөрдү түзгүлө. 2) Ал сөздөр кайсы сөз түркүмүнөн жасалды? 3) Атоочтон атооч жасоочу мүчөлөр менен атоочтон этиш жасоочу мүчөлөрдүн айырмачылыгын далилдегиле.

181. Жеке иштөө көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, атоочтон этиш жасоочу мүчөлөрдү тапкыла. 2) Сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыраткыла. 3) Этиш кайсы сөз түркүмүнөн жасалды?

1. Эсептешкен дос болбойт. 2. Бөтөлкө менен достошкон, өмүрү менен коштошот. 3. Карагайды балталап, комуз чаптым токойдо. 4. Чындык менен ойнобо. 5. Тандаган тазга жолугат. 6. Биримкул тарткан сүрөтүн кооздой баштады. 7. Сабактан начар билгендериңерге жардамдашкыла. 8. Улуусунуп кичүүлөрдү кемсинтпе. 9. Танабай өткөндөрдү эстеп, ого бетер түнөрдү.

182. Окуучуларды көнүктүрүү жана машыктыруу көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, көп чекиттин ордуна тиешелүү мүчөлөрдү коюп жазгыла. 2) Кайсы мүчөлөрдүн жардамы менен атооч сөздөрдөн этиш сөздөр жасалды?

1. Улууну **сый...**, кичүүнү **урмат...**⁴. 2. Тапсаң – **сүй...**, жоготсоң – **күй...**. 3. Булак **бир...се** – дарыя, эл **бир...се** – күч. 4. Алды менен өзүң **сын...**, анан элге сынат. 5. **Ойноп** сүйлөсөң да, ой...п сүйлө. 6. Калыбек пальтосунун жакасын **топчу...ып**, моюн орогучун кымтыланып койду. 7. Күн эки күндөн бери **бороон...п**, шамал түшкөн карды **жел...п** турду. 8. Таң **аг...ып**, жерге жарыкчылык кирди. 9. Чоро **сана...п** келе берди. 10. Болот эритүүнү автомат **баш...ат**, кемчилдик болуп калса, дароо **кабар...йт**. 11. Гүлсары **таш...п**, баспай калганды билбейт. 12. Субанкул тракторду **баш...ып** жүргөнүнө өзү сүйүнчү. 13. Гүлсары алсырап, **дем...ип**, картайган убагы. 14. Танабай **баатыр...ып** карап турду да, **намыс...ып** кайра кирди

* 183. Чыгармачылык көнүгүү. 1) Төмөнкү атооч сөздөргө этишти жасоочу мүчөлөрдү улагыла. 2) Аларды катыштырып, сүйлөмдөрдү түзгүлө. 3) Атоочтон атооч жасоочу мүчөлөр менен атоочтон этиш жасоочу мүчөлөрдү Венндин диаграммасын колдонуп салыштыргыла.

Тарбия, суу, кызыл, кат, бут, жарк, ата, от, кең, түн, дос, санаа, оюн, жарык, алыс, жашыл.

37-§. Этиштен атооч жасоочу мүчөлөр

Э р е ж е (аныктама)

Этиш сөз түркүмдөрүн атооч сөз түркүмдөрүнө өткөрүп жиберүүчү мүчөлөр **этиштен атооч жасоочу мүчөлөр** деп аталат.

Мүчөлөр	Мисалдар
-ым	басым, билим, бөлүм, кийим, чечим, сезим, чийим, татым
-ма	сайма, басма, тосмо, кесме, түймө, котормо, тапшырма
-мал	ташымал, оромол, ачымал

Мүчөлөр	Мисалдар
-мак	оймок, өрмөк, чертмек, куймак, иймек, үймөк, табышмак ж.б.
-гы	чалгы, шыпыргы, ачыткы, уютку, сузгу, күлкү, көчкү, кыргы, сүлгү ж. б.
-гыч	тангыч, ачкыч, сүзгүч, баскыч, кескич, туткуч, илгич, отургуч, тепкич ж. б.
-ынды	чабынды, кесинди, таштанды, үзүндү ж. б.
-ык	айрык, жырткы, тешик, буйрук, ышкырык ж. б.
-мыш	турмуш, тушамыш, тарамыш, кылмыш ж. б.
-ыш	чабыш, уруш, согуш, этиш ж. б.

Булардан сырткары **-каз, -ырка, -ай, -ык, -сыра, -ан, -ы, -сын** мүчөлөрү да кирет.

184. Мурунку тема менен байланыштыруу көнүгүүсү. **Чийим, оромол, сайма, түймө, оймок, өрмөк, илгич, кыргы** деген зат атоочторду катыштырып, кыргыз элинин кол өнөрчүлүгүнө байланыштуу текстти түзгүлө.

185. Өз алдынча иштөө көнүгүүсү. 1) Сүйлөмдөрдү окуп чыгып, этиш сөздөрдөн жасалган атооч сөздөрдү тапкыла. 2) Аларды уңгу, мүчөгө ажыраткыла. 3) Сөз жасоонун морфологиялык жолу кандай болот?

1. Макмалга сайма сайгандай, жаратылыш бир сонун. 2. Бүбү оромолун колуна алып, келе жаткан солдатты карай чуркады. 3. Осмонбек чертмегин күүлөп, өсүп-өнгөн элди ырдады. 4. Кубаныч көп, кайгыруу жок. 5. Аксак козу – тартынчаак, семиз кулун – үркүнчөөк.

* 186. Алган билимдин чындыгын текшерүү көнүгүүсү. 1) Төмөндөгү сүйлөмдөрдөн этиш сөздөн атоочту жасоочу сөздөрдү көчүрүп жазгыла. Алар кандай мүчөлөр менен жасалгандыгын аныктагыла. 2) Ал мүчөлөрдүн алгачкы формасы кандай?

1. «Аккула» ипподромунда Нооруз майрамына карата улак тартыш, оодарыш, эңиш, жорго салдырыш сыяктуу улуттук ат оюндары өз ирети менен өттү. 2. Уста ачкычын, кескичин, сүргүчүн, кыргычын, туткучун алып, ишине киришти. 3. Тапшырма берилип, чалгынчылар өз иштерин аткарууга кетишти. 4. Акыл менен бүтпөгөн иштин акыры, кыйкырык менен бүтөт. 5. Өткүр Чаргын шашкалактап, кирип келди. 6. Турмуштан сырткаркы искусствонун өмүрү кыска болобу?

187. Окуучулардын алган билимдерин тереңдетүү көнүгүүлөрү. 1) Сүйлөмдөрдү окуп чыгып, этиш сөздөрдөн атооч сөздөрдү жасоочу мүчөлөрдү таап, алдын сызгыла. 2) Анын кандай мүчө экенин (этиштен зат атоочту же башка атооч сөздөрдү жасаганын) аныктагыла.

1. Гүлсары жорго мингич ат катары сарайга жеткирилди. 2. Минүүгө көлүк болсун деп багып, нечен атты чарбага жөнөттү. 3. Жаңы башкарма менен Танабай алгач ушинтип кездешишти. 4. Чогулушта чындык керек, чогууда тынчтык керек. 5. Жыйналышта жалкоолор, эмгек тартибин бузуучулар жөнүндө сөз болду. 6. Бурулча куймак куюп, келген конокторду сыйлады. 7. Танабай Ыбрайымдын сөзүнөн кийин бир чечимге келди. 8. Байдын да бир татым тузу кемиптир.

* 188. Проблемалык көнүгүү. 1) Сөз жасоонун морфологиялык ыкмасы (жолу) жөнүндө түшүндүргүлө. 2) Төмөнкү мүчөлөрдү этиш сөздөргө улап, атооч сөздөрдү түзгүлө. 3) Бул мүчөлөрдүн жардамы аркылуу жасалган атооч сөздөрдү катыштырып, оозеки сүйлөмдөрдү түзгүлө. 4) Аларды сөздүн курамына (уңгу, мүчөсүнө) ажыратып, мүчөлөрдүн алгачкы формасын тапкыла, эмне үчүн алар ушундай өзгөрүүлөргө дуушар болгонун далилдегиле.

-ак	-гак	-й	-мыш
-арман	-ган	-ыч	-оо
-ач	-гын	-к	-уу (-үү)
-аша	-дак	-л	-ы
-га	-лык	-ым	

38-§. Этиштен этиш жасоочу мүчөлөр

Эреже (аныктама)

Төмөндөгү мүчөлөр этиштен этишти жасайт:

Мүчөлөр	Мисалдар
-ык	көнүк, бышык, тынык ж. б.
-ын	көрүн, билин, урун, басын ж. б.
-дыр	билдир, күлдүр, алдыр, аттыр ж. б.
-ар	чыгар, кайтар, багар, көрөр ж. б.
-ыр	бүтүр, кечир, качыр, ашыр ж. б.
-кар	өткөр, бүткөр, аткар ж. б.
-ыш	тийиш, бериш, алыш, көрүш ж. б.
-гыла	чапкыла, ургула, сүргүлө ж. б.
-мак	бармак, келмек, алмак ж. б.
-гыз	отургуз, билгиз, тургуз ж. б.
-кыр	жаткыр, жеткир ж. б.
-т	кайнат, иштет, ойнот ж. б.

189. Үлгү боюнча алган билимди бышыктоо көнүгүүсү. 1) Төмөндөгү этиш сөздөргө этиш жасоочу мүчөлөрдү улап жазгыла. 2) Эмне үчүн ал мүчөлөр этиштен этиш жасоочу мүчө экендигин далилдегиле.

Үлгү: *ал – алдыр – алыш – алгыла – алмак – алгыз – алдырат.*

Көн, быш, тыт, чык, бүт, бар, бил, чап, кел, кач, кеч.

190. Жаңы билимди өздөштүрүү көнүгүүсү. 1) Сүйлөмдөрдү окуп чыгып, этиш сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыраткыла. 2) Кайсы мүчө экендигин (сөз өзгөртүүчү) аныктагыла. 3) Сөз өзгөртүүчү жана сөз жасоочу мүчөлөрдү салыштыргыла.

Кранды ультра үн бекитет

Болгариянын адистери кранды ультра үндүн жардамы аркылуу беки-түүнүн системасын сунуш кылышты.

Күндөлүк турмушубузда биз канча сууну ысыраптайбыз? Ал эми суу-ну литр менен эмес, кубометр менен өлчөгөн ишканаларчы? Болгарияда-гы Пловдив шаарынын адистери адам унутуп, ачып кеткен кранды жаба турган автоматтык системаны ойлоп табышты. Ал система ультра үндүн эки чөйрөнүн чек арасында чагылдыруучу принцибине негизделген. Ай-талы, суу сактагычтын түбүнө орнотулган датчик жогору жакка импульс жөнөтөт. Суунун деңгээли мүмкүн болгон чектен ылдыйлаар замат суу дароо токтотулат. Муну программа аркылуу ишке ашарышат. Ал эми программага сууну сарптоонун чени киргизилиши мүмкүн. Анда ультра үн «кароолчусу» сууну белгиленген өлчөмдө гана берери анык. (*«ЖЛ»*)

191. Алган билимди бышыктоо көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, тиешелүү мүчө-лөрдү көп чекиттин ордуна койгула. 2) Мүчөлөр эмне үчүн фонетикалык жактан өзгөрдү?

1. Гүлсары эс алып, көпкө тын...ты⁷. 2. Бир маалда эшиктен Козубек көр...дү. 3. Шаршен элди аябай күл...дү. 4. Эл дагы менин адам болгонум-ду көр... 5. Танабай ишин бүт...дү да, жылкыларды көздөй жөнөдү. 6. Коюн алдырган короосун беки...ет. 7. Танабай Чоро менен аман...ып көр...тү. 8. Жакшы ката кет...се, өзүн жемелейт, жаман ката кет...се, жолдошун жемелейт. 11. Кош айда... бармак-келмек, кетмен чап... алмак-салмак.

39-§. Сөз жасоонун синтаксистик жолу

Эреже (аныктама)

Эки же андан ашык сөздөрдүн ажырагыс тизмегинен туруп, лекси-калык жактан бир гана маанини билдирген, жаңы маанидеги сөздөр-дү жасоо **синтаксистик ыкма** деп аталат.

Мисалы, *Ата Мекен, таш бака, алп кара куш, ага-уни, бала-бакыра, Кара-Суу, Ат-Башы, ЖК, БГУ*. Булар *ата* жана *Мекен*,

таш жана бака, ага жана уни, бала жана бакыра, кара жана суу, ат жана башы деген сөздөрдөн жана ЖК, БГУ толук маанилүү сөздөрдүн баш тамгаларынын кыскарышынан түзүлүп, бир жаңы маанини түшүндүрдү.

Татаал сөздөр **синтаксистик** жол менен жасалат.

Татаал сөздөр

Жаңы теманы түшүндүрүү үчүн алынган мисалдар жана сүйлөмдөр:

1. Ысык-Көл көйкөлүп, көгүш тартып, мелтиреп тынч жатат.

2. Ала-Тоонун чокусуна токтогон бирин-серин үлбүрөгөн ак булуттар

Күндүн батарда чачкан нуруна боёлуп, кызгылт тартат.

3. Чатыр-Көл – Кыргыз Республикасы менен Кытай чегинде жайгашкан, тайыз көл.

4. Поезд өтпөй калган ара-чолодо талаа бети кулак-мурун кескендей, ың-жың тунжурап турат.

Э р е ж е (аныктама)

Эки же андан көп сөздөрдөн айкалышып, бир гана маанини, бир гана түшүнүктү билдирген сөздөр **татаал сөздөр** деп аталат.

Мисалы, аш казан, ач көз, кол башчы, ден соолук, кол жазма, калай кашык, алтын саат, ат кулак, орун басар; ата-эне, ага-тууган, жер-суу, эже-сиңди, бала-чака, КР (Кыргыз Республикасы), РФ (Россия Федерациясы), АК (акционердик коом) ж. б.

Татаал сөздөр төмөндөгүдөй мүнөздүү белгилерге ээ:

1. Татаал сөздөрдүн курамындагы сөздөрдү бири-биринен ажыратып кароого болбойт: *Ата Журт, алп кара куш, ак чардак, агайын-тууган, өйдө-төмөн, сак-саламат, Базар-Коргон, Кара-Коюн.*

2. Татаал сөздөр биригип келип, бир затты, кыймыл-аракетти билдирет: *акыл-эс, аман-эсен, ой-тоо, келе жатат, чоң эне, ат чабыш, иштеп жатат.*

3. Сүйлөм ичинде татаал сөздөр сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарат:

Ээлик: Ала-Тоо менин үйүмсүң, Ала-Тоо менин сүйүүмсүң.

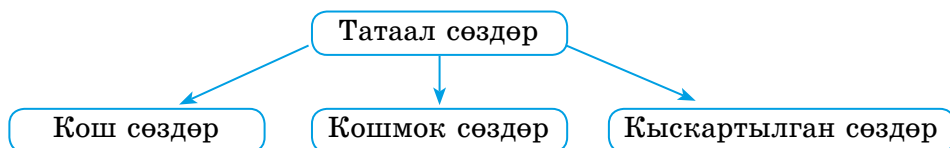
Баяндоочтук: Келе жатышкандар – ата-энелер, агайын-туугандар, бала-чакалар, эже-сиңдилер.

Аныктоочтук: Тянь-Шандын, Көкиримдин, Ак-Өгүздүн ашууларына бөлүнүштү. Молдо Кылычтын, Молдо Нияздын, Тоголок Молдонун ырларын окурмандар жакшы билишет.

Толуктоочтук: Эл Коңур-Өлөңдү, Алабашты өрдөп конушту.

Бышыктоочтук: Акбар Кароол-Дөбөгө чыкты. Бакай-Атага, Кара-Буурага бардык.

Кыргыз тилиндеги татаал сөздөр үчкө бөлүнөт

192. Жаңы билимди өздөштүрүү көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, татаал сөздөрдү тапкыла. 2) Эмне үчүн татаал сөздөр сөз жасоонун синтаксистик жолуна кирет? 3) Татаал сөздөрдү тууралап жазгыла.

1. Ала тоону карай жол кетет. Жол Тамга Терек, Калмак Кырчын, Кап Согоор, Как Көл, Ничке, Доскана, Кызыл Суу аркылуу өтүп отуруп, туптуура Тогуз Торого жеткирет. 2. Жоро жолдоштун көбөйүшүн кааласаң, ачык айрым, калыс бол. 3. Кыргыздардын улуттук боштондук үчүн көтөрүлүшү бир миң тогуз жүз он алтынчы жылы болгон. 4. Көрө көрө көсөм болот, сүйлөй сүйлөй чечен болот. 5. Тоо башынан булут көрүнсө, кокту колот, жылга жыбытты туман басат.

* 193. Алган билимди текшерип көрүү көнүгүүсү. 1) Көп чекиттин ордуна тиешелүү татаал сөздөрдү коюп жазгыла. 2) Алардын жазылышына көңүл бургула.

1. Жылкыларды коңшу жылкычыларга табыштап коюп, Танабай ... менен айылга жөнөдү. 2. Өлкөбүздү ... менен гүлдөтөлү. 3. Силердин ишиңер да, ... да элге үлгү болгондой болуш керек... 4. ... беттешүүдө биздин спортчулар жеңишке жетишишти. 5. Кубаныч менин алдымдан ... чыга түштү. 6. Айрым терминдер орусчадан которулуп, ... кабыл алынат. 6. Кыргызда улуттук оюндары бир топ: ..., дүмпүлдөк, ..., селкинчек, ... ж. б.

Колдонулуучу сөздөр: бак-дарактар, токту сурамай, үй-бүлөсү, кылык-жоругуңар, сөзмө-сөз, жекеме-жеке, бетме-бет, жоолук таштамай, ак чөлмөк.

194. Чыгармачылык көнүгүү. 1) Төмөнкү татаал сөздөрдү катыштырып, оозеки сүйлөмдөрдү түзгүлө. 2) Кошмок сөз түрүндөгү татаал сөздөр кандай жазылат? 3) Далилдегиле.

Үлгү: *Ит мурун – С витаминине өзгөчө бай. Анын иммунитетти көтөрүүчү касиети бар. Жазында ит мурунду чай катары демдеп ичишет. Ал сасык тумоону алдын алат.*

Козу карын, бөрү карагат, кызыл карагат, кара бүлдүркөн, ит мурун

195. Алган билимди бышыктоо көнүгүүсү. 1) Жөнөкөй жана татаал сөздөрдү таблица түрүндө жазгыла. 2) Алардын айырмачылыгын айтып бергиле. 3) Татаал сөздөр маанилик жактан бир бүтүндүктү береби?

40-§. Кош сөздөр

Теманы түшүндүрүү үчүн алынган мисалдар жана сүйлөмдөр:

1. Он бешинде толгон Ай жердин ак-карасын дааналап, жылга-жыбытты, аң-дөңдөрдү, кокту-колотторду, бийик-бийик аска-зоолорду дапдаана кылып көрсөттү.

1 - э р е ж е (аныктама)

Эки же андан көп сөздөрдүн туруктуу айкалышынан түзүлүп, жалпыланган бир түшүнүктү билдирген, жуп-жубу менен айтылган татаал сөздөр **кош сөздөр** деп аталат.

196. Жаңы билимди өздөштүрүүгө киришүү көнүгүүсү. 1) Төмөндөгү сөздөрдү окуп чыккыла. 2) Айрымдарын катыштырып, оозеки сүйлөмдөрдү түзгүлө. 3) Эмне үчүн кош сөздөр сөз жасоонун синтаксистик ыкмасына кирет?

Күч-кубат, кайгы-капа, бетме-бет, курт-кумурска, азык-түлүк, бала-бакыра, акыр-чикир, уйгу-туйгу, быкы-чыкы.

2 - э р е ж е (аныктама)

Кош сөздөр маанисине карата төмөндөгүдөй **үч топко** бөлүнөт:

1. Эки сөзү тең маани берүүчү кош сөздөр.

Буга: *ата-эне, эже-сиңди, жакшы-жаман, оң-тетири, курбу-курдаш, кышты-кыштай, эл-жер, өйдө-ылдый, оң-тетири, илим-билим, бак-дарак, келим-кетим, сак-саламат, кайгы-капа, көзмө-көз, сөзмө-сөз, оозмо-ооз, курт-кумурска, чымын-чиркей, козу-улак ж. б.* сөздөр кирет.

197. Өз алдынча иштөө көнүгүүсү. Төмөндөгү тексттен кош сөздөрдү көчүрүп жазып, алардын кандай жазыларын айтып бергиле.

Ата-эне

Ар кимдин ата-энеси бар. Сенин атаң – чоң атаң менен чоң энеңдин баласы, энең – таятаң менен таенеңдин кызы. Сенин ата-энең – айылда же шаарда, ар кандай уюмдарда, мекемелерде иштеген мээнеткеч адамдар. Ар бир ата-эне балам чоңоюп, эрезеге жетсе, жакшы адам болсо деп тилейт. Баласын тамак-аш, кийим-кече менен камсыз кылат, таалим-тарбия берип өстүрөт. Атаң менен энең сенин бактылуу балалыгың, жаштык чагың үчүн кам көрүп, окуп, илим-билим алышыңа, эмгекке үйрөнүп, акыл-эстүү болуп чоңоюшуңа ыңгайлуу шарттарды түзөт.

Ата-энеңдин эмегин баалап, алар менен сыймыктан, сый-урмат көрсөт! («Балдар энциклопедиясынан»)

3 - э р е ж е (аныктама)

2. Бири маани берүүчү, бири маани бербеген кош сөздөр. Мисалы, *эт-мет, китеп-сипеп, мал-сал, бала-чака, азык-түлүк, кийим-кече, көйнөк-көнчөк, кызыл-тазыл, будуң-чаң, тарс-турс, нан-пан, ыгым-чыгым, жоро-жолдош* ж. б.

198. Алган билимди текшерүү көнүгүүсү. Төмөндөгү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, кош сөздөрдү таблица түрүндө бергиле.

1. Талаанын бети толгон эркек-аял, бала-чака. 2. Абдыкерим сай-сөөгүн какшаткан оорудан алсырай баштады. Каныш эне бат-бат кыймылдап, балдарын мектепке узатканы чай-пайын, май-сайын коюп, шашып-бушуп жүрдү. 3. Таабалды ийри-буйру көчөлөрдүн биринен-бирине түшүп, базардын чет жагын карай бет алды. 4. Үй ичинде каршы-терши баскан адамдардын дабышы гана угулат. 5. Тоонун арасында кызыл-тазыл кооз гүлдөр жайнап турат. 6. Эркин эже текчедеги кийим-кечени, көйнөк-көнчөктөрдү түздөп, арасына атыр самын салып койчу.

Ү л г ү :

Эки сөзү тең маани берүүчү кош сөздөр	Бири маани берип, бири маани бербеген сөздөр

199. Алган билимди тереңдетүү көнүгүүсү. 1) Төмөнкү текстти окуп чыгып, кош сөздөрдү тапкыла. 2) Кандай кош сөздөр экенин аныктагыла.

Жарамазан

Орозо күндөрүндө жарамазан айтылат. Бул ата-бабадан калган салт болуп эсептелинет. Жарамазан үйдөн-үйгө, айылдан-айылга кыдырып айтылат. Аны үйдүн оң жак босогосу тарабында катар-катар турушуп, обон менен ырдашат. Ошол үйдүн ээсинин кадыр-баркы, ата-теги, үй-бүлөсү, мал-жаны макталып ырдалат. Ошондой эле ага сак-саламаттыкты, бакыттаалайды жана башка кабыл болуу өңдүү ак тилектер да баяндалат.

- Жарамазан ырын билесиңерби?

4 - э р е ж е (аныктама)

3. Эки сөзү тең маани бербеген кош сөздөр. Мисалы, *үрөң-бараң, быкы-чыкы, быт-чым, кажы-кужу, акыр-чикир, ыпыр-сыпыр, уйгу-туйгу, чак-челекей* ж. б.

4. Кош сөздөр араларына дефис коюлуп жазылат: *ага-уни, өйдө-ылдый, азык-түлүк, кийим-кече, айыл-кыштак, эл-жер, бак-дарак, жоро-жолдош, буркан-шаркан, бүгүн-эртең, үрөң-бараң, быкы-чыкы, ыпыр-сыпыр* ж. б.

200. Алган билимди текшерүү көнүгүүсү. Окуп чыгып, кош сөздөрдүн арасына эмне үчүн дефис коюлуп жаткандыгын, кандай кош сөздөр экенин далилдегиле.

1. Катар-катар Керме-Тоо,
Бир-бирине жалганар.
Керме-Тоону жай кылат,
Өткөн-кеткен эл-журттар. (М. К.)

2. Ардактуу ата-энелер, сиздер менен бетме-бет, оозмо-ооз сүйлөшөйүн деп чакырттым. 3. Балдарыңар батышта ата-конуш жериңерди, алтын-күмүш кениңерди коргоп, аман-эсен, сак-саламат келишсе дейбиз. 4. Ак боз ат кезек-кезек башын чулгуп, кээде быш-быш этип, таскагын жазбай келе жатты. 5. Нурбай үнсүз-сөзсүз жүгүргөн бойдон үймө-үй кыдырып чыкты. 6. Баарыбыз⁷ бир үй-бүлө болчубуз, улуу-кичүүсү да, кары-картандары да, кыз-кыркыны да, бала-чакасы да чоң апама баш ийчү. 7. Апам улам-улам көздөрүн аарчып, тээ алыска-алыска балдары келе калчудай тиктейт.

201. Алган билимди бышыктоо көнүгүүсү. 1) Көчүрүп жазып, сүйлөмдөгү кош сөздөрдү тапкыла. 2) Кош сөздөрдүн кайсы түрү экендигин (эки сөзү тең маани берүүчү кош сөздөр; бир сөзү маани берип, экинчи сөзү маани бербөөчү кош сөздөр; эки сөзү тең маани бербөөчү кош сөздөр) айтып бергиле. 3) Кош сөздөрдүн жазылышын аныктагыла.

1. Шамал уйгу-туйгу болуп, жаан жаай баштады. 2. Чоң арыктын алдындагы эски үйдөгү кирип-чыгып, опур-топур болгон адамдардын агымы бар. 3. Көлдүн тиги жагынан да, бул жагынан да от жылт-жулт этет. 4. Азыр Бишкек – Ош жолу көркүнө чыгып, убай-чубай күндүртүндүр машинелер зымыроодо. 5. Кээ бир атчандар бак-бак сүйлөшүп, ыпыр-сыпырга көңүлдөрүн бурушпай келе жатышат. 6. Таң. Жумушчулар үрүл-бүрүлдө турушат да, жерге жарык кирери менен жумушка чыгышат. 7. Күн нурунда кыпындар жарк-журк этип, туш-тушка чачырады.

41-§. Кошмок сөздөр

Талдоо үчүн алынган мисалдар жана сүйлөмдөр:

1. Эмки сөз, кымбаттуу балдар, *Ата Мекен* жөнүндө болот.
2. *Ысык-Көл*, *Соң-Көл*, *Чатыр-Көл*,
Көлү сонун кыргыздын.

3. *Айыл чарбабыз, өнөр жайыбыз* тез өнүксө эле ушул кыйынчылыктан чыгып кетер элек.

4. *Жол башчы, темир жол, алтын саат, калай кашык.*

1 - э р е ж е (аныктама)

Эки же андан ашык сөздөрдүн туруктуу айкашууларынан түзүлүп, так бир түшүнүктү билдирген сөздөр же сөз айкашы **кошмок сөздөр** деп аталат.

Кошмок сөздөргө төмөнкүдөй сөздөр кирет: 1. Ар бир сөзү өз алдынча мааниге ээ болгон сөздөр. *М и с а л ы, боз үй, бел боо, кырк аяк, беш жылдык, ала карга, чек ара, Ата Мекен, өнөр жай, айыл чарба, күн карама, бет май ж. б.*

2. Кошмок сөздөргө эки же андан ашык сөздөрдөн куралган адам аттары да кирет.

М и с а л ы, Темиркул, Кудайберген, Тоголок Молдо, Молдо Нияз, Жеңижок, Токтогул, Асанбай, Жетикашка, Бешкемпи ж. б.

202. Жаңы билим алууга окуучуларды даярдоо көнүгүүсү. 1) Жогорку кошмок сөздөрдү катыштырып, сүйлөмдөрдү ойлоп тапкыла. 2) Тапкан сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла. 3) Туура же туура эмес экендигине класста коллективдүү талкуу жүргүзгүлө.

203. Алган билимди тереңдетүү көнүгүүсү. 1) Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, кошмок сөздөрдү кашаадан чыгарып, тууралап жазгыла. 2) Алардын канча жана кандай сөздөрдөн түзүлгөндүгүн аныктагыла. 3) Кош сөз менен кошмок сөздөрдүн айырмасы кандай?

1. Айланада чымчыктар чыйпылдап, чымын-чиркей ызылдап, жаратылыштын жайкы сулуулугун (ого бетер) көркүнө келтирет. 2. Бири-бирин куушкан ак көпөлөктөр (колтийбеген) кооз гүлдөргө анда-санда (конокалышып), чырмалган муруттарын (жазыпжиберишет). Султанмурат (көзкырын) салып, Мырзагүлдү (карапкоюп) отурган. 3. (Тоголок Молдо) – кыргыз элинин улуу акыны. 4. Көрдүңбү, балам, чымчыктар (таңэрте) кандай сайрап жатканын. 5. Жашылча өсүмдүктөрү үчүн (элкайдакөчөттүн) кызматы чоң.

2 - э р е ж е (аныктама)

Кошмок сөздөргө эки же андан көп сөздөрдөн куралган географиялык энчилүү аттар кирет. Алар биригип, баш тамга менен жазылат.

М и с а л ы, Ысык-Көл, Жалал-Абад, Ак-Сай, Тогуз-Торо, Ак-Буура, Сары-Челек, Ала-Бука, Жаңы-Жол, Сары-Жаз, Базар-Коргон, Жети-Өгүз ж. б.

Кээ бир географиялык энчилүү аттар эки же андан ашык сөздөрдөн түзүлсө, бирок бир компоненти өз алдынча маани бербесе, бирге жазылат: *Каракол, Нарынкол, Кеңкол, Каракужур, Кызарт, Торугарт, Көгарт, Көкөмерен, Чаткал ж. б.*

204. Өз алдынча иштөө көнүгүүсү. 1) Төмөнкү текстти окуп чыгып, көчүрүп жазгыла, кошмок сөздөрдү тапкыла. 2) Алардын астын сызгыла.

Мекен

Бул сөз – бардыгыбыз үчүн өзгөчө кымбат. Мекен – бул ар кимдин киндик каны тамган жери. Учү-кыйырына көз жетпеген ажайып керемет өлкөбүз – кыргыз жери. Мекен деген аялуу сезим дайыма адамдардын жүрөгүнүн түпкүрүнөн орун алып, Ата Мекен деген касиеттүү эки

сөз биздин сезимде ажырагыс байланышта турганы бекеринен эмес. Эл башына күн түшүп, оор сыноо келген учурда адамдар салгылашууга: «Мекен үчүн!», «Ата Мекен үчүн!» – деп, киришкени белгилүү.

Биз Мекендин эки миң жылдан ашык мезгил ичиндеги тарыхын, өткөндөгү баатырдык иштерин, эркиндик үчүн күрөшкөн баатырлары менен жоокерлерин, улуу даанышмандары менен жаңы коомду жараткан уул-кыздарын эч качан унутпайбыз. Биздин Мекен – Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашгаринин, Тайлак баатыр менен Курманжан датканын, Алыкул менен Чыңгыз Айтматовдун Мекени. Ар бир адам өз өмүрү жана эмгеги менен Мекендин тагдырына изин калтырып кетет. (БКАЭ)

* 205. Чыгармачылык көнүгүү. 1) Төмөндөгү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, кошмок сөздөрдү тапкыла. 2) Аларды тууралап көчүрүп жазгыла. 3) Эмне үчүн кошмок сөз экенин түшүндүргүлө.

1. Канаттуулар: көккытан, илекилек, акчардак, көккарга, карабоор, эчкимаарак, булбул, чабалекейлер уча башташты.

2. Жүгөрү дүмбүл болуп, жаңгакоймо, саралма, каражүзүм, кызылалча шагын ийип, берешен жер эне ырыскысын төгүп турган кези экен. (Т. К.)

3. Акмыя, карасойлок, сүттикен, эрмен, чырмоок өңдүү отоо чөптөр аз болду.

4. Кыргыз эли: Сагым бай, Саяк бай, Кенже кара, Балык ооз, Тыны бек, Найман бай сыяктуу улуу манасчылары менен сыймыктанышат.

42-§. Кыскартылган сөздөр

206. Өз алдынча билимге ээ болуу көнүгүүсү. 1) Сөздөр кандай (баш тамгаларынан же муундарынан ж. б.) кыскартылганын аныктагыла. 2) Баш тамгаларынан же муундарынан ж. б. кыскартылганын аныктагыла. 3) Эмне үчүн кыскартылган сөздөр татаал сөздөрдүн тутумуна кирерин түшүндүргүлө.

1. ЖК – Жогорку Кеңеш.
2. АКШ – Америка Кошмо Штаттары.
3. Октябрь райондук ИИБ (ички иштер бөлүмү).
4. Райаким – райондук аким.
5. КСДП – Кыргызстандын социал-демократиялык партиясы.

1 - э р е ж е (аныктама)

Бир нече толук маанилүү сөздөрдү баш тамгаларынан, муунунан ж. б. кыскартылып алынышы **кыскартылган сөздөр** деп аталат.

207. Жаңы билим алууга окуучуларды даярдоо көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, кыскартылган сөздөрдү тапкыла. 2) Кандай жолдор менен кыскартылганын аныктагыла. 3) Кыскартылган сөздөрдүн эрежесин айтып бергиле.

1. Камбар-Ата-1 ГЭСинин курулушунун КР үчүн мааниси зор. 2. Өмүрбек КГУСТАнын тоо-инженер факультетинде⁶ окуду. 3. ЖКнын кезектеги сессиясы башталды. 4. Облкеңештин депутаттары таза суу маселесин талкуулашты. 5. Кыргыз Республикасы – БУУнун мүчөсү. 6. 2001-жылы ШКУнун курамына КР, КЭР, РФ, Казакстан, Тажикстан, Өзбекстан мамлекеттери кирген.

2 - э р е ж е (аныктама)

Кыскартылган сөздөр төмөндөгүдөй жолдор менен кыскартылат.

1. **Маани берүүчү сөздөр башкы тамгаларынан кыскартылат:** ЖК – Жогорку Кеңеш, АКШ – Америка Кошмо Штаттары, КЭР – Кытай Эл Республикасы, КУУ – Кыргыз улуттук университети. КСДП – Кыргызстандын социал-демократиялык партиясы, жож – жогорку окуу жайлары. ИИМ – Ички иштер министрлиги, КМШ – Көз карандысыз Мамлекеттердин Шериктештиги, БГУ – Бишкек гуманитардык университети, РФ – Россия Федерациясы, БУУ – Бириккен Улуттар Уюму.

2. Башкы сөздөрү баш тамгаларынан, кийинки сөзү толук алынып кыскартылат: *КТРдин президенти (Кыргыз телерадиосунун президенти), АКнын президенти (акционердик коомунун), КРдин Президенти (Кыргыз Республикасынын).*

3. Толук маанилүү сөздөр муундарынан кыскартылат: *филфак, юрфак, физмат.*

4. Биринчи же экинчи сөздөрү толук алынып, андан кийинки сөздөрү башкы тамгаларынан кыскартылат: *Кыргыз Республикасынын ЖКсы (Жогорку Кеңеши), Кыргыз УУ (Кыргыз улуттук университети), Кыргыз УИА (Кыргыз улуттук илимдер академиясы), «Адил» АК (акционердик коому), Кыргыз ББА (Кыргыз Билим берүү академиясы), Кыргыз Республикасынын МАЙСи (мамлекеттик автоинспекциясы), Кыргыз АА (агрардык академиясы).*

5. Биринчи сөзү муунунан, кийинки сөзү баш тамгаларынан кыскартылат: *КырТАГ (Кыргызстан телеграф агенттиги), КамАЗ (Кама автомобиль заводу), райИИБ, (райондук ички иштер бөлүмү).*

6. Бир же эки сөзү муунунан кыскартылып, кийинки сөзү толук алынат: *райаким, маммүлк, облаким, райкеңеш, облкеңеш, мамтелерадиокомитети, авиапочта, райсот, облсот, райпрокуратура, агрофирма.*

208. Жаңы билимге ээ болуу көнүгүүсү. 1) Төмөнкү кыскартылган сөздөрдү чечмелеп, толук маанисин тапкыла. 2) Алардын кандай жолдор менен кыскартылганын, эрежелерин айтып бергиле.

ШКУ, БШК, ББА, облБББ, ТИМ, КММА. *(Жообун 110-беттен карагыла.)*

209. Алган билимди өз алдынча бышыктоо көнүгүүсү. 1) Сүйлөмдөрдөн кыскартылган сөздөрдү тапкыла. 2) Кандай жолдор менен кыскартылганын айтып бергиле. 3) Аларды чечмелеп түшүндүргүлө.

1. КМШнын курамына кирген мамлекеттердин жетекчилеринин кезектеги жыйыны болду. 2. АКШ – дүйнөдөгү эң ири өнүккөн өлкөлөрдүн бири. 3. КУУдан окуп, атайын кесипке ээ болуу – ардактуу жана жооптуу иш. 4. Борбордогу БГУдан билим алдык. 5. Кыргыз Республикасы – ШКУнун мүчөсү. 6. Статкомдо иш кагаздары мамлекеттик тилде жүргүзүлөт.

210. Алган билимди тереңдетүү көнүгүүсү. 1) Жогорку кыскартылган сөздөрдүн эрежелерин жетекчиликке алып, төмөнкү толук маанилүү сөздөрдү кыскартылган сөздөргө айландырып, көчүрүп жазгыла. 2) Кандай жолдор менен кыскартылганын түшүндүргүлө. 3) Кыскартылган сөздөрдү катыштырып, сүйлөмдөрдү түзгүлө.

Россия Федерациясы, Кореянын Элдик-Демократиялык партиясы, Кытай Эл Республикасы, райондук билим берүү борбору, Кыргыз Улуттук илимдер академиясы, Кыргыз мамлекеттик айыл чарба академиясы, Жылуулук электр борбору, облустук кеңеш.

Кыскартылган сөздөрдүн жазылышы

Кыскартылган сөздөр төмөнкүдөй жазылат:

1. Башкы тамгаларынан кыскартылган сөздөр баш тамга менен жазылат: *АКШ, КСДП, КМУУ, РФ, ЖК, КЭР, КЭДП, БУУ, МТС, КМШ.*

2. Төмөнкү башкы тамгаларынан кыскартылган сөздөр жалпы ат катарында колдонулгандыктан, кичине тамга менен жазылат: *жож (жогорку окуу жайы), райИИБ, облБББ.*

3. Башкы тамгаларынан кыскартылган сөздөргө мүчө уланганда эң аяккы тамганын атына карай уланат: *КРдин, КМУУнун, РФтин, ЖКнын, КЭРдин, ГЭСке.*

4. Эгер баш тамгаларынан кыскартылган сөздөрдүн тутумунда үндүүлөр болуп, ал бүтүн сөз катарында окулса, ага уланган мүчөлөр ошол үндүүлөргө карай жазылат: *БУУнун, КУУнун, НАТОнун, АКнын, ГЭСтин, ЭЛТРдин, ШКУнун (Шанхай Кызматташтык Уюму), ЕАЭБдин (Евразиялык экономикалык биримдик).*

5. Толук маанилүү сөздөр муундарынан кыскартылганда же биринчи сөзү муунунан, кийинки сөзү толук алынса, бирге жазылат: *профсоюз, агитпункт, облсот, райсот, райаким, райпрокуратура, телерадио, телебаян, телекөрсөтүү, радиоберүү.*

211. Алган билимди бышыктоо, кайталоо көнүгүүсү. 1) Эрежелерге келтирилген жогорку мисалдарды чечмелеп, сүйлөмдөрдү түзгүлө. 2) Баш тамгалардын кандай жолдор менен кыскарганын, алардын жазылышын түшүндүргүлө.

212. Окуучулардын орфографиялык сабаттуулугун жогорулатуу көнүгүүсү. 1) Төмөнкү кыскартылган сөздөргө ар кандай мүчөлөрдү улап, көчүрүп жазгыла. 2) Эмне үчүн андай жазыларын далилдеп, эрежелерин айтып бергиле.

ГЭС, КМШ, КСДП, КЭР (Кытай Эл Республикасы), КЭДР (Корей Элдик-Демократиялык Республикасы).

(208-көнүгүүнүн ачкычы): Шанхай Кызматташтык Уюму, Борбордук шайлоо комитети, Билим берүү академиясы, облустук билим берүү борбору, Тышкы иштер министрлиги, Кыргыз мамлекеттик медициналык академиясы.

43-§. Сөздөрдүн лексикалык-семантикалык жол менен жасалышы

Тилде жаңы сөздөр лексикалык-семантикалык жол аркылуу да жасалат. Анда мурда колдонулуп жүргөн сөздөрдүн мааниси кеңейип, жаңы, кошумча мааниге ээ болот.

Мындай сөздөр формалдык жактан өзгөрүүгө учурабайт. Алардын жаңы мааниге ээ болушу жаңы жана эски түшүнүктөрдүн өз ара ички, тышкы окшоштуктарына негизделет.

Мисалы, Революцияга чейин (1917-ж.) *ордо* деген *хан сарай* деген мааниде колдонулуп келсе, азыркы учурда бул мааниси көөнөрдү. Ал кыргыздын улуттук чүкө оюну катары колдонулуп калды.

Мисалы,

Борбор – ордонун борбору жана административдик түшүнүк маанисине ээ. Мисалы, Кыргызстандын борбору – Бишкек шаары.

Көшөгө. 1. Көшөгө – кыз-келиндердин тушуна тартылуучу буюм.
2. Көшөгө – театралдык бир актыны туюндуруучу түшүнүк.

- Сөздөрдүн бирде активдүү колдонулушу, бирде пассивге өтүшү эмнеге байланыштуу?

213. Төмөнкү сөздөрдүн кайсынысы мурунку жана кайсынысы жаңы мааниде экендигин аныктагыла. Сөздөрдүн маанилерин чечмелегиле.

1. Кундуздай кара чачы эки өрүлүп артында. Жүктү унаага эки бөлүп арттык. Бишкек–Торугарт жолу толук оңдолуп бүттү. 2. Ач кадырын ток билбейт. Ач тоюнат, арык семирет. 3. Ушул шаарды, ушул сонун жайды түзгөн эмгекчи эл өзү го! Эгин айдап, мал багып, эмгек кылчу жай келди. Качкындардын көбүндө үй да, жай да жок. 4. Чүй суусунун тоо жаккы кашаты – кырка жар. Чоң балта менен килейген дүмүрдү жарып кирди. Алымкул өзүнүн башына түшкөн жамандыкты жары Гүлайымга баяндап берди.

214. 1) Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыккыла. 2) Андагы сөздөрдү маанисинин жакындыгы боюнча иреттеп жазгыла.

1. Жети күнкү жаандан, желип өткөн жел жакшы. 2. Шашканынан ар кайсы журтта чечилбеген үйлөр, казан-аяктар жатат. 3. Жаңы журтка жаркырап, конгон элди карачы. 4. Анын өпкөсү жок. 5. Күн батса да, үлп эткен жел жок, үй да, сырт да дем болуп турду. 6. Жакшы көргөн адамдар көңүлүмдүн борборунда турат. 7. Жабылып журту конок алмак, күн мурун тамак-ашын турат камдап. 8. Эңкейиш жолдо аттар желе басса, дөңгөлөктөр көзгө илээшпей чимирилет. 9. 1926-жылдын 2-ноябрында Кыргызстандын борборунда биринчи улуттук музыкалык драмалык студия түзүлгөн. 10. Өпкө адамдын жана жаныбарлардын көкүрөк клеткасында орун алган.

215. 1) Төмөнкү сөздөр кандай мааниге ээ (бир же көп мааниге) экендигин аныктагыла. 2) Аларды катыштырып, сүйлөмдөрдү түзгүлө. 3) Кандай сөздөр көп маанилүү сөздөр деп аталат?

Басым. 1. Күчтүн басымы. 2. Бир нерсенин экинчи нерсеге караганда артыкчылыгы. 3. Чүкөнүн үчтөн турган тобу. Жыйырма басым чүкө. 4. Бир муундагы үндүүнүн башкаларга караганда күч менен айтылышы.

Агартуу. 1. Актоо, ак кылуу. 2. Окутуу, билим берүү.

Баскыч. 1. Тепкичтин бут коё турган жалпак таманы. 2. Бири-биринен айырмалоочу даража.

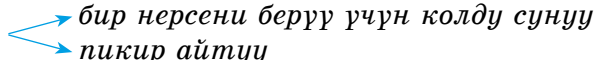
Жарыш. 1. Ат чабуу же жөө жүгүрүү мелдеши. 2. Эки адамдын өз ара мелдеши. 3. Бири-бири менен катарлаш абал.

Ийрим. I. Ийикке ийрилген жиптин түрмөгү. II. Иш үчүн уюшулган адамдардын тобу, кружок.

Тамыр. 1. Өсүмдүктүн жер алдындагы бөлүгү. 2. Адамдын кан тамыры.

216. Сөздөрдүн берген маанилерин схема түрүндө жазгыла.

Ү л г ү :

Сунуш

Ээ, уңгу, тамга, муун, мүчө, сарай.

Сөз жасоо боюнча талдоонун үлгүсү:

1. Сөздүн лексикалык маанисин аныктоо, м и с а л ы, *башчы* – бир нерсенин башчысы, жетекчиси.

2. Сөздүн морфологиялык белгисин аныктоо, м и с а л ы, *башчы*, *баш* – уңгусу, мүчөсү – *-чы*, сөз жасоочу мүчө, атоочтон атооч сөздөрдү жасайт.

3. Сөздөрдүн синтаксистик жол менен жасалышын аныктоо, м и с а л ы, *жол башчы* – эки сөздөн жасалды.

Сөз жасоо боюнча талдаганда ал сөздүн кантип, кандай мүчөлөрдүн жардамы менен жасалганы да түшүндүрүлөт.

Жазуу жүзүндөгү талдоонун үлгүсү:

 башкарма – *башчылык* – жол башчы

Сөздүн курамы боюнча талдоонун үлгүсү:

Сөздүн курамы боюнча талдаганда, анын бардык бөлүгү уңгу, мүчөсү, мүчөнүн түрлөрү (сөз жасоочу, сөз өзгөртүүчү) ажыратылат.

1. Сөздүн уңгусун табуу

2. Сөздүн мүчөсүн ажыратуу

3. Мүчөнүн түрлөрүн (сөз жасоочу, сөз өзгөртүүчү) аныктоо

М и с а л ы, *жаш* / *тык*, *жигер* / *дүү* / *лук*.

44-§. Кыргыз орфографиясынын негизги эрежелери

Адабий тилдеги сөздөрдүн нормасын туура сактап, жазуу үчүн атайын иштелип чыккан эрежелердин жыйындысы **орфография** деп аталат.

Бул сөз гректин «орфо» (туура) жана «графо» (жазуу) деген сөздөрүнөн алынган.

Кыргыз орфографиясынын негизги эрежелерине: сөздөрдү бирге, бөлөк жана арасына дефис коюп жазуу, уңгу сөздөрдү жазуу эрежелери, сөз варианттарын, баш тамгаларды ж. б. жазуу эрежелери, сөздөрдү ташымалдап жазуу кирет.

Кыргыз тилиндеги уңгу сөздөр төмөндөгүдөй жазылат:

1. Өз алдынча турган уңгу сөздөр айтылышынча же угулушунча фонематикалык принцип боюнча жазылат: *ата, бала, кел, жаз, бар, оку, беш, алты, кызыл, сары, ак, мен, сен, ал, менен, жана, эмне, качан, кайда* ж. б.

2. Айрым тыбыштары орун алмашылып айтылган уңгу сөздөрдүн эки түрүнө жазууда жол берилет: *айыр – айры, кайры – кайыр, күнөм – күмөн, убакыт – убакты, бакыт – бакты* ж. б.

3. Төмөнкү сөздөрдө сөз башында **н** тыбышы түшүрүлбөй жазылат: *найза, намыс, нарк, нокто, начар, нөшөр, ным* ж. б.

Ал эми төмөнкү сөздөрдүн эки түрдүү жазылышына жол берилет: *нечен – эчен, небак – эбак, нары – ары* ж. б.

4. Басма сөздөрдө, оозеки кепте бирден **р, л** тыбыштары менен берилип жүргөн сөздөр төмөнкүчө жазылат: *рахмат* эмес, **ыракмат**; *раазы* эмес, **ыраазы**; *рас* эмес, **ырас**; *раак* эмес, **ыраак**; *руксат* эмес, **уруксат**; *рай* эмес, **ырай**; *рыс* эмес, **ырыс**; *лаачын* эмес, **ылаачын**; *лакап* эмес, **ылакап** ж. б.

5. Орус тилинен кабыл алынган сөздөр орус орфографиясы боюнча жазылат: *район, радио, роман, редактор, редакция, акция* ж. б.

6. Араб, фарсы ж. б. тилдерден кабыл алынган төмөнкү сөздөр **р** тыбышы менен жазылат: *рамазан, раис, рубай, рабат, райкан, расмий* ж. б.

217. Билимди тереңдетүү көнүгүүсү. 1) Төмөнкү макалдарды окуп чыгып, уңгу сөздөрдү тапкыла. 2) Аларга тиешелүү мүчөлөрдү улап, сүйлөмдөрдү түзгүлө. 3) Уңгу менен мүчөнүн эрежелерин айтып бергиле.

1. Эл тилесе эр келет, эр урматын эл көрөт. 2. Эмгек кылсаң – эмесиң. 3. Элде жүргөн эл тааныйт, кырда жүргөн жер тааныйт. 4. Эмгек өмүрдү узартат, уят бетти кызартат. 5. Улуунун өзү урмат, айткан сөзү кымбат. 6. Жалкоо көп уктайт, акыл айтсаң укпайт. 7. Бирөөгө чай бергениң, өзүңө май бергениң. 8. Душман көз артат, тууган сөз артат.

218. Өтүлгөн жаңы материалдарды сөздүк жат жазуу аркылуу бышыктоо.
1) Төмөнкү сөздөрдү көчүрүп жазгыла. 2) Айтылышы менен жазылышынын айырмачылыгын түшүндүргүлө.

а) Намыс, начар, ным, нечен, ыракмат, ыраазы, уруксат, ырыс, ылаачын, ылакап, район, радио, роман.

б) Төмөнкү сөздөрдүн кайсынысы туура эмес жазылган?

- 1) казыр 2) чакыр 3) ызат 4) аары

219. 1) Текстти окуп чыккыла. 2) Анын негизинде баяндама жазгыла.

Адамдын пейили

Кичинекей кыштакта бир абышка-кемпир жашаган экен. Абышка дайыма отун алып сатып, акча тапчу. Кемпири тапкан акчага нан, май, кант алчу. Күндөрдүн биринде абышка токойго келип майда отунду таппады да, бир арчага келди. Аны кыям деп ойлоду, ошондо баягы арчага адамча тил бүтүп: «О, ак ниет абышка, сен мени кыйба», – деп

мээримдүү сүйлөдү. «Сени кыйбасам, кемпирим менен күндүн суугунда кантебиз?» – деди абышка. «Мен сенин абалыңды түшүнөм. Андан көрө менин бутагымды карачы, анда кичинекей баштык илинип турат. Колуңа алсаң, ичинде алтын тыйындар бар, аларды алып, үйүңө жөнө, ак ниет абышка», – деди арча.

Жазга чейин эмес, бир канча жыл бою чал менен кемпири жырғап калышты. Ошентсе да, абышка бир күнү балтасын алып, токойго жөнөдү. Баягы арчага келди. Колун көтөрүп, балтаны арчага чаба турган болду. «Абышка, мени кыйбагын», – деди арча. «Кыйбаганда кантем. Үйдө отунум жок», – деп жооп берди абышка. «Жалган! – деди, ага арчанын ачуусу келип. – Баягыда аядым эле сени, азыр сен акча алууну эңсеп, ач көз нааданга айландың. Эми сага эч нерсе бере албайм». Абышка сөзгө көнбөдү, курч балтасын көтөрдү. Ошондо арча бутагы менен анын моюнуна оролду. Абышка ташка айланды. (С. Р.)

45-§. Сөздөрдү бирге жазуу эрежелери

Сөздөр төмөндөгүдөй учурларда бирге жазылат:

1. Курамдык бөлүктөрү өз ара биригип, тыбыштык түрүн өзгөртүп жиберген сөздөр бирге жазылат.

М и с а л ы,

бүгүн (*бу + күн*)

быйыл (*бу + жыл*)

өйүз (*ал + жүз*)

унчук (*ун + чык*)

агайын (*ага + уни*)

каякта (*кай + жакта*)

улутун (*улуу + тын*)

бүрсүгүнү (*бириси + күнү*)

аксарбашыл (*ак + сары + башыл*)

кантип (*кан (дай) + тип*)

кайнене (*кайын + эне*)

келатат (*келе + жатат*)

өгүнү (*ал + күнү*)

жылаңайлак (*жалаң + аяк*)

2. Бир компонентинин (жубунун) лексикалык мааниси жоголуп, өз алдынча колдонулбай, бир гана маани берип калган сөздөр бирге жазылат. М и с а л ы, *кечкурун, карамүртөз, балжууран, карагат, акжуумал, арабөк, акиташ, карөзгөй, жайбаракат* ж. б.

3. Адамдардын, айбанаттардын, жаныбарлардын бир нече сөздөн биригип жасалган татаал энчилүү аттары бирге (чогуу) жазылат. М и с а л ы, *Турдумамбет, Ысмайылакун, Кожожаш, Асанбай, Мамбеткерим, Турдакун, Бөрүбасар, Суречки, Алгара, Телтору, Сарала, Гүлсары, Аккула* ж. б.

4. Түгөйлөрүнүн маанилик касиеттерин сактап, лексикалашып кеткен төмөнкү кошмок сөздөр биригип жазылат. М и с а л ы, *арабөк, ашкабак, балжууран, байчечекей, ашказан, сөөлжан, тиригарак, ачкөз, көкжал, чаржайыт, чалагайым, теңтуш* ж. б.

5. Кыргызстандын аймагындагы эки же үч сөздөн турган татаал географиялык энчилүү аттар уңгуларын сактоо менен жазылат. М и с а л ы, *Ак-Талаа, Ат-Башы, Ак-Сай, Чоң-Сары-Ой, Ысык-Көл, Жалал-Абад, Чолпон-Ата, Базар-Коргон, Жети-Өгүз, Чоң-Кемин, Эркин-Тоо, Сары-Челек, Кара-Балта, Кара-Суу* ж. б.

220. Алган билимди алгачкы жолу бышыктоо көнүгүүсү. 1) Жогорку 45-параграфтагы 1-, 2-, 3-, 4-, 5-эрежелердеги мисалдарды катыштырып, оозеки сүйлөмдөрдү түзгүлө. 2) Алардын кандай сөздөрдөн бириккенин, эрежелерин айтып бергиле. 3) Аларды туура жазууга үйрөнгүлө.

221. Алган билимди бышыктоо көнүгүүсү. 1) Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, бириккен (бирге жазылган) сөздөрдү тапкыла. 2) Эмне үчүн алардын биригиш себептерин, жазылышын түшүндүргүлө. 3) Бириккен сөздөргө уланган мүчөлөрдү тапкыла.

1. Оо, Ала-Тоо, Ала-Тоо, ата-бабам өскөн жер. 2. Алиман сүйлөп бүтмөйүнчө, көпкө унчукпай отурдук. 3. Бүгүнкү күндөн эртеңки күн

сонун. 4. Жайы-кышы тарыды, былтыркыдан быйылы. 5. Аяк жагы Семиз-Бел, нары жагын карасаң, мелтиреген Ысык-Көл. 6. Сары-Челектин айланасында Кыла, Чөйчөк-Көл, Ийри-Көл, Арман-Көл деген дагы башка көлдөрү бар.

7. Кутубай, Бакай, Качканак,
Качып чыккан баштараак.
Муратаалы, Мурзабек, | Мурун качып келди эле.
Аркасынан Кулданбай
Куба качып келди эле. (Токтогул) |
|---|---|

222. Өзүнөр жашаган жериңердеги татаал географиялык энчилүү аттарга мисал келтирип, алардын кандай жазыларын түшүндүргүлө.

Мисалы, *Ысык-Көл, Сары-Челек, Жалал-Абад ж. у. с.*

46-§. Сөздөрдү бөлөк жазуу эрежелери

1. Түгөйлөрүнүн алгачкы маанилери толук сакталган кошмок сөздөр бөлөк жазылат: *беш кундук, алтын саат, күмүш кашык, тогуз коргоол, беш жылдык, беш көкүл, жети ата, бүткүл дүйнөлүк, айылдык кеңеш, айыл чарба, кеңеш өкмөтү, кой сарай, жылкы сарай, эгин талаасы ж. б.*

2. Жөнөкөй жана татаал сан атоочтор бирге айтылган сөздөрүнөн бөлөк жазылат: *он беш, отуз үч, жүз эки, жыйырма биринчи кылым, бир миң тогуз жүз он, жыйырма бала, отуз окуучу ж. б.*

3. Татаал этиштердин ар бир түгөйү бөлөк-бөлөк жазылат: *чуркап келе жатат; барып келдим; берип жиберип ий; жыгылып кете жаздап; барып токтодум; жардам көрсөт; салам бер; айтып ие жаздым; келип-кетип жүр ж. б.*

! Эскертүү: Төмөнкү татаал этиштер бирге жазылат: *баратат, келатат, апар, алпар.*

4. Кошмок сөздөрдүн тутуму бир гана маани бергендигине карабастан, ар башка жазылат: *таш көмүр, темир жол, бала бакча, кара жыгач, калай кашык, өнөр жай, айыл чарба, Ата Мекен, алтын саат ж. б.*

5. Өз аты менен катар колдонулган же ылакап катарында айтылган кээ бир кошмок сөздөр арасына дефис коюлбастан, ар башка жазылат: *Тоголок Молдо, Молдо Кылыч, Молдо Нияз, Жаңыл Мырза, Балык Ооз, Кыз Сайкал, Акыл Карачач, Эр Төштүк, Эр Табылды, Бала Курман, Чоң Курман ж. б.*

6. Адамдардын кесибин, аткарган ишин, өнөрүн, бийлигин ж. б. көрсөтүп, энчилүү аттар менен бирге айтылган жалпы аттар кичине тамга менен жазылат: *Курманбек баатыр, Тайлак баатыр, Курманжан датка, Алымбек датка, Кожомкул балбан, Чыңгыз кан, Тагай бий, Кожожаш мерген ж. б.*

223. Жаңы билимди өздөштүрүү көнүгүүсү. 1) Ырды окуп чыгып, кошмок сөздөрдү тапкыла. 2) Алардын эмне себептен башка (бөлөк) жазылган себебин түшүндүргүлө.

Ак калпактуу кыргызда,	Акыл жигит жакшы экен.
Асыл жигит жакшы экен.	Жаш экенде бир атка,
Айтканынан кайтпаган,	Конгон жигит жакшы экен.
Макул жигит жакшы экен.	Кара көңүл душманды,
Термелбей элде бек турган,	Талкалаган жакшы экен. (Б. А.)

224. Алган билимдин чындыгын текшерип көрүү көнүгүүсү. 1) Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, бөлөк жазылышка ээ болгон сөздөрдү тапкыла. 2) Бирге жазылган кошмок сөздөрдү тууралап көчүргүлө, алардын аныктамаларын түшүндүргүлө.

1. Адам – адам менен адам. 2. Үчкүнгө созулган олимпиада аяктады. 3. Апам айыл кеңешине депутат болуп шайланды. 4. Силер, балдар, начар окуганыңарга жардам бергиле. 5. Мира мектепке кележатат. 6. Китепкананы көздөйгеттим. 7. Класста жыйырмабеш окуучубуз. 8. Менденкийин алгелди. 9. Бешалты окуучу класска кирди.

47-§. Сөздөрдүн араларына дефис коюп жазуу эрежелери

1. Кыргыз тилиндеги бардык кош сөздөрдүн араларына дефис коюлуп жазылат: *кызыл-тазыл, ата-эне, эже-сиңди, бийик-бийик, бара-бара, тарс-турс, кыз-кыркын, курбу-курдаш, жакшы-жаман, сөзмө-сөз, жер-суу, чай-пай, китеп-ситеп, ыпыр-сыпыр, быкы-чыкы, акыр-чикир, тууган-туушкан, жан-жаныбар, бетме-бет, көзмө-көз ж. б.*

2. Кайталанып айтылган сырдык сөздөр: *пай-пай, чү-чү, кыруу-кыруу, өш-өш, чиге-чиге, түшөй-түшөй ж. б.*

3. Кайталанып айтылган тууранды сөздөр: *ха-ха, тарс-турс, жарк-журк, бака-шака, зып-зып, серең-серең, калдыр-кулдур, каак-каак ж. б.*

4. Адамдардын илимий даражасын, адистигин, кызмат наамын, чинин ж. б. белгилерин көрсөтүүчү төмөнкү сөздөр арасына дефис коюлуп жазылат: *акын-драматург, врач-терапевт, мүчө-корреспондент, генерал-майор, учкуч-космонавт, премьер-министр, экс-чемпион, экс-спикер ж. б.*

5. Адам аттары ар түрдүү эки фамилиядан турса, арасына дефис коюлуп жазылат: *Микола-Аскер, Жукеев-Пудовкин, Миклухо-Маклай, Пётр Семёнович Тян-Шанский ж. б.*

225. Өз алдынча билим алуу көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, дефис аркылуу жазылган кош сөздөрдү тапкыла. 2) Кош сөздөрдүн кайсы түрү экенин түшүндүргүлө.

1. Бак-таалайлуу, ырыс-кешиктүү, бала-чакалуу болушсун. 2. Туулуп-өскөн жер – күч-кубатым. 3. Түнкү сыдырым беттен сылап, эгин-тегин, бак-дарак билинер-билинбес шуудурайт. 4. Улуу-кичүү, аял-эркек аягы менен турган кез. 5. Чаргын бети-башын чала-була сүртүндү. 6. Шылдыр-шылдыр шылдырап, агып жатат миң булак. 7. Каак-каак каргалар, камыш түбү жорголоор.

226. Окуучулардын алган билимдерин тереңдетүү көнүгүүсү. 1) Төмөнкү сөздөрдү окуп чыккыла. 2) Кош сөздөрдү таап, тууралап жазгыла. 3) Кош сөздүн кайсы түрү экенин айтып бергиле.

Анда санда, каршы терши, мала кызыл, акыл ой, алыш бериш, кыжың кужуң, нан пан, дары дармек, бала чака, буркан шаркан, кечке жуук, жалт жулт, кийим кечек, уйгу туйгу, азык түлүк, бака шака, майда чүйдө, курал жарак, ысык салам, каз таман, Турдумамбет.

48-§. Баш тамгаларды жазуунун эрежелери

1 - э р е ж е (аныктама)

1. Сүйлөм баш тамга менен башталып жазылат. **М и с а л ы**, Жакшылык жерде калбайт.

2. Сүйлөмдүн же энчилүү аттын башына келген созулма үндүүнүн биринчи тамгасы баш тамга, экинчи тамгасы кичине тамга менен жазылат. **М и с а л ы**, *Уулум, ата-эненин акысы менен урматын сактай бил!*

3. Энчилүү аттар баш тамга менен жазылат:

- Адамдын аттары, атасынын аты, фамилиясы бир сөздөн же сөз айкашынан турганына карабастан. **М и с а л ы**, *Бакай, Жеңижок, Токтогул, Сыдыкбеков ж. б.*
- Өз атынан тышкары коюлган жашыруун аттар (псевдонимдер) баш тамгалар менен жазылат. **М и с а л ы**, *Молдо Кылыч, Молдо Нияз ж. б.*
- Жаныбарларга коюлган энчилүү аттар бир сөздөн же сөз айкашынан тургандыгына карабастан, баш тамга менен башталып жазылат. Кыргыздарда мындай аттар көбүнчө жылкыга жана иттерге карата колдонулат. **М и с а л ы**, *Аккула, Тайбуурул, Акжол ж. б.*
- Географиялык аттар (жер-суунун, тоолордун, калк орношкон пункттардын, көлдөрдүн ж. б. аттары) дайыма баш тамгалар менен жазылат. **М и с а л ы**, *Алай, Соң-Көл, Алчалуу ж. б.*
- Адабий чыгармалар анын каармандарынын аттарынан аталып, кош сөз катары айтылса, алар тырмакчага алынып, ортолоруна сызыкча коюлат да, баш тамгалар менен жазылат. **М и с а л ы**, *«Жаныш-Байыш», «Саринжи-Бөкөй», «Козу көрпөш – Баян сулуу» ж. б.*

- Астрономиялык энчилүү аттар баш тамга менен жазылат. Мисалы, *Марс, Чолпон, Күн, Жер, Ай, Юпитер, Жетиген* ж. б.
- Белгилүү даталардын, майрамдардын аттарынын биринчи сөзү баш тамга менен жазылат. Мисалы, *Аялдардын эл аралык майрамы, Жеңиш күнү, Жаңы жыл, Мугалимдер күнү, Билим майрамы* ж. б.

227. Окуучуларды машыктыруу көнүгүүсү. 1) Текст менен таанышкыла. 2) Энчилүү аттардын жазылышын түшүндүргүлө.

Жусуп Баласагын

Жусуп Баласагын – дүйнөлүк руханий маданияттын ири өкүлдөрүнүн бири. Изилдөөлөргө караганда ал 1015-жылы же 1016-жылы азыркы Кыргызстандагы Токмок шаарынын түштүк тарабындагы Бурана эстелиги турган жерде – өз учурунда акындардын, окумуштуулардын, кол өнөрчүлөрдүн шаарына айланган Баласагын шаарында туулган.

Жусуп Баласагын өзүнүн «Куттуу билим» («Кутадгу билиг») аттуу 13000 саптан турган чыгармасын эски түрк тилинде 1069–1070-жылдары 19 айдын ичинде жазган.

Учурда Жусуп Баласагындын «Кут алчу билим» дастанынын үч нускасы сакталып турат. Бири Австриянын Вена шаарында сакталуу, экинчи нускасы Египеттин борбору Каир шаарында сакталып турат. Китеп 1986-жылы Каирдин Хидив китепканасынан, анын директору немец окумуштуусу Б. Мориц тарабынан табылган. Ал эми үчүнчү нускасы учурда Наманган шаарындагы жекече китепканалардын биринен табылып, Өзбекстан илимдер академиясынын Чыгыш таануу институтунун кол жазмалар фондусунда сакталып турат.

228. Каталарды түзөтүү көнүгүүсү. 1) Ырда берилген энчилүү аттарды таап, туура жазгыла. 2) Эмнеге таянып жазганыңарды далилдеп бергиле. 3) Ырды көркөм окугула.

Комузум кошо дем берип,
Колума алдым кагазды.
Көрүнүшүн жазмакка,
Жери сонун таластын.

Конуш кылып, жердеген,
Кошуп жаздым манасти.
суусамыр менен балыкты,
жайсаң, жалпак, ала-бел,
желди-суу, жаргарт, түз-ашуу,
Келишкен жайлоо сандык-төр,
Аркайган аска бийик тоо,
Ак шумкарды тууган жер.
Баш жагы өтмөк, боз-айгыр,
үч-кошой менен жерге-тал.
Айланасы ала-тоо,
Башында аппак кары бар.
Гүлдөгөн талас сонун жер,
Күнгөй-тескей – баары мал. (А. Ү.)

229. 1) Сүйлөмдөрдү окуп чыккыла. 2) Энчилүү аттарды таап, алардын астын сызгыла. 3) Эмне үчүн ушундай жазыларын эрежелерге таянып, далилдеп бергиле.

1. Кыргыздардын туңгуч балети «Анар» улуттук балет өнөрүнүн саамалыгы болгон. 2. Б. Бейшеналиева «Чолпон», «Анар» аттуу кыргыздын улуттук балеттеринде башкы партияларды аткарган. 3. «Семетей» эпосу – «Манас» эпосунун экинчи бөлүмү. Кишимжан – «Олжобай менен Кишимжан» деген кыргыздын лирика-эпикалык дастанынын каарманы. 4. Юпитер Күн системасында бешинчи планета катары белгилүү. Ал көлөмү боюнча эң чоң планета болуп саналат. 5. 8-Март Аялдардын эл аралык күнү катары биринчи жолу 1911-жылы Германия, Австрия, Швейцария жана Данияда, ал эми Россияда 1913-жылы өткөрүлгөн.

49-§. Ташымалдап жазуунун эрежелери

230. 1) Төмөнкү сөздөрдүн кандайча муунга бөлүнө тургандыгын оозеки ажыраткыла. 2) Сөздөрдү муунга кантип ажыратабыз?

Жумушчу, кыяк, тегерек, уюм, тактай, ырчылык.

Эреже чыгарууга багытталган суроолор:

1. Созулма үндүүлөр бири-биринен ажыратылып ташылышы мүмкүнбү?
2. Бир муундан турган сөздөрдү бөлүктөргө ажыратып ташууга болобу? Эки муундан турган сөздөрчү?
3. Йоттошкон тамгалар менен келген муундар кандай бөлүнөт?
4. Кишилердин кыскартылып алынган ысымы жана атасынын аты фамилиядан ажыратылып ташылат деп ойлойсуңарбы?

1 - э р е ж е (аныктама)

1. Сөздөр бир саптан экинчи сапка муунга бөлүнүү тартиби боюнча ташылат.
2. Созулма үндүү бир гана муун түзгөндүктөн, бири-биринен ажыратылып ташылбайт. М и с а л ы, *ту-ура, ка-алоо* ж. б. эмес.
3. Эки муундан турган *ага, өмүр, ысык, уула, ишен* сыяктуу сөздөр ташылбайт. М и с а л ы, *аа-ры, э-шик, у-наа, а-так* ж. б. эмес.
4. Йоттошкон *я, ю, е, ё* тамгалар менен келген муундар бөлүнүп ташылбайт: *та-я, бо-ё, чи-е, акаци-я*.
5. Ичкертүү (*ь*), ажыратуу (*ъ*) белгилери өзүнөн мурунку үнсүз тыбыштан бөлүнүп ташылбайт. М и с а л ы, *разъ-езд, подъ-езд, баталь-он* ж. б. эмес.
6. Үндүү тыбыштардын арасына келген окшош эки үнсүз тыбыштар бири-биринен ажыратылып ташылат: *так-кан, канат-туу, кас-са* ж. б.
7. Башкы тамгаларынан кыскартылган *БУУ, КУУ* сыяктуу сөздөр жана муундарынан кыскартылган сөздөр бир саптан экинчи сапка ташылбайт: *фил-фак, мам-бас* эмес.
8. Кишилердин кыскартылып алынган ысымы жана атасынын аты фамилиядан ажыратылып ташылбайт.
9. Цифрадан кийин келген *км, дм, см, м, т, кг, г* сыяктуу кыскартылган сөздөрдү өзүнчө бөлүп ташууга болбойт. Булар өзүнөн мурунку цифралар менен чогуу бир жерде жазылат: *10 км, 30 дм, 15 г, 200 ц, 47 г.* ж. б.

231. 1) Төмөнкү белгиленген сөздөрдү туура ташымалдагыла. 2) Ташымалдоодо кандай эрежеге таяндыңар? 3) Бардык сөздөрдү эле ташымалдоого болобу?

Бал аары мынчалык көп **балды** эмне **үчүн** жыйнайт? **Анткени** бал – аарылардын **кыштык** азыгы. Алар кышында **укташпайт**, ал эми **декабрь, январь** айларында гүлдөр **гүлдөбөйт**. Мына ошондуктан алар **жай бою** эмгектенишип, балды өздөрүнүн керекчилиги үчүн **көбүрөөк** топтошот. Бал **өздөрүнөн** артып, **адамдарга** да жетет. Мындан тышкары **бал** челектеги **уяда личинкалары** да болот. Чоң **аарылар** аларды бал, **гүл чаңчалары** менен **тамактандырышат**. (Энци.)

● Балдын адамдарга тийгизген пайдасы тууралуу кандай кызыктуу маалыматтарды билесиңер?

232. I. Туура эмес ташылган сөздөрдү тууралап ташымалдагыла. Ташымал бизге эмне үчүн керек деп ойлойсуңар?

Аё-о, а-гент, акы-юу, бачыр-оо, бел, бо-ёлгон, гези-ттик, дар-ыя, боо-рдош, С. А. – Айдарбеков, И-ИМ.

II. Кара тамга менен берилген сөздөр кайсы эрежеге туура келет? Далилдегиле.

Экөө бирдей ошондо күлүндөшө колдорун кыса-кыса кармап **достошкон**. 2. Белгилүү жазуучу **Т. Касымбеков** Кыргыз Эл Баатыры наамына татыктуу болгон. 3. **КУУ**га **Ж. Баласагындын** ысымы берилген. 4. Учактын билеттери **авиакассаларда** сатылат. 5. Алгачкы агартуучулар сабатсыздыкты **жоюу ишине** белсенип киришишкен. 6. **Өмүр** бизден өтүп кетсе, **эл эмгектен** эскерсин. Бир тоннада **1000 кг** бар. Бир сантиметрде **10 мм** бар.

Кеп маданияты

233. Алган билимдин тереңдигин текшерүү көнүгүүсү. 1) Сүйлөмдөрдү окуп чыккыла. 2) Анда синтаксистик жол менен жасалган татаал сөздөрдүн кайсы түрү пайдаланылгандыгын ажыраткыла.

Түш ообой, шаардын чет-жакасындагы бак-дарак көрүндү³. Жолдогу жүргүнчүлөр да улам-улам көбөйө берди. Атасы божуну өз колуна алды. Анысы да туура болду. Султанмураттын көңүлү шаардын ызы-чуулуу кызыгына ооган эле. Ары-бери, аркы-терки, өйдө-ылдый жүргөн азан-казан эл, катар-катар калың там. Кызыл-тазыл⁶, өң-түспөлү да бөтөнчө чоң шаар Султанмуратты толкундан-толкунга серпип алып жөнөдү. (Ч. А.)

234. 1) Текстти окуп чыгып, анын темасын аныктагыла. 2) Андан кошмок сөздөрдү тапкыла. 3) Жазылышына көңүл бургула. 4) Мазмунун айтып бергиле.

Баткен облусундагы Айгүл-Тоодо сейрек кездешүүчү Айгүл гүлү өсөт. Анын башкы артыкчылыгы ажайып кооздугунда жана жер жүзүндө өтө сейрек учурай тургандыгында. Ал гүл Кыргызстандагы Айгүл-Тоодо гана өсөт. Айгүл апрель айында гүлдөйт.

Гүлдүн бийиктиги 1 метр келип, ал – бүт өзөгү боюнча өскөн жашыл жалбырактуу гүл. Айгүл гүлү жети жылда бир жолу тамырдан өсүп чыгат, жети жылда бир гана жолу гүлдөйт. Гүлү Ай толгон кезде гана ачылат. Жыл сайын бирден сары кызыл түстөгү гүл ачыла турган чанак кошулуп турат. Ошондуктан Айгүлдү көргөндө эле, анын канча жашта экендигин билүүгө болот.

Айгүл гүлү сейрек кездешүүчү өсүмдүк болгондуктан, Кызыл китепке киргизилип, коргоого алынган. (Б. Жыл.)

235. Топто иштөө көнүгүүсү. 1) Төмөндөгү сүйлөмдөрдөн татаал сөздөрдү тапкыла. 2) Татаал сөздөрдүн кайсы түрү экенин ажыраткыла. 3) Жазуу эрежелерин түшүндүргүлө. 4) Эмне үчүн татаал сөздөр сөз жасоонун синтаксистик ыкмасына кирерин далилдегиле.

1. Сылыктын белгиси – алыш-бериш, ынтымактын белгиси – барыш-келиш. 2. Ачкөз – бирөөнүн бактысына көз артат. 3. Жакшы болмок аста-аста, жаман болмок бир паста. 4. Мадыра баш балдар, беш көкүл кыздар чымын-куюн болуп жетип келишти. 5. Беш тогоол болбой, бел чечпейт.

236. Текстти окуп чыккыла. 1) Кара тамга менен берилген сөздөрдү туура-лап жазгыла. 2) Ал кайсы эрежеге туура келет деп ойлойсуңар? 3) Текст боюнча диалог кургула.

Саламдашуу

Баарыбызга белгилүү болгондой **атадан балага** калыптанган салт-тардын бири – **салам айту, кол берү**. Бул салтта улууларды урматтоо, кичүүлөрдү ызаттоо наркы бар. Илгери кутмандуу кыргыз элинде атчан адам жөө адамга саламын айтуучу. Улуу болсо, **атан** түшө калып, кол берүүчү. Улуу адам **раазычылыгын** билдирип, **ракматын** айтып, алкап **жиберүүчү**. Азыркы күндө айрым адамдар ат үстүнөн саламын айтарын айтып, бирок аты менен омурулоп, колун сунат. Мурун **балабакырадан** бетер, айыл аралап, чаап жүрүү жигиттерге **эрөн** болгон. Ал – көйрөңдүктү билгизүүчү сапат. Кыргызга ылайык, тааныш эмес болсо да, **карыяларга** салам айтуу салтын ар бирибиз сактап, **эчкачан** унутпайлы. Ушунун арты улууларга орун бошотуп берүү, алардын карылыгын сыйлоо, **борукерлик** сезимин тартуулоо **сыйактуу адептүлүктү** билдирет. (А. Ман.)

- Силер саламдашуунун дагы кандай түрлөрүн билесиңер?

Жыйынтыктоо (кайталoo) сабагы

Алган билимдерин текшерүү үчүн суроолор:

1. Сөз жасоонун кандай ыкмалары бар?
2. Сөздөр морфологиялык ыкма боюнча кандай жасалат?
3. Сөз жасоочу мүчөлөрдүн түрлөрүн (атоочтон атооч, атоочтон этиш, этиштен атооч, этиштен этиш жасоочу) жана аны уюштуруучу мүчөлөрдү салыштыргыла.
4. Кандай сөздөр синтаксистик жол менен жасалат?
5. Кош сөздөрдүн жазылышынан кандай өзгөчөлүктөрдү байкадыңар?
6. Кошмок сөздөр менен кош сөздөрдүн айырмачылыгы барбы? Болсо эмнеде?
7. Кыскартылган сөздөр кандай жазылат?
8. Татаал сөздөрдү жазууда эмнеге таянасыңар?

*Кымбаттуу балдар! Өтүлгөн материалдар
боюнча жат жазууга даярдангыла.*

Орфографиялык талдоонун тартиби:

1. Сүйлөмдөгү жазылышы татаал болгон сөздөрдү таап, анын жазылышын түшүндүрүү;
2. Эгер жазылышы татаал болсо, уңгу, мүчөгө ажыратып, айтылышы менен жазылышынын ортосундагы айырмачылыкты ажыратуу;
3. Сүйлөмдүн курамында жазылышы менен айтылышы ар башка болгон сөздөр учураса, анын оозеки сүйлөмдөгү жана жазуудагы айырмачылыгын түшүндүрүү.

237. Тексттеги кара тамга менен берилген сөздөргө орфографиялык талдоо жүргүзүлө.

I

Жашынуу чебери

Табият адам баласынын акылы жетпей тургандай таң каларлык сырларга бай. Алсак, айрым жандыктарды **айлана-чөйрөсүнө** окшоштуруп жашырып, тамак таап жешин камсыз кылган. Дагы бир жандыктарга ошол эле жол менен башкаларга тамак болуп калуусунан коруй турган өзгөчөлүктөрдү берип койгон. Алардын бири – өзүн жашыруу жагынан өтө чебер уста, күбө көпөлөгүнүн бир түрү болгон токой **күбө көпөлөгү**. Ал өзү конгон **бак-дарактардын** бутагынын түсүн гана окшоштурбастан, андагы ар бир сызыкты да **дапдаана туурай алат**. Бул көпөлөктүн терисиндеги жана **канаттарындагы** клеткаларынын **пигменттеринин өтө так** өзгөрүү жөндөмдүүлүгүнө ээ болгондугунан улам болот. Айрым көпөлөктөрдүн канаттарындагы түс аларды душмандарынан жашырганга жардам берсе, айрымдары душмандарын коркутууга ылайыкташкан. Мисалы, **калиго көпөлөгү** канатын жайганда, анын жанына барган куш кайра уча качат. Себеби анын канаттарында көздөрү чоң, курч тумшугу менен тике карап турган үкүнүн сүрөтү бар.

Ал эми **Антарктидада** канаттары айнектей түссүз көпөлөктөр жашайт. Көпөлөктөр кызыл, сары жана жашыл түстөрдү **айырмалап көрө алат**. Кызыгы, көпөлөк **учпайт**, бирок абадагы **термелүүнүн** өзгөрүшүнө өтө сезгич келет да, душмандарын алыстан **сезе билет**. Алардын айрым түрлөрү ылдамдыгын **60 км/саатка** чейин чыгара алат («Табигат сырлары»).

II

Муратбек Рыскулов Нарын облусундагы Жумгал районундагы Кайырма кыштагында туулган. Ал **Уильям Шекспирдин Отеллосун**, король **Лирин**, **«Курманбек»** драмасындагы **Тейитбектин** образдарын жараткан. **Актёр** бул образдарды ушунчалык **ишеничтүү**, турмуштун өзүндөй жандуу түзө алган. Ал **Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыктын лауреаты** болгон.

Анын ысымы Нарын облусунун музыкалуу драма театрына, Бишкек шаарындагы бир көчөгө коюлган. М. Рыскулов кыргыз искусствосунун өсүшүнө зор салым кошуп, өзүнөн кийинкилерге устат катары өрнөк болгон. (БКБЭ)

МОРФОЛОГИЯ, ОРФОГРАФИЯ ЖАНА КЕП МАДАНИЯТЫ

Грамматика эки бөлүктөн турат

Биринчиси – **морфология**

Экинчиси – **синтаксис**

Морфология гректин «morphē» (форма) жана «logos» (окуу, илим) деген сөздөрүнөн алынган.

Морфология – сөздөрдүн курулушун, топторго бөлүнүшүн, сөздөрдүн өзгөрүү, жасалуу жолдорун, сөз курамын окутуучу грамматиканын бир бөлүмү, же сөз түркүмдөрүн үйрөтүүчү тил илиминин бир бөлүгү.

238. Алган билимди тереңдетүү көнүгүүсү. Топтук иш. 1) Кыргыз акын-жазуучуларынын чыгармаларынын аттарына, эпостордогу баатырлардын минген аттарына, чет мамлекеттеги жер-суу аттарына мисалдарды жазгыла. 2) Алардын туура жазылышын талкуулагыла.

ЗАТ АТООЧ

50-§. Зат атоочтун жөндөмөлөр менен өзгөрүшү (башталгыч класстарда өтүлгөн материалдарды эске түшүрүү)

Кайталоо үчүн суроолор жана тапшырмалар:

1. Кандай сөз түркүмүн зат атооч деп айтабыз? Эрежесин айтып берип, оозеки мисалдарды келтиргиле.
2. Зат атооч сөздөр кандай суроолорго жооп берет?
3. Төмөнкү сөздөрдү жөндөгүлө: бала, мал, таш, атам.
4. Кыргыз тилинде канча жөндөмө бар экенин айтып бергиле.
5. Жөндөмөлөрдүн мүчөлөрүн жана кандай суроо берилерин түшүндүргүлө.
6. Эмне үчүн сөз түркүмдөрүнүн маани берүүчү, кызматчы жана өзгөчө сөз түркүмдөрү болуп бөлүнөрүн эсиңерге салгыла.
7. Энчилүү жана жалпы аттардын айырмасын айтып бергиле. Оозеки мисалдарды түзгүлө.

Жаңы теманы түшүндүрүү үчүн пайдаланылуучу мисалдар жана сүйлөмдөр:

1. Өткөн өмүр – качкан куш.
2. Көпчүлүктүн камын көргөн адам – адилет адам.
3. Эмгектен качпаган таалайга жетет.
4. Чындыкты сүйгөн адам унутчаак келет.
5. Дос зарылдыкта сыналат.
6. Эстүү бала жаман сөздөн жазганат.

1 - э р е ж е (аныктама)

Жогорку сүйлөмдөрдөгү *өмүр, көпчүлүк, таалай, чындык, зарылдык* деген сөздөр

-нын, -га, -ны, -да, -дан мүчөлөрүнүн жардамы аркылуу башка сөздөр менен байланышып, ойду айкын, так билдирди.

Демек, белгилүү суроолорго жооп берип, сүйлөм ичиндеги сөздөрдү башка сөздөр менен байланыштырып турган *-нын, -га, -ны, -да, -дан* мүчөлөрү **жөндөмө мүчөлөр** деп аталат. Ушул мүчөлөрдүн маанисин белгилөө үчүн алынган сөз **жөндөмө** деп аталат.

* 239. Проблемалык көнүгүү. 1) Төмөндөгү сөздөргө *-нын, -га, -ны, -да, -дан* деген мүчөлөрүн улап, сүйлөмдөрдү ойлоп жазгыла. 2) Ал мүчөлөр уланган сөздөр башка сөздөр менен байланышып, айкын ойду билдирип турганын далилдегиле. 3) Жөндөмө мүчөлөрүсүз сүйлөмдөгү сөздөр бири-бири менен байланышабы?

2 - э р е ж е (аныктама)

Кыргыз тилинде 6 жөндөмө бар, алар негизинен төмөндөгүдөй суроолорго жооп берет жана төмөндөгүдөй мүчөлөрдүн жардамы менен жасалат.

Жөндөмөлөр	Суроолору	Мүчөлөрү	Түрлөрү
1. Атооч (А.)	ким? эмне? кимдер? эмнелер?	–	–
2. Илик (И.)	кимдин? эмненин? кимдердин? эмнелердин?	<i>-нын, -ын</i>	16
3. Барыш (Б.)	кимге? эмнеге? кайда? кимдерге? эмнелерге?	<i>-га, -а</i>	12
4. Табыш (Т.)	кимди? эмнени? каерди? кимдерди? эмнелерди?	<i>-ны, -ы</i>	16
5. Жатыш (Ж.)	кимде? эмнеде? кайда? каякта? качан? кимдерде? эмнелерде?	<i>-да</i>	8
6. Чыгыш (Ч.)	кимден? эмнеден? каерден? кимдерден? эмнелерден? кайдан? кайсы мезгилден?	<i>-дан, -ан</i>	12

240. 1) Текстти окуп чыккыла. 2) Зат атоочтордун жөнделүшүн жетекчиликке алып, кара тамга менен берилген сөздөрдүн кайсы жөндөмөдө тургандыгын айтып бергиле. 3) Ал сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

Кумурскалар жөнөкөй арифметикалык **эсептөөлөрдү** жүргүзө ала-рын тажрыйба көргөздү. Кичинекей **лабиринттен азыктын** булагын тапкан чалгынчы кумурска кайрылып келип, башкаларына бул тууралуу билдирген. **Лабиринтти** так эле өзүндөй башкасына алмаштырып, из жашырып коюшкан. Бирок **жардамчылар** жолунан эч адашкан эмес.

Башка бир **тажрыйбада** чалгынчы кумурска көптөгөн **тешикчелердин** ичинен айланып жүрүп азыкты таап, башкаларына билдирген. Алар эч ойлонбостон жана башка **тешикчелерге** алагды болбостон, түз эле азык катылган **жерлерге** барышкан.

Ал эми тешикчелердеги **азыктарды** белгилүү бир тартипте, башкача айтканда, ар бир бешинчи **тешикке** катканда да ошол эле көрүнүш кайталанган. **Окумуштуулар:** «Демек, тешикчелердин жайгашкан тартиби жана алардын ортосундагы сандар так эсептелинген», – деген **жыйынтыкка** келишкен («Табият сырлары»).

241. Алган билимдин чындыгын текшерип көрүү көнүгүүсү. 1) Зат атооч сөздөрдү таап, алар кайсы жөндөмөлөрдө тургандыгын аныктагыла. 2) Сөздүн кайсы жөндөмөдө экендигин кантип табууга болот?

Кыргыздар – жаратылышынан сезими сергек, кыялга бай, чабыты чалкар, ачык көңүл, кең пейил, ыр жандуу, зерделүү журт. Кыргыз элинин «Манас» эпосу чексиз кайраттуулукту, жоокерлик ар-намысты, Ата Журтту терең сүйүүнү даңктайт. Эпос муундан-муунга, укумдан-тукумга, кылымдан-кылымга берилип келген.

Манас өзүнүн жерин, уруусунун эркиндигин, теңдигин коргогон баатыр болгон. Эпосто Манастын чыныгы элдик баатыр катары негизги белгиси – эл-жерине берилгендиги. Ал элин сырттан басып кирген ар кандай күчтүү жоолордон коргогон.

242. Алган билимди бышыктоо көнүгүүсү. 1) Дептериңерге төмөнкү сөздөрдү көчүрүп жазып жөндөгүлө. 2) Жөндөмө мүчөлөр эмне себептен тыбыштык жактан өзгөрдү? 3) Ар бир жөндөмөнүн суроолорун жана мүчөлөрүн толук айтып бергиле.

1. Эне, кыз, мектеп, атасы, балам, эжең.
2. Сүлөөсүн, мөөрөй, апам, Мекен.

243. Алган билимди бекемдөө көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, көп чекиттин ордуна тиешелүү жөндөмө мүчөлөрдү улап, көчүрүп жазгыла. 2) Кайсы жөндөмө экенин тапкыла.

1. Ийгилик... эрте-кечи жок. 2. Жылуу сөз таш... да эритет. 3. Жакшы сөз – жан... эргитет, жаман сөз – жан... кейитет. 4. Чаппаса билек...,

айтпаса жүрөк... калат. 5. Сөз... ишенбе, көз... ишен. 6. Таяк эт... өтөт, сөз сөөк... өтөт. 7. Бир уй... мүйүзү сынса, миң уй... мүйүзү зыркырайт. 8. Көчкөн журттун баркы жаңы журтта билинет.

Зат атоочтун жөнделүш типтери. Таандык мүчөсүз зат атоочтун жөнделүшү

Зат атоочтун бул жөнделүшү өз ара үчкө бөлүнөт:

1. Аягы үндүүлөр менен бүткөн зат атоочтун жөнделүшү.
2. Аягы жумшак үнсүздөр менен бүткөн зат атоочтун жөнделүшү.
3. Аягы каткалаң үнсүздөр менен бүткөн зат атоочтун жөнделүшү.

51-§. Аягы үндүүлөр менен бүткөн зат атоочтун жөнделүшү

Аягы үндүүлөр менен бүткөн зат атоочтор жөнделгөндө жөндөмө мүчөлөрдүн башкы тыбыштары толук сакталат. Сөздөгү жоон, ичке үндүүлөргө карай жөндөмөнүн үндүүлөрү кээде өзгөрсө, кээде өзгөрбөйт.

М и с а л ы,

А.	талаа	тоо	эже	үй-бүлө
И.	талаа + <i>нын</i>	тоо + <i>нун</i>	эже + <i>нин</i>	үй-бүлө + <i>нун</i>
Б.	талаа + <i>га</i>	тоо + <i>го</i>	эже + <i>ге</i>	үй-бүлө + <i>гө</i>
Т.	талаа + <i>ны</i>	тоо + <i>ну</i>	эже + <i>ни</i>	үй-бүлө + <i>нү</i>
Ж.	талаа + <i>да</i>	тоо + <i>до</i>	эже + <i>де</i>	үй-бүлө + <i>дө</i>
Ч.	талаа + <i>дан</i>	тоо + <i>дон</i>	эже + <i>ден</i>	үй-бүлө + <i>дөн</i>

244. Өз алдынча иштөө көнүгүүсү. 1) Аягы үндүүлөр менен бүткөн зат атоочторду жөндөгүлө. 2) Бул жөнделүштүн өзгөчөлүгү эмнеде? 3) Зат атоочтун жөнделүш типтери канчага бөлүнөрүн санагыла.

Окуучу, жашоо, жайлоо, Ала-Арча, Индия, Айбийке, бала бакча, эже-сиңди.

* 245. Алган билимди бышыктоо көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, аягы үндүүлөр менен бүткөн сөздөрдүн жөнделүшүн тапкыла. 2) Алардын кандай өзгөчөлүктөр менен жөнделгөнүн түшүндүргүлө. 3) Кайсы жөндөмөдө турганын, мүчөлөрдүн өзгөрүшүн аныктагыла.

Кыргыз салты

Кыргыздардын көп балалуу болушу урмат-сый деп эсептелинет. Бала туулганда ата-энесинин сары май омуруп, жентек бериши – салт. Наристенин туулганына үч, беш же жети күн толгондо бешикке бөлөө

салтанаты өткөрүлөт. Ал эми баланын жарыкка келгенине кырк күн толгондо, «ит көйнөгүн» чечип, «кырк көйнөгүн» кийгизүү да өзгөчө салтанат. «Кырк көйнөк» кырк түстүү чүпүрөктөн куралып тигилет.

Баланы бешикке салууга, алгач чачын алдырууга адатта келин тараптан таякелери катышып, жээнине кийим алып келүүгө, белек берүүгө, энчи бөлүүгө милдеттүү³. (А. Т.)

246. Тандалмалуу көнүгүү. 1) Тексттен аягы үндүүлөр менен бүткөн зат атоочтордун кайсы жөндөмөдө турганын тапкыла. 2) Өзгөчөлүктөрүн аныктагыла.

Бешик ыры

Бешик ыры кыргыздарда байыркы учурларда эле пайда болгон. Эненин чүрпөсүнө болгон мээрими бешик ырынан, кээде аталгандай бөбөк ырынын назиктигинен, эркелеткен мүнөзүнөн байкалып турат.

Бешик ыры ар дайым эле бала сооротуу үчүн гана эмес, ал жакшы тилек билдирүү, эненин кубанычын, муңун, баланын ата-бабаларынын санжыралуу окуяларын, эл жомокторун, дастандарын айтуу менен баланы жаш кезинен жакшы жүрүм-турумдарга тарбиялоо үчүн ырдалган.

- Силер кандай бешик ырларын жатка билесиңер?

52-§. Аягы жумшак үнсүздөр менен бүткөн зат атоочтун жөндөлүшү

Аягы жумшак үнсүздөр менен бүткөн зат атоочтор жөндөлгөндө айрым жөндөмө мүчөлөрүнүн (илик, табыш) башкы үнсүз тыбыштары гана жумшарып, калган жөндөмөлөрдө тыбыштык түзүлүшүн толук сактап, кээде үндүүлөрү өзгөрөт.

Мисалы,

А.	кыз	жер	кол
И.	кыз + <i>дын</i>	жер + <i>дин</i>	кол + <i>дун</i>
Б.	кыз + <i>га</i>	жер + <i>ге</i>	кол + <i>го</i>
Т.	кыз + <i>ды</i>	жер + <i>ди</i>	кол + <i>ду</i>
Ж.	кыз + <i>да</i>	жер + <i>де</i>	кол + <i>до</i>
Ч.	кыз + <i>дан</i>	жер + <i>ден</i>	кол + <i>дон</i>

247. Алган билимди бекемдөө көнүгүүсү. Көчүрүп жазып, аягы жумшак үнсүздөр менен бүткөн сөздөрдүн кандай жөндөлөрүн тапкыла.

1. Мергенчи болгон адамга, өңүтү көп кыр жакшы. 2. Уста темирден да алтын кылыч жасайт. 3. Өмүрдүн өлбөс гүлү – эмгек. 4. Жалкоого эмгектин кадыры жок. 5. Темирдин кадырын уста билет. 6. Тулпардан озуп, ат чыкпайт. 7. Тууганды бөлөп урматка, Залал кылба кызматка. 8. Чечендин тили көпкө орток, чебердин колу элге орток.

248. Өз алдынча иштөө көнүгүүсү. 1) Аягы жумшак үнсүздөр менен (*з, б, л, р, м, й, ж*) бүткөн сөздөргө мисалдарды тапкыла, аларды оозеки жөндөгүлө. 2) Аягы үндүүлөр менен бүткөн сөздөрдүн жөндөлүшү менен аягы жумшак үнсүздөр менен бүткөн сөздөрдүн жөндөлүшүн салыштыргыла. 3) Кандай өзгөчөлүктөрдү байкадыңар?

53-§. Аягы каткалаң үнсүздөр менен бүткөн зат атоочтун жөндөлүшү

Аягы каткалаң үнсүздөр менен бүткөн зат атоочтор жөндөлгөндө жөндөмө мүчөлөрдүн башкы тыбыштары каткалаң үнсүздөргө өтөт.

Мисалы,

А.	каш	жигит	жээк	топ
И.	каш + <i>тын</i>	жигит + <i>тин</i>	жээк + <i>тин</i>	топ + <i>тун</i>
Б.	каш + <i>ка</i>	жигит + <i>ке</i>	жээк + <i>ке</i>	топ + <i>ко</i>
Т.	каш + <i>ты</i>	жигит + <i>ти</i>	жээк + <i>ти</i>	топ + <i>ту</i>
Ж.	каш + <i>та</i>	жигит + <i>те</i>	жээк + <i>те</i>	топ + <i>то</i>
Ч.	каш + <i>тан</i>	жигит + <i>тен</i>	жээк + <i>тен</i>	топ + <i>тон</i>

249. Алган билимди жалпылоо көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, аягы каткалаң үнсүздөр менен бүткөн зат атоочторду таап, анын кандай жөндөлгөнүн аныктагыла. 2) Эмне үчүн үнсүздөр каткалаңдашып жөндөлдү? Себеби эмнеде деп ойлойсуңар?

1. Мээнеткечтин колу тынбайт. 2. Чыныгы аргымак жол тандабайт. 3. Кыргыз элинде жарыкка жаңы келген перзентке ат коюу каадасы өтө зор мааниге ээ. Ат, сөзсүз түрдө, келечекке байланыштырылып коюлушу керек. 4. Дөөлөтүнө ишенбе, мээнетине ишен. 5. Булуттан чыккан Күн ачуу, жамандан чыккан сөз ачуу. 6. Алыс жол атты сындайт. 7. Достун жаны – бир, туугандын малы – бир. 8. Салкын сыдырым калкып, бак-дарактардын жалбырактары дирилдеп, терebel тынымсыз шыбырайт.

250. Алган билимди калыбына келтирүү көнүгүүсү. 1) Каткалаң үнсүздөр менен (*т, ш, к, н*) бүткөн сөздөргө 3–4 мисалды ойлоп тапкыла, аларды жөндөгүлө. 2) Жөндөлүштүн типтери жөнүндө айтып бергиле.

54-§. Таандык мүчөлөр уланып турган зат атоочтордун жөнделүшү

1 - э р е ж е (аныктама)

Таандык мүчөлөр уланып турган зат атоочтор **барыш, табыш, жатыш, чыгыш** жөндөмөлөр менен жөнделгенде бир кыйла айырмаланып турат. Алар татаал жөнделүштө жөнделөт.

Бул жөнделүштүн төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрү бар:

1. Биринчи жана экинчи жактын таандык мүчөлөрү уланып турган зат атоочторго барыш жөндөмөсүнүн **-га** мүчөсү уланганда мүчөнүн башындагы **г** тыбышы түшүп калып, **-а, -е, -о, -ө** формасында болот.

М и с а л ы, атам + **га** = атама (атамга эмес), атаң + **га** = атаңа (атаңга эмес).

2. Үчүнчү жактын таандык мүчөсү уланып турган зат атооч сөздөрдүн илик жөндөмөсүнөн башкасынын бардыгы өзгөчө жөнделөт.

М и с а л ы,

А.	саатым	саатың	сааты
И.	саатым - <i>(д)ын</i>	саатың - <i>(д)ын</i>	сааты - <i>нын</i>
Б.	саатым - <i>а</i>	саатың - <i>а</i>	сааты - <i>на</i>
Т.	саатым - <i>ды</i>	саатың - <i>ды</i>	сааты - <i>н</i>
Ж.	саатым - <i>да</i>	саатың - <i>да</i>	сааты - <i>нда</i>
Ч.	саатым - <i>(д)ан</i>	саатың - <i>(д)ан</i>	сааты - <i>нан</i>

251. Жаңы билимге өз алдынча ээ болуу көнүгүүсү. 1) Төмөнкү таандык мүчөлөр уланып турган сөздөрдүн жөнделүшүн байкагыла. 2) Жөнделүштө мүчөлөр кандай тыбыштык өзгөрүүлөргө ээ болду? 3) Алар эмне үчүн өзгөрүлдү?

А.	мектебим	көйнөгүң	жоолугуң
И.	мектебим + <i>(д)ин</i>	көйнөгүң + <i>(д)ун</i>	жоолугуң + <i>(д)ун</i>
Б.	мектебим + <i>е</i>	көйнөгүң + <i>ө</i>	жоолугуң + <i>а</i>
Т.	мектебим + <i>(д)и</i>	көйнөгүң + <i>(д)ү</i>	жоолугуң + <i>(д)у</i>
Ж.	мектебим + <i>де</i>	көйнөгүң + <i>дө</i>	жоолугуң + <i>да</i>
Ч.	мектебим + <i>(д)ен</i>	көйнөгүң + <i>(д)өн</i>	жоолугуң + <i>(д)ан</i>

* 252. Алган билимди бышыктоо көнүгүүсү. 1) Текстти окуп чыгып, таандык мүчөлөр уланып турган зат атоочторду тапкыла. 2) Алар кайсы жөндөмөдө турат? 3) Ал сөздөргө I, II жактын мүчөлөрүн улап жөндөгүлө. 4) Таандык мүчөлөр уланбай турган зат атоочтордун жөнделүшү менен салыштыргыла. 5) Кандай айырмачылыкты байкадыңар?

Барсбек каган

Кыргызымдын баатыр уулу Барсбек кагандын өмүр жолу кыргыз тарыхы жана мамлекеттүүлүгүнүн өнүгүү жолу менен тыгыз байланыштуу.

Барсбек баатыр жаштайында эле жетим калган. Анын төрт бир тууганы болгон. Ал үй-бүлөдөгү балдардын улуусу болгон эмес, бирок өзүнүн жеке сапатынын натыйжасында башчы болгон.

Борбордук Азияда саясий кырдаал курчуган кезде кыргыздар кыйла күчтөнүп калган эле. 7-кылымдын аягы – 8-кылымдын башында кыргыздарды акылман жана жигердүү Барсбек жетектеп келген.

Кыргыздар буга чейин түштүк чыгышынан басып келүүчү күчтүү жоолорунан коргонуп, көз карандысыздык үчүн күрөшүп келсе, эми кыргыздардын тарыхында биринчи болуп, Барсбек түрктөрдүн баскынчы үстөмдүгүнө чек коюуну баштаган баатыр болгон.

253. Өз алдынча иштөө көнүгүүсү. 1) Төмөнкү сөздөргө I, II, III жактын мүчөлөрүн улап, жөндөгүлө. 2) Өзгөчөлүктөрдү салыштыргыла.

Шаар, ата-эне, гүл, кийим, ыр, көчө.

254. 1) Көп чекиттин ордуна тиешелүү жак жана жөндөмө мүчөлөрүн улагыла. 2) Алар кайсы жөндөмөдө экендигин кантип аныктоого болот?

1. Айыл... – алтын бешиг..., мектеб... – ырыс-кешиг... . 2. Мекен... мейкин, Күндүн нуру төгүлгөн. Тоолор... бийик, бүркүт учуп жол жүргөн. 3. Касиеттүү эмгекчи эл, Кайратын көрсөт күч... . 4. Китеб... барактарын айрыба. 5. Бет... сылап уктаткан мээрим... кетпейт эсим..., апа. 6. Силер, жаштар, гүлдөткүчү жер..., силер, жаштар, ишеними эл... . 7. Ал бак... аралап, мөмө... ийилип, мөлтүрөп бышып турган алмалар... кызыга карап, чын жүрөгү... кубанды.

55-§. I жактын жекелик жана көптүк санындагы таандык мүчөлөр уланып турган сөздөрдүн жөндөлүшү

1 - э р е ж е (аныктама)

Биринчи жана экинчи жактын таандык мүчөлөрү уланып турган зат атоочтор илик жөндөмөсүндө **-дын** же **-ын**, барыш жөндөмөсүндө **-а**, табыш жөндөмөсүндө **-ды** же **-ы**, чыгыш жөндөмөсүндө **-дан** же **-ан** болуп жөндөлөт да, жөндөмө мүчөлөрдүн толук же кыскарган түрлөрү сакталат.

255. Окуучулардын алган билимдерин тереңдетүү көнүгүүсү. 1) Төмөнкү зат атоочторго I жактын жекелик жана көптүк санындагы таандык мүчөлөрдү улагыла. 2) Аларды оозеки жөндөп, өзгөчөлүгүн түшүндүргүлө.

I. Өрүк, карындаш, мамлекет, нефть.

II. Интернет, ноутбук, компас, поэма.

256. Өз алдынча иштөө жана алган билимди бышыктоо көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, таандык мүчөлөр уланган зат атоочтордун кайсы жөндөмөдө турганын тапкыла. 2) Кашаанын ичинде жазылган сөздөрдүн жөндөлүшү менен айырмасы барбы?

Атамдын сөзү – акылдын көзү

– Уулум, адегенде душмандан сак бол. Сабыр кылгын, душмандарыңды (душмандарыңы) көбөйтпөгүн. Өзүңдүн (өзүңүн) чыныгы досторуңду (досторуңу) көбөйтүүгө аракет кылгын. Уулум, ачууңа карабай иш кылсаң, уятка каласың. Чын сырымды (сырымы) айтып жатам. Эгерде бир адам сенин айыбыңды (айыбыңы), кемчилигиңди (кемчилигиңи) бетиңе айтса, сен аны туура кабыл ал. Сол колуңдун (колуңун) ачуусу келсе, оң колуң менен токтот. Башкалардын ишин көрсөң, жаман дебей жакшы де.

– Мен болгон кемчилигимди (кемчилигими) жоём. Акылыңызга, кеңешиңизге чоң ыракмат, ата!

257. 1) I жактын жекелик түрүндөгү сөздөрдү тапкыла. 2) Аларды көптүк санда өзгөртүп жөндөгүлө. 3) Эмнени байкадыңар?

1. Балдарым, бакыт гүлдөрүм, Баарыңар жүрөк сүйгөнүм. Бала чактан умтулуп, Билим болсун сүйгөнүң. Биринди-бирин урматтап, Бактылуу ойноп гүлдөгүн. (О. Б.) 2. Кымбатым – өскөн жер, Мекеним, Сен десем, толгонуп кетемин. (И. М.) 3. Туулган жерим – асыл турагым, Сезимимде өчпөс чырагым. 4. Кереметтүү күүлөр куюлуп, Кулагымда турат угулуп. (Ж. М.)

Ү л г ү: *тобум – тобубуз, тобубуздун, тобубузга* ж. б. у. с.

258. Өз алдынча иштөө көнүгүүсү. I жактын жекелик жана көптүк санындагы зат атооч сөздөрдү катыштырып, «Менин туулган күнүм» деген темада баяндоо түрүндөгү текст жазгыла.

56-§. II жактын жекелик жана көптүк санындагы таандык мүчөлөр уланып турган сөздөрдүн жөндөлүшү

Э р е ж е (аныктама)

II жактын таандык мүчөлөрү: **-ың (-ң), -ыңыз (-ңыз), -ыңар (-ңар), ыңыздар (-ңыздар).**

II жактын таандык мүчөлөрү уланган зат атоочтор төмөндөгүдөй өзгөрөт:

Жөндөмө-лөрү	Мүчөлөрү	Өзгөргөн түрү	Мисалдары
Илик жөндөмө-сүндө:	-дын		Жекелик санда: уулуң + дун, үйүң + дун, элиң + дин, корооңуз + дун, бөлмөңүз + дун. Көптүк санда: уулуңар + дын, үйүңөр + дун, элиңер + дин, корооңуздар + дын, бөлмөңүздөр + дун ж. б.
Барыш жөндөмө-сүндө:	-га, -а	-а, -о, -ө, -е	Жекелик санда: уулуң + а, үйүң + ө, элиң + е, корооңуз + га, бөлмөңүз + гө ж. б. Көптүк санда: уулуңар + га, үйүңөр + гө, элиңер + ге, корооңуздар + га ж. б.
Табыш жөндөмө-сүндө:	-ны, -ы	-ды(ы), -ди(и), -ду(у), -дү(ү)	Жекелик санда: балаң + ды (балаң + ы), китебиң + ди (китебиң + и), уулуңуз + ду. Көптүк санда: балаңар + ды, китебиңиздер + ди ж. б.
Жатыш жөндөмө-сүндө:	-да	-да, -до, -де, -дө	Жекелик санда: атың + да, көчөң + дө, жериңиз + де, тооңуз + да ж. б. Көптүк санда: атыңар + да, көчөңөр + дө, жериңиздер + де, тооңуздар + да ж. б.
Чыгыш жөндөмө-сүндө:	-дан, -ан	-(д)ан, -(д)он, -(д)ен, -д(өн)	Жекелик санда: жайлооң + дон (жайлооң + он), балың + ан, атаң + дан, китебиң + ден. Көптүк санда: жайлооңор + дон, балыңар + дан, атаңыздар + дан, китебиңиздер + ден ж. б.

259. 1) Таандык мүчөлөр уланган сөздөрдү тапкыла. 2) Алардын астын сызып, кайсы жакта тургандыгын көрсөткүлө.

Курман менен Эстебес талашып калды:

– Сенин тоокторуңа, коёндоруңа караганда менин тоокторум, коёндорум көп, – деди Курман.

– Сенин тоокторун, коёндорун көп болгону менен, көгүчкөндөрүң жок. Менин көгүчкөндөрүм да бар, – деди Эстебес.

– Андай болсо, сен мага көгүчкөндөрүңдөн бербейсиңби? – деди Курман.

– Макул, берейин, бирок мындан кийин меники көп деп мактануучу болбо.

Курман мындан ары жөнү жок мактанбаска убадасын берди.

260. 1) Төмөнкү сөздөргө II жактын жекелик, көптүк санындагы жайынча жана сылык түрүндөгү таандык мүчөлөрдү улагыла. 2) Аларды барыш жана табыш жөндөмөлөрүндө жөндөгүлө. 3) Жайынча менен сылык түрүнүн жөндөлүшүндө айырмачылык барбы? Салыштыргыла.

Кулун, күү, элик, жоолук, көчө, кулпу, күзгү, ээк, бөдөнө, боо.

261. 1) Төмөнкү зат атооч сөздөрдү көчүрүп жазгыла. 2) Аларды жекелик жана көптүк санда өзгөрткүлө. 3) Көп чекиттин ордуна жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүнүн мүчөлөрүн улагыла. 4) Мүчөлөрдүн тыбыштык жактан өзгөрүшүнүн себебин айтып бергиле.

Сабак..., Суусамыр..., терезе..., сызгыч..., Күн..., кыймыл..., бороон..., Чынгыз..., Тянь-Шань...

262. Өз алдынча иштөө көнүгүүсү. Кара тамга менен берилген сөздөрдү II жактын көптүк санынын жайынча жана сылык түрүнө айландыргыла.

Ү л г ү: *меймандар – меймандарыңарга, меймандарыңыздарга.*

Уздар

Байыртадан бери кыргыз элинин маданиятын, адабиятын, санатын өнүктүрүүдө **зайыптар** таасирлүү зор күч болушкан. «Манас» эпосунда

айтылгандай Көкөтөйдүн ашында Каркыра жайлоосуна миндеген боз үйлөр тигилип, **меймандар** тосулган. Ал **боз үйлөрдү** көркүнө чыгара жасалгалашкан зайыптар эмеспи. Ар бир үйгө тартылган **туш кийиздерге, килемдерге, аяк каптарга, чыны каптарга, текчелерге**, катар-катар жыйылган башайы **жууркандарга**, жерге салынган шырдак менен **ала кийиздерге, көлдөлөңдөргө, төшөктөргө**, чырмалган **чийлерге**, деги койчу, түшүрүлгөн **оймо-чиймелердин** бардыгына өчпөс боёктор менен өң берилген.

Ошол ашка келген меймандардын бири: «Үч жүз миң тиккен үйү бар, үч ата уруу бийи бар, үзүктөрүн үлгүрүп, ак манат менен тагышкан, ууктарын учтатып, уугуна манат тыштаган, көчкөн болсо бүктөгөн, **күлүктөргө** жүктөгөн, көргөндөрдүн баарысы көөнүн салып тиктеген. Кыргыздын үйү кут белем, бактылуу элге туш белем», – деп суктанган экен. Мындай кооздукту Канышай менен Гүлайым баштаган **кыргыз уздары** тогуз айда бүтүрүшкөн деген сөз айтылат. (Аман. А.)

57-§. III жактын таандык мүчөсү жана жалпы таандык **-ныкы** мүчөсү уланып турган сөздөрдүн жөндөлүшү

1 - э р е ж е (аныктама)

III жактын жакчыл таандык мүчөсү жана жалпы таандык мүчөсү уланган сөздөр өзгөчөрөөк жөндөлөт. Андагы негизги өзгөчөлүктөр барыш, табыш, жатыш жөндөмөлөрүнөн көрүнөт.

III жактын таандык мүчөсү **-ы, -сы** атоочтон башка жөндөмөлөрдүн баарында өзүнүн байыркы баштапкы формасын (түрүн) **-ын, -сын**, сактап, жөндөмө мүчөлөр ошол **-н** тыбышы менен аяктаган негизге уланат да, иликте **-ын**, барышта **-а**, табышта мүчөсү жок, жатышта **-да**, чыгышта **-ан** болуп жөндөлөт.

Мисалы,

А.	атасы	сүрөтү	иниси
И.	атасын + <i>ын</i>	сүрөтүн + <i>ун</i>	инисин + <i>ин</i>
Б.	атасын + <i>а</i>	сүрөтүн + <i>ө</i>	инисин + <i>е</i>
Т.	атасын –	сүрөтүн –	инисин –
Ж.	атасын + <i>да</i>	сүрөтүн + <i>дө</i>	инисин + <i>де</i>
Ч.	атасын + <i>ан</i>	сүрөтүн + <i>өн</i>	инисин + <i>ен</i>

Үчүнчү жактын таандык мүчөсү уланып турган зат атоочтордо жөндөмө мүчөлөрдүн өзгөрүшү төмөндөгүдөй болот.

Жөндөмөлөр	Сөздүн эң аяккы муунунда төмөндөгүдөй үндүүлөр болсо			
	-ы	-и	-у	-ү
Атооч	–	–	–	–
Илик	-ын	-ин	-ун	-үн
Барыш	-а	-е	-а	-ө
Табыш	–	–	–	–
Жатыш	-да	-де	-да	-дө
Чыгыш	-ан	-ен	-ан	-өн

263. Алган билимди бышыктоо көнүгүүсү. 1) Төмөндөгү сөздөрдү жөндөгүлө. 2) Сөздөргө жатыш, чыгыш жөндөмө мүчөлөрүнүн уланышында өзгөрүү

барбы? 3) Жекелик жана көптүк түрдүн жөнделүшүнөн кандай айырмачылыгы байкадыңар?

Килеми, бир туугандарың, арстаны, жылкылары, калем сабы, компютери.

2 - э р е ж е (аныктама)

Жалпы таандык мүчө **-ныкы** жакты, сандык маанини билдире албайт. Ал таандык маанинин бар экендигин туюндурат. Бул мүчө уланып турган сөздүн кайсы жактык жана сандык мааниде экендигин ошол сөздүн өзү билдирип турган жактык жана сандык маанилерине карата аныкталат. **-ныкы** мүчөсү үч жакка тең улана берет.

Жалпы таандык **-ныкы (-ыкы)** мүчөсү уланган зат атоочтор III жактын таандык мүчөлөрү уланган сөздөр сыяктуу жөнделөт.

А.	Асан + <i>дыкы</i>	эжеси + <i>ники</i>
И.	Асан + <i>дыкын</i> + <i>ын</i>	эжеси + <i>никин</i> + <i>ин</i>
Б.	Асан + <i>дыкын</i> + <i>а</i>	эжеси + <i>никин</i> + <i>е</i>
Т.	Асан + <i>дыкын</i> –	эжеси + <i>никин</i> –
Ж.	Асан + <i>дыкын</i> + <i>да</i>	эжеси + <i>никин</i> + <i>де</i>
Ч.	Асан + <i>дыкын</i> + <i>ан</i>	эжеси + <i>никин</i> + <i>ен</i>

264. Алган билимди өздөштүрүүгө киришүү көнүгүүсү. 1) Төмөнкү жалпы таандык **-ныкы** мүчөсү уланып турган зат атоочторду жөндөгүлө. 2) Жөнделүш өзгөчөлүгүн айтып бергиле.

Баланыкы, кошунаңыздардыкы, классыбыздыкы, досумдуку, үйүңдүкү.

3 - э р е ж е (аныктама)

Биринчи жактын таандык мүчөсү менен бүткөн сөздөргө жалпы таандыктын **-ныкы** мүчөсү уланганда кээде кыскарып, **-кы** болуп айтылат жана жазылат. Жөнделгөндө **-ныкы** мүчөсү уланган сөздөр сыяктуу жөнделөт.

Мисалы, *атамдыкы* – *атамкы*, *атамыкы*; *баламдыкы* – *баламкы*; *бөбөгүмдүркү* – *бөбөгүмкү*; *эжемдики* – *эжемки*.

А.	баламкы	жолдошумку
И.	баламкын + <i>ын</i>	жолдошумкун + <i>ун</i>
Б.	баламкын + <i>а</i>	жолдошумкун + <i>а</i>
Т.	баламкын –	жолдошумкун –
Ж.	баламкын + <i>да</i>	жолдошумкун + <i>да</i>
Ч.	баламкын + <i>ан</i>	жолдошумкун + <i>ан</i>

265. Өз алдынча иштөө көнүгүүсү. 1) **-ныкы** мүчөсү уланган сөздөрдүн **-кы** болуп айтылган учуруна мисалдарды тапкыла. 2) Аларды жөндөгүлө. 3) Кандай өзгөчөлүктөрдү байкадыңар?

266. Чыгармачылык көнүгүү. 1) I, II, III жактын таандык жана жалпы таандык **-ныкы** мүчөлөрү уланган сөздөргө мисалдарды ойлоп, аларды жөндөгүлө. 2) Үч жакты бири-бири менен салыштыргыла.

58-§. Аягы **-ск, -нк, -фть, -кт, -нг, -нд, -мн** тыбыштары менен бүткөн сөздөрдүн жөндөлүшү

1 - э р е ж е (аныктама)

Орус тилинен же ал аркылуу башка тилдерден кабыл алынып, аягы **-ск, -нк, -фть, -кт, -нг, -нд, -мн** тыбыштары менен бүткөн сөздөр жөндөлгөндө, кыргыз тилинин айтым эрежесине ылайык, уңгу менен мүчөнүн ортосуна бир үндүү (**ы, и, у, ү, а**) тыбыш кошулуп айтылат жана жазылат.

М и с а л ы,

А.	Минск	факт	нефть	танк
И.	Минск + <i>и</i> + <i>нин</i>	факт + <i>ы</i> + <i>нын</i>	нефт + <i>и</i> + <i>нин</i>	танк + <i>а</i> + <i>нын</i>
Б.	Минск + <i>и</i> + <i>ге</i>	факт + <i>ы</i> + <i>га</i>	нефт + <i>и</i> + <i>ге</i>	танк + <i>а</i> + <i>да</i>
Т.	Минск + <i>и</i> + <i>ни</i>	факт + <i>ы</i> + <i>ны</i>	нефт + <i>и</i> + <i>ни</i>	танк + <i>а</i> + <i>ны</i>
Ж.	Минск + <i>и</i> + <i>де</i>	факт + <i>ы</i> + <i>да</i>	нефт + <i>и</i> + <i>де</i>	танк + <i>а</i> + <i>га</i>
Ч.	Минск + <i>и</i> + <i>ден</i>	факт + <i>ы</i> + <i>дан</i>	нефт + <i>и</i> + <i>ден</i>	танк + <i>а</i> + <i>дан</i>

2 - э р е ж е (аныктама)

Кээ бир **-нк, -мн** тыбыштары менен аяктаган сөздөргө мүчө уланганда үндүү тыбыш кошулбай жөндөлүп жазылат.

М и с а л ы,

А.	банк	цинк	гимн
И.	банк + <i>тын</i>	цинк + <i>тин</i>	гимн + <i>дин</i>
Б.	банк + <i>ка</i>	цинк + <i>ке</i>	гимн + <i>ге</i>
Т.	банк + <i>ты</i>	цинк + <i>ти</i>	гимн + <i>ди</i>
Ж.	банк + <i>та</i>	цинк + <i>те</i>	гимн + <i>де</i>
Ч.	банк + <i>тан</i>	цинк + <i>тен</i>	гимн + <i>ден</i>

267. 1) Төмөнкү сөздөрдү жөндөгүлө. 2) Аягы **-ск, -нк, -фть, -нг, -нд, -мн** тыбыштары менен бүткөн сөздөрдүн кандай жөндөлүш өзгөчөлүгү бар экенин, зат атоочтордун жөндөлүшүн айтып бергиле.

Гимн, фонд, Хабаровск, митинг, цинк.

268. Чыгармачылык көнүгүү. 1) Төмөнкү сөздөрдү жазып жөндөгүлө. 2) Мурунку жөндөлүшү менен азыркы жөндөлүшүнүн кандай айырмачылыгы бар экенин түшүндүргүлө. 3) Аларды катыштырып, 3–4 сүйлөм түзгүлө.

Танкасы, фондусу, нефтиси.

* 269. Проблемалык (көйгөйлүү) көнүгүү. 1) Аягы *-ск, -нк, -фть, -кт, -нг, -нд, -мн* менен бүткөн сөздөрдү катыштырып, оозеки сүйлөм түзгүлө. 2) Эгерде жөндөмөдө турса, кандай өзгөчөлүктөргө ээ экенин түшүндүргүлө. 3) Зат атоочтун жөндөлүш типтерин айтып бергиле.

Зат атоочтун жөндөлүш типтерин кайталоо үчүн суроолор жана тапшырмалар:

1. Жөндөмөлөр деп эмнени айтабыз, кыргыз тилинде канча жөндөмө бар, алар кандай суроолорго жооп берет?
2. Зат атоочтун жөндөлүшүнүн канча тиби бар?
3. Аягы үндүү жана үнсүз тыбыш менен бүткөн зат атоочтор кандай жөндөлөт?
4. Алар бири-биринен эмнеси менен айырмаланат?
5. Таандык мүчөсүз зат атоочтор жөндөлгөндө кандай болот? Мисалдарды келтиргиле.
6. I жактын таандык мүчөлөрү уланып турган сөздөр кандай жөндөлөт?
7. I, II жактын мүчөлөрү уланып турган сөздөрдүн жөндөлүшү тууралуу эмнени айта аласыңар?
8. Эмне үчүн аягы *-ск, -нк, -фть, -кт, -нг, -нд, -мн* менен бүткөн сөздөргө бир үндүү тыбыш уланат деп ойлойсуңар?

59-§. Зат атоочко морфологиялык талдоо жүргүзүүнүн тартиби

1. Сүйлөмдөгү зат атооч сөздөрдү таап ажыратуу, суроолорду берүү.
2. Зат атоочтун энчилүү же жалпы ат экендигин аныктоо.
3. Зат атоочтун жекелик жана көптүк санда турушу.
4. Зат атоочтун түзүлүшүнө карай бөлүнүшү.
5. Зат атоочтун уңгусу жана мүчөсү.
6. Мүчөнүн түрлөрү (сөз жасоочу, сөз өзгөртүүчү).
7. Зат атоочтун кандай сөз түркүмүнөн, кандай мүчөлөрдүн жардамы менен жасалгандыгы.
8. Зат атоочтун жөндөлүш өзгөчөлүгү.

Оозеки талдоонун үлгүсү

Мекенимдин – зат атооч, *эмнемдин?* деген суроого жооп берди, энчилүү ат, уңгусу – *Мекен*, мүчөлөрү *-им, -дын*; *-им* биринчи жактын таандык мүчөсү, жекелик сан; *-дын* илик жөндөмөсүнүн мүчөсү, алгачкы формасы *-нын*. Жумшак үнсүздөрдөн кийин *-дын* болуп өзгөрдү, сөз өзгөртүүчү мүчөлөр. Кээде *Мекенимин* деп да айтылат жана жөндөлөт.

Милдеттенмелерин – зат атооч, *эмнелерин?* деген суроого жооп берди, жалпы ат, уңгусу – *милдет*, мүчөлөрү *-тен, -ме, -лар, -ы, -н*; *-тен* мүчөсүнүн алгачкы түрү *-лан*, заттан этиш сөздөрдү жасады; *-ма* этиштен зат атоочту жасады; *-лар* көптүк мүчө, сөздөгү ичке үндүүлөргө карай *-лер* болуп өзгөрдү; *-и (н)* III жактын таандык мүчөсү.

Жазуу жүзүндөгү талдоонун үлгүсү

Мекенимдин, милдеттенмелерин же мекен / им / дин, милдет / тен /
ме / лер / и / н.

270. Өтүлгөн материалдарды бышыктоо көнүгүүсү. 1) Текстти окуп чыгып, аталышын ойлоп тапкыла. 2) Зат атоочтордун алдын сызып, кайсы жөндөмөдө турганын далилдегиле. 3) Жөндөлүштүн типтери боюнча ажыраткыла.

«Асманда жарык көрсөң, жылдыз деп бил, ак калпакчан элди көрсөң, кыргыз деп бил!» – деген Чыңгыз Айтматов. Ак калпак биз үчүн өзгөчө баалуулук тартуулайт. «Ак» деген сөз кыргыздарда ыйыктыктын, тазалыктын белгиси катары таанымал.

Жыл сайын кыргыз эли 5-март күнүн Ак калпак күнү катары белгилешет. Бул күнү көптөгөн кыргыз эли өзүнүн Кыргыз Республикасына болгон атуулдук сезимдерин көрсөтүшүп, бир күн бою ак калпактарын башынан түшүрбөй, кийип жүрүшөт.

- Кыргыз элинин улуттук кийимдеринен дагы кайсыларды билесиңер?

271. Морфологиялык талдоо жүргүзүү көнүгүүсү. Окуп чыгып, зат атоочторду таап, аларга талдоо жүргүзгүлө.

Кыргызстандын талаалары

Кыргызстандын талаалары ойдуң өрөөнүндө да, тоолордун капталдарында да, бийик тоолордун арасынан да орун алган. Тоолуу талаалар кургак келип, жайында ысык болот. Талааларда түркүн өсүмдүктөр өсөт. Кар эриген кезде, анын астында жатып өсүүчү жоогазын, мандалактар кездешет. Жазында, жайында жапжашыл, кызгылт, агыш, саргыч гүлдөрдөн көз сүйүнөт.

272. Төмөнкү зат атоочторго морфологиялык талдоо жүргүзгүлө.

Жылкынын көркү – желеде, баланын көркү – энеде; акыл айтсаң тыңшабайт, акмактын көркү – жемеде. Билимдүүнүн сөзү – өткүр, мергенчинин көзү – өткүр. Устатыңды өз атаңдай сыйла. Конокко аш кой, эки колун бош кой.

Кымбаттуу окуучулар!

Зат атооч боюнча жат жазууга даярдангыла.

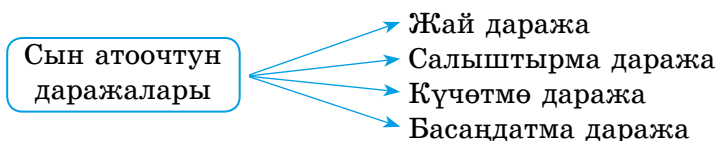

Эрежелерди окугула, жазууга күчүнөр келбеген сөздөрдүн туура жазылышын үйрөнгүлө. Сөздүгүңөрдөгү, мурунку жазган жат жазуудагы ката кетирген сөздөрдүн туура жазылышын үйрөнгүлө.

60-§. Сын атоочтун даражалары. Жай даража

Сапаттык сын атооч аркылуу аныкталуучу заттагы (кыймыл-аракеттеги) белгилердин ар түрдүү даражада (жай, салыштырма, күчөтмө, басаңдатма) экендигин көрсөткөн сын атоочтор **сын атоочтун даражалары** деп аталат.

Кыргыз тилинде сын атоочтун **4 даражасы** бар.

1 - э р е ж е (аныктама)

1. **Ж а й д а р а ж а.** Заттын белгисин кандай нормада экендигин билгизип, атайын мүчөлөрдүн жардамысыз, уңгу (тубаса) түрүндөгү сапаттык сын атоочтор аркылуу жасалат. М и с а л ы, *кызыл, сары, сонун, ак, көк, кара, жашыл, бийик, узун, кыска, ачуу, ийри, калың, кең, тоголок, сүйрү ж. б.*

! Жай даража сын атоочтун башка даражаларын түзүүгө негиз болот.

273. Алган билимди алгачкы жолу бышыктоо көнүгүүсү. 1) Төмөндөгү тексти окуп чыгып, көчүргүлө. 2) Текстке ат койгула. 3) Андан жай даражадагы сын атоочторду тапкыла. 4) Эмне үчүн аларды жай даража деп эсептейсиңер?

Башы уйдукундай, куйругу жылкыныкындай, жүнү эчкиникиндей, мүйүзү өгүздүкүндөй болгон жаныбарды билесиңерби?

Бул жаныбар деңиз деңгээлинен 3–4 миң метр бийиктиктеги түтөккө, ызгаардуу суукка чыдамдуу келет. Ысыкты такыр каалабайт, атүгүл, кыш чилдесинде да тийген Күндөн качып, көлөкөгө ыктайт. Апаппак карды жакшы көрөт. Мына ошондой абдан өзгөчө сапаттары бар, бул эмне деген укмуштуу жаныбар? Ал – өзүңөр көрүп жүргөн кадимки топоз. Топоздор негизинен Азияда, анын ичинде биздин өлкөдө өстүрүлөт. Топоз өтө чымыр денелүү, буттары кыска, башы чоң, жазы мандай, моюну кыска, жаа мүйүз болот. Узун жүнү бир аз тармалданып кетет, боор жүндөрү чачыдай салаңдап турат. Өңү – көбүнчө кара, жонунда бир аз боз жалы бар. Сүтү майлуу келип, жүнүнөн аркан эшилет, кийиз, ала кийиз да жасалат. (*«Балдар энциклопедиясынан»*)

● Жаныбарлар тууралуу кандай табышмактарды билесиңер?

274. Машыгуу мүнөзүндөгү көнүгүү. 1) Жай даражадагы сын атоочторду тапкыла. 2) Аларга суроо бергиле.

Адам деген боорукер болуш керек. Колундан келсе, эч ким менен урушпа. Бирөөнү жаман сөздөр менен тилдебе. Ал турмак кичинекей бутакты сындырып, канаттуулардын уясын да бузба. Кишилерге сылык мамиле кыл. Улуу адамдарды урматта, кичүү ини-карындаштарыңды ызатта. Карыларга жөлөк, кичүүлөргө өбөк бол. Таза жүр, ак иште. Ата-энеңдин дөөлөттүү өмүр сүрүшүнө кам көр. Ишиңди гүлдөтө бил.

275. Алган билимди текшерүү көнүгүүсү. 1) Төмөнкү сүйлөмдөрдөгү сын атоочту байланыштырып турган зат атооч менен бирге көчүрүп жазгыла. 2) Жай даража кандай уюшулат?

Баскетбол англис тилинде «бол» – «топ» деген сөздү билдирет. Баскетбол тобу волейбол жана футбол тобунан чоң жана оор. Эгер силерде баскетбол тобу жок болсо, башка топ менен ойной берсеңер да болот. Көп балдар бул оюн үчүн бойдун бийик болушу керек деп ойлошот. Албетте, баскетболчуга бийик бой керек. Анткени узун бойлуу оюнчу топту себетке оңой түшүрөт. Бирок орто же кичине бойлуу балдар да жакшы баскетболчу боло алышат, себеби оюнда бардыгы тез-тез реакция жасоого, чыдамкайлыкка жана шамдагайлыкка байланыштуу. (БКАЭ)

61-§. Салыштырма даража

2 - э р е ж е (аныктама)

Салыштырма даража. Заттагы бир эле белги экинчи заттын белгиси менен салыштырылат. Демек, эки заттын бир белгиси боюнча бири-бири менен салыштырылышы сын атоочтун **салыштырма даражасы** деп аталат.

Салыштырма даража төмөндөгүдөй жолдор менен жасалат.

1) **Морфологиялык жол.** Бул учурда сын атоочко **-ыраак** мүчөсү уланат.

Мисалы, *кызылыраак, таттуураак, жакшыраак, жаманыраак, агыраак, көгүрөөк, бийигирээк, жапызыраак, калыңыраак, сулуураак, кичирээк* ж. б.

2) **Синтаксистик жол.** Мында салыштыруучу заттын аты аталат да, андан кийинки сапаттык сын атоочко **-ыраак** мүчөсү уланат. Ал эми салыштырылуучу зат чыгыш жөндөмөсүндө (**-дан**) турат.

Мисалы, Асандан *кичирээк*, кагаздан *калыңыраак*, менден *бийигирээк*, Бейшегүлдөн *жашыраак*, китептен *чоңураак*, канттан *таттуураак*, шаардан *алысыраак* ж. б.

а) Кээ бир учурларда салыштырма даража синтаксистик жол менен жасалганда сын атоочтун аягындагы **-ыраак** мүчөсү түшүп калып да айтылат.

Мисалы, *Асандан кичине, кагаздан калың, менден бийик, Бейше-гүлдөн жаш, китептен чоң, канттан таттуу, шаардан алыс.*

б) Салыштыруучу зат барыш (-га) жөндөмөсүндө турса, салыштырма сын атоочтон мурун караганда (салыштырганда, салыштырып караганда) деген сөз кошо айтылат.

Мисалы, *Мага караганда жашыраак. Ага салыштырганда (салыштырып караганда) Асан кичирээк. Китеп дептерге караганда (салыштырып караганда) чоңураак. Алмага караганда (салыштырганда) таттуураак.*

276. Алган билимди текшерүү көнүгүүсү. 1) Төмөнкү салыштырма даражаны кандай жолдор менен жасалгандыгын айтып бергиле. 2) Салыштырма даражанын аныктамасын түшүндүргүлө.

Узунураак, күчтүүрөөк, мага караганда чоң (чоңураак), үйдөн кичирээк, ага караганда жапызыраак.

277. 1) Салыштырма даражаны пайдаланып, өзүңөр жашаган жердин жаратылышынын (токой, тоо, суу, көл ж. б.) кооздугун башка жерлер менен салыштырып, 5 мүнөттүк эссе жазгыла. 2) Жазганыңарды жупта талкуулагыла.

278. Өз алдынча иштөө көнүгүүсү. 1) Текстти окуп чыгып, ага ат койгула. 2) Ал кептин кайсы стилине тиешелүү деп ойлойсуңар? 3) Жай даражадагы сын атоочторду таап, аларды салыштырма даражага өзгөрткүлө.

Үлгү: *ным – нымдуураак, салыштырганда нымдуу, салыштырып караганда нымдуураак, андан нымдуу ж. б.*

Жаңгак – ным жана жылуулукту сүйгөн өсүмдүк. Ал ным жетиштүү жерлерде бийик жана көркөмдүү болуп өсөт. Таштуу, кургак сайларда жана күңгөй беттерде ал бадал сымал бутактанып, жерге жакын өсүп, анча бийик көтөрүлө албайт. Жаңгактын мөмөсү данектүү, тоголок же сүйрү болот.

Кыргызстандагы жаңгактардын данегинин майлуулугу да өтө жогору. Анын жалбырагынан жыттуу заттар жана С витамини алынат. Кабыгы боёк катары колдонулат. Сөңгөгү өтө бышык, кооз келип, баалуу буюмдарды жасоого жумшалат. (БКАЭ)

62-§. Күчөтмө даража

Эреже (аныктама)

3. **Күчөтмө даража.** Заттын сын-сыпатын жогорку деңгээлде экендигин көрсөтөт да, төмөндөгүдөй жолдор менен жасалат.

1) *Эң, абдан, өтө, аябай (аябагандай), чымкый, чылк* деген күчөтмө бөлүкчөлөрдүн сын атоочко айкалышып айтылышы аркылуу жасалат.

Мисалы, эң сонун, абдан жакшы, өтө кооз, аябай таттуу, чымкый кызыл, чылк семиз ж. б.

2) Толук маанидеги сын атооч менен анын башкы муунунан кыскартылып алынган түрү менен бирге колдонуу аркылуу жасалат. Мындай күчөтмө сын атоочтор ар дайым бирге жазылат.

Мисалы, кыпкызыл, сапсары, көпкөк, аппак (апаппак), жашыл, капкара, жупжумшак, капкатуу, апачуу, топтоголок, ынысык, оңой ж. б.

3) Заттык мааниге өтүп, кайталанган сын атоочтор да күчөтмө сынды уюштурат. Мындай учурларда биринчи айтылган сын атооч илик (-нын) жөндөмөсүндө турат.

Мисалы, жакшынын жакшысы, сулуунун сулуусу, актын агы, мыктынын мыктысы, жамандын жаманы, эстүүнүн эстүүсү ж. б.

Кээде оозеки кепте жаман, иттей деген сөздөрдүн өтмө мааниде колдонулушу менен да күчөтмө даража жасалат.

Мисалы, Жаман кооз экен. Жаман таттуу экен. Жаман ачуу экен. Жаман алыс экен. Жаман сулуу экен. Иттей сонун, иттей кооз, иттей арык, иттей жоош, иттей сараң ж. б.

279. Окуучуларды көнүктүрүү жана машыктыруу мүнөзүндөгү көнүгүү. 1) Сүйлөмдөрдү окуп чыгып, күчөтмө даражаны тапкыла. 2) Кандай жолдор менен жасалганын аныктагыла.

1. Алмалары кыпкызыл, Чүйүмдүн дайны так ушул. 2. Бишкекке жаман кооз үйлөр көп курулуптур. 3. Ысык-Көлдүн алмасы аябагандай таттуу болот. 4. Өз өкүмүн эң сонун, билет экен карылык. 5. Капкара болгон муруту, жаштыгын анын билгизет. 6. Абдан жакшы эмеспи, байчечекей гүлдөгөн. 7. Боппоз болуп кор болгон, чөлдө болот аккан суу. 8. Өтө жакшысын тандап алдым. 9. Байдалы – эстүүнүн эстүүсү. 10. Ошондогу апаппак, жыпжылтыр кой таш эсиндеби? 11. Уулуң уулдун уулу экен.

280. Чыгармачылык көнүгүү. 1) Жогорку эрежелерге таянып, өзүңөр күчөтмө сын атоочторду катыштырып, «Кыргыздын улуттук тамак-аштары» деген темада эссе жазгыла. 2) Эссени жубуңар менен талкуулагыла.

281. Төмөнкү сын атооч сөздөрдү топтоштуруп, таблица түрүндө көчүрүп жазгыла.

Жай даража	Салыштырма даража	Күчөтмө даража

Сапсары, сансыз, таттуу, өтө сонун, кайраттуу, чымкый көк, жашыраак, муздагыраак, кипкичинекей, абдан ысык, төөдөй чоң, тердээк, аябай терчил, сынык, жергиликтүү, купкуркак, бийик-бийик, жылуураак, кооз, арык, кыпкызыл, салыштырмалуу жашыл, ага караганда билимдүү.

63-§. Басаңдатма даража

4 - э р е ж е (аныктама)

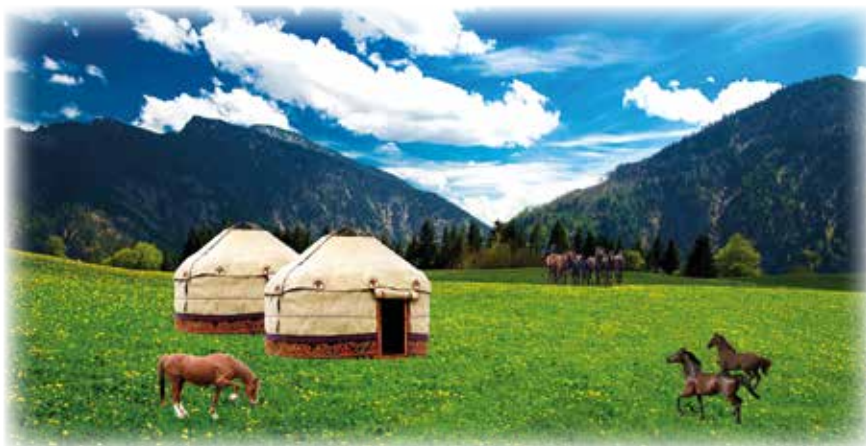
4. Басаңдатма даража. Заттагы белгинин нормалдуу белгиге жете бербегендигин же анын басаңдатылып айтылышын билдирет, төмөнкү мүчөлөрдүн жардамы менен жай даражадан жасалат.

Жай даража	Басаңдатма даражаны уюштуруучу мүчөлөр	Мисалдар
ак кир көк	- <i>ыш</i> - <i>гыл</i> - <i>ылжым, -ылжын</i> - <i>ылтыр</i>	агыш, көгүш киргил көгүлжүн – көгүлжүм каралжым – каралжын көгүлтүр
сары кызыл	- <i>гыч, -гылт,</i> - <i>гылтым</i>	саргыч, саргылт, кызгылт кызгылтым
ак боз	- <i>ча</i> - <i>омук, -омтук</i>	акча бозомук, бозомтук

282. Алган жаңы билимди өздөштүрүү көнүгүүсү. 1) Жогорку таблицадагы басаңдатма даражаны катыштырып, оозеки сүйлөмдөрдү түзгүлө. 2) Басаңдатма даражаны кандай мүчөлөр уюштуруарын айтып бергиле.

283. Тапшырмаларды коллективдүү аткаруу көнүгүүсү. 1) Сын атоочтун даражалары жөнүндө түшүнүгүнөрдү айтып бергиле. 2) Эмне үчүн даражалар төрткө бөлүнөрүн далилдегиле. 3) Ар бир даражага 2–3төн мисал келтиргиле.

284. Чыгармачылык көнүгүү. 1) Төмөндөгү сүрөттү пайдаланып, сын атоочтун даражалары катышкан текстти түзгүлө. 2) Ага ат койгула. 3) Кептин түрүн аныктагыла.

285. Жаңы билимдин чыңдыгын текшерип көрүү көнүгүүсү. 1) Сүйлөмдөрдү окуп чыккыла, сын атоочтун даражаларын тапкыла. 2) Кандай даража экенин далилдегиле.

1. Кара шибер, көк майдан, саздуу болот аккан суу. 2. Балдан таттуу шипширин, жагып жаткан аккан суу. 3. Ташка тийген жеринен көгүш жалын от жанат. 4. Жийдеге караганда Асел кичирээк. 5. Көгүлтүр көлдө эс алып, ден соолугумду чыңдадым. 6. Абдан сонунун тандап алдым. 7. Анын бою менден бийигирээк. 8. Сулуунун сулуусу тандалды. 9. Эне-нин түшүнө төшү кызгылт, өңү саргыч, канаттары агыш, бозомук канаттуу куш кирет. (Жом.)

64-§. Сапаттык сын атоочтор

1 - э р е ж е (аныктама)

Сын атоочтор заттардын ар түрдүү белгилерин жана башка зат менен болгон байланышын билдиришине карай **сапаттык** жана **катыштык** сын болуп экиге бөлүнөт.

Заттын сын-сыпатын, өңү-түсүн, сапатын, белгисин, формасын, мүнөзүн ж. б. түздөн-түз көрсөткөн сын атоочтор **сапаттык сын атоочтор** деп аталат.

Сапаттык сын атоочторго төмөнкү сөздөр кирет:

1. Уңгу (тубаса) сын атоочтор: *жакшы, жаман, сулуу, шайыр, тегерек, ичке, ак, кызыл, сары, бийик, жапыз, жоош, тентек, ачуу, чоң, таза, кенен* ж. б.

2. Даражалар боюнча өзгөргөн сын атоочтор: *кызыл – кызылыраак, көк – көгүрөөк, бийик – бийигирээк, ачык – ачыгыраак (салыштырма); өтө чоң, абдан кызык, эң бийик (күчөтмө); сары – саргыч, боз – бозомук, кара – каралжын, көк – көгүлтүр, кызыл – кызгылтым (басаңдатма).*

3. Антонимдик (карама-каршы) маанидеги кош сын атоочтор: *чоң – кичине, жакшы – жаман, ак – кара, узун – кыска, жоон – ичке, улуу – кичүү, ачуу – таттуу, ачык – жабык, арык – семиз* ж. б.

286. Алган билимди турмушта текшерип көрүү көнүгүүсү. 1) Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, сапаттык сын атоочторду тапкыла. 2) Эмне үчүн сын атоочтор сапаттык жана катыштык сын деп бөлүнөт? 3) Сын атоочтун эрежесин эсиңерге түшүргүлө.

1. Сары таман⁸ күлүктү, сары аязга суутту. 2. Кер сары болуп өңүнөн, азып жүргөн балалык. 3. Жүргөн жерин гүлдөтүп, дурус кылган аккан суу. 4. Кара жерге жымылдап, кирип өттүң аккан суу. 5. Көк өрдөк сүзүп өтпөгөн, көлдүн пири ким экен? 6. Жакшы атанын баласы, жанга салган болоттой. (Жеңижок) 7. Акбаранын көгүлтүр көзү Кенжешти жалдырай карады. 8. Өтө бийик, абдан кооз, сонун үйлөр салынды.

9. Жазгы күн эмнегедир бозомук тартып туруп алды. 10. Турмуштун ачуу-таттуусуна да чыдаш керек. 11. Кыска сөздү уккан жакшы, узун сөздү ойлогон жакшы.

287. 1) Антонимдик катыштагы сын атоочторго мисалдарды жазгыла. 2) Алар кандай сын атоочтор экендигин далилдегиле. Мисалы, *тартиптүү-тартипсиз, жакшы-жаман* ж. б.

288. 1) Текстти окугула. 2) Андагы сын атоочтордун синонимин тапкыла. 3) Алар кайсы сын атоочторго кирет.

I. Кыргыздар – жаратылышынан сезими сергек, кыялга бай, чабыты чалкар, ачык көңүл, кең пейил, ыр жандуу, зерделүү журт. Анын миллион саптуу «Манасы» бар. Аны айлап айтса, бүтпөгөн Балык, Тоголок Молдо, Молдобасан, Сагымбай, Саякбай сыяктуу залкар манасчылардын улуу тобун берди. («А-Т»)

II. Уңгу түрүндөгү жана даражалар боюнча өзгөргөн сын атоочторго өз алдынча мисалдарды жазгыла. Аларды катыштырып, сүйлөмдөрдү түзгүлө.

65-§. Катыштык сын атоочтор

Эреже (аныктама)

Башка бир зат менен болгон байланышына, кандайдыр бир катышына карай заттын өзгөчөлүктөрүн көрсөтүүчү сын атоочтор **катыштык сын** деп аталат.

Катыштык сын атоочтор көбүнчө өзү аныктап турган сөзү менен бирге айтылат жана сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы менен түзүлөт.

-**луу**: акылдуу, малдуу, тартиптүү, күчтүү;

-**дай**: тоодой (толкун), атырдай (жыттуу), кагаздай (ак);

-**лык**: айылдык (жигит), шаардык (киши), айлык (акы);

-**гы**: түнкү (сугат), тоодогу (малчылар), бүгүнкү (күн);

-**лаш**: аталаш (тууган), сырдаш (жигит), айылдаш (балдар);

-**чыл**: уйкучул (киши), жаанчыл (ай), эмгекчил (адам), ойчул (бала);

-**чан**: тончон, кийимчен, пальточон, тумакчан ж. б.

289. Алган билимди алгачкы жолу бышыктоо көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы аркылуу түзүлгөн катыштык сын атоочторду тапкыла. 2) Кандай мүчөлөр экенин ажыраткыла. 3) Катыштык сын жөнүндөгү өз түшүнүгүңөрдү айтып бергиле.

Баатыр күүсү

Тоо-токойлуу, дандуу, малдуу жерибиз,

Сан жыргалуу эмгек, эркин элибиз.

Эл достугу бир туугандай түбөлүк,
 Жеңилбейбиз эч душмандан эми биз.
 Өнөр билдик, көтөрүлдүк асманга,
 Кат тааныдык, кагаз алып жазганга,
 Кыргыз күүсү бүт дүйнөгө угулду,
 Оркестрде биз чогулуп тартканда.
 Жаңы шаарлар, жаңы дайра байкасам,
 Окуя көрүп, жайып салсаң картаны,
 Биздин заман – баатырлардын заманы,
 Кел комузчу, баатыр күүсүн тарталы. (А. О.)

290. Жаңы билимди өздөштүрүү көнүгүүсү. 1) Төмөнкү ырды жана сүйлөмдөрдү окуп чыгып, сапаттык жана катыштык сын атоочторду тапкыла. 2) Алардын эрежесин түшүндүргүлө, оозеки мисалдарды келтиргиле. 3) Эмне үчүн сапаттык, катыштык сын экенин далилдегиле.

1. Кыялы комуз миң кылдуу,
Чертилсе комуз көп сырдуу.
Өмүрдүн өзү сыяктуу,
Жумшак, таттуу, жыпжылуу.
Көйрөң, жеңил, шашкалак,
Билүү кыйын, кандай бу? | 2. Карап турсаң укмуштуу,
Бирде кичүү, бирде улуу.
Бирде бала мүнөздүү,
Бирде чексиз акылдуу.
Токтоо, кылдат, сабырдуу,
Кээде ак көңүл, кээде куу. (А. О.) |
|--|---|

291. Алган билимди бышыктоо жана бекемдөө мүнөзүндөгү көнүгүү. 1) Сүйлөмдөрдү окугула, адегенде сапаттык, андан кийин катыштык сын атоочторду көчүрүп жазгыла. 2) Катыштык сындарды уңгу, мүчөгө, мүчөнүн түрлөрүнө ажыраткыла. 3) Сын атоочтор эмнесине карай сапаттык жана катыштык сын болуп бөлүнөт?

1. Бапестеп өстүрүлгөн кызыл, сары, ак гүлдөр айланага көрк берип турат. 2. Алтындай жаштык бар кезде, Айлуу түндө ойнодук. 3. Ак жеринен күйдү деп, калың жыйын сөз кылсын. 4. Айылдаш достор жана, айтканым болор тамаша. 5. Ашуусу бийик бел ашып, басып келдим Аксыга. 6. Алтын боолуу ак туйгун, салган жерим Аксыда. 7. Бул тоолордо укмуштуу жана коркунучтуу жолдор өтө көп. 8. Аппак бетти аймалап, салкын жел сокту жай гана.

9. Алганың жакшы бир болсо,
 Кирсең үйүң ордодой.
 Көңүлүңдү куш кылат,
 Кымбат баа жоргодой.

66-§. Сын атоочтун заттык мааниде колдонулушу

292. Жаңы билимге өз алдынча ээ болуу көнүгүүсү. 1) Төмөнкү таблицаны кунт коюу менен окуп чыгып, сын атоочтун заттык мааниде колдонулушун

аныктагыла. 2) Сын атооч качан заттык мааниге өтөрүн далилдегиле. 3) Өзүңөр эреже чыгаргыла.

Сын атоочтук мааниде	Заттык мааниде
<p><i>Кандай?</i></p> <p>1. Жакшы кишиге (<i>кимге?</i>) айтсаң билет, <i>кандай?</i> жаман кишиге (<i>кимге?</i>) айтсаң күлөт.</p>	<p>1. Жакшыга (<i>кимге?</i>) айтсаң – билет, жаманга (<i>кимге?</i>) айтсаң күлөт.</p>
<p><i>Кандай?</i></p> <p>2. Жакшы киши (<i>ким?</i>) эл камын ойлойт, <i>кандай?</i> жаман киши (<i>ким?</i>) өз камын ойлойт.</p>	<p>2. Жакшы (<i>ким?</i>) эл камын ойлойт, жаман (<i>ким?</i>) өз камын ойлойт. (<i>Жакшы, жаман – ээ</i>)</p>
<p><i>Кандай?</i></p> <p>3. Акылдуу кишинин (<i>кимдин?</i>) сөзү <i>кандай?</i> <i>кандай?</i> кыска, айта салса нуска.</p>	<p>3. Акылдуунун (<i>кимдин?</i>) сөзү кыска, айта салса, нуска. (<i>Акылдуунун – аныктооч</i>)</p>

Эреже (аныктама)

Сын атоочтор заттык мааниге өтүп айтыла берет. Мындай учурда сын атооч менен бирге айтылган аныктагыч зат түшүп калат да, сын атооч заттык мааниге өтөт. Аныктагычка уланган мүчө сын атоочко уланат.

Заттанган сын атоочтор зат атооч сыяктуу жөндөмө, көптүк (*-лар*), таандык мүчөлөр менен өзгөрөт да, сүйлөмдө **ээлик**, **толуктоочтук** жана **аныктоочтук** милдет аткарат. Мисалы, Жаманга (*кимге?*) айткан кайран сөз. Жамандын (*кимдин?*) айтканы жаман. Жакшылары (*эмнелери?*) тандалып алынды, жамандары (*эмнелери?*) иргелип салынды. *Жакшыны* жакшы билер. *Жаманды* коногу билер.

* 293. Жаңы билимди өздөштүрүүгө киришүү көнүгүүсү. 1) Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, сын атоочторун тапкыла. 2) Анын сапаттык, катыштык сын жана сын атоочтун кайсы даражасы экенин аныктагыла. 3) Сын атоочторду заттык мааниге өткөргүлө. 4) Ага кандай суроолор берилет?

1. Эмгексиз кишини энчиден кур жараткан замана. 2. Салабаттуу карыялар³ – биздин урматыбыз, сыйыбыз. 3. Жакшы кишинин сымбатын жакшы киши билер. 4. Жакшы киши элине баш болот, жаман киши элине кас болот. 5. Ынтымактуу кишилердин үй-бүлөсү да ынтымактуу. 6. Кара аттын оозун кергенби, кайран Током келгенби? Сары аттын оозун кергенби, саабалар бизге бергенби? 7. Кулактууга кеп урсаң, кулагынын учунда. Кулаксызга кеп урсаң, туягынын тышында.

294. Окуучулардын алган билимдерин тереңдетүү мүнөзүндөгү көнүгүү. 1) Адегенде сүйлөмдөрдү окуп чыккыла, андан кийин заттык маанидеги сын

атоочторду таап, аныкталгыч менен бирге көчүрүп жазгыла. 2) Кайсы учурда сын атоочтун заттык мааниге өтөрүн түшүндүргүлө. 3) Накта сын атооч менен затташкан сын атоочтун айырмасы эмнеде деп ойлойсуңар?

1. Бактылуу менен талашпа, бактысыз менен жоолашпа. 2. Током, аргасыз кеттиң Шыбырга, акмактын сөзү эм болуп, азыр жакшылыкка кезиктиң, эли-журтуң дем болуп. 3. Билими күчтүү минди жыгат, билеги күчтүү бирди жыгат. 4. Акылдуу – элпек, акылсыз – тентек. 5. Жалкоого жакын болбо, кокуйга короолош конбо. 6. Малдуулар малына мактанат, малсыздар жанына мактанат. 7. Жакшыга дөөлөт келгенде, бой көтөрбөй пас болот. 8. Жаманга дөөлөт келгенде, көтөрө албай мас болот.

67-§. Сын атоочтун жазылышы

Э р е ж е (аныктама)

Сын атоочтун жазылышы төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөргө ээ:

1. Зат атоочтон сын атооч жасоочу *-луу, -лүү, -аанак (-ааган), -чаак* мүчөлөрү созулуп айтылышынча жазылат.

М и с а л ы, *балалуу, малдуу, тоолуу, үйлүү, уялчаак, тебенээк (тебээген), сүзөөнөк (сүзөөгөн), тырылчаак* ж. б.

2. Аягы үндүүлөр менен бүткөн этиш сөздөргө *-ак* мүчөсү уланса, созулуп айтылышынча жазылат.

М и с а л ы, *терде + ак = тердээк, сүйлө + ак = сүйлөөк, ойно + ак = ойноок.*

3. Кош сын атоочтор арасында дефис коюлуп жазылат.

М и с а л ы, *ачык-айрым, алыс-жакын, улуу-кичүү, кары-жаш, эстүү-баштуу, өңдүү-түстүү, жылуу-жумшак, жаман-жуман, майда-чүйдө, кызыл-тазыл, кобур-собур, уйгу-туйгу, бийик-бийик, сонун-сонун, түркүн-түркүн* ж. б.

4. Кошмок сын атоочтор ар башка жазылат: *кызыл ала, кара тору, будур ала, кара көк, кара күрөң, кара каш, ак пейил, кара сакал, кең пейил, ала кийиз, көк көз* ж. б.

5. *Эң, абдан (абыдан), өтө, аябай, чымкый, чылк* деген бөлүкчөлөр сын атоочко айкаша айтылса, бөлөк жазылат.

М и с а л ы, *эң жакшы, абдан сонун, өтө кымбат, чымкый кызыл, чылк семиз* ж. б.

6. Толук маанидеги сын атооч менен башкы муунунан кыскартылып айтылган күчөтмө сын атоочтор бирге жазылат.

М и с а л ы, *кыпкызыл, сапсары, көпкөк, бопбоз, капкатуу, жапжашыл, ыпысык, сунсулуу, апалпак, капкара, жапжашыл, туптунук* ж. б.

7. Салыштырма сын атоочтун *-ыраак* мүчөсү созулуп айтылышынча жазылат: *агыраак, көгүрөөк, жашылыраак, бийигирээк, жумшагыраак* ж. б.

295. Алган билимди алгачкы жолу бышыктоо көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, сын атоочторду тапкыла. 2) Алар кандай жазылат? 3) Кош, кошмок сын атоочторду ажыраткыла. 4) Синтаксистик милдетин айтып бергиле.

1. Кудай берген пенденин, касиети сопсонун. 2. Ушак айткан – эң жаман адаттын бири. 3. Акын болсоң, элди ырда, берекелүү колу ачык. 4. Ак селдечен аялдар, айттыңыз сөздү дапдаяр. 5. Жакшы адам тырышчаак, жаман адам урушчаак. 6. Ар дайым акыл-эстүү балдар менен жолдош бол. 7. Абыдан сонун эмеспи, байчечекей гүлдөгөн. 8. Кызыл-кызыл кыялар, кыргый талга уялаар, такыясын колго алып, кыз жигитти кубалаар. 9. Токтогулдай ырчы бол, Толубайдай сынчы бол.

296. Алган билимди эске түшүрүү, бышыктоо, бекемдөө көнүгүүсү. 1) Төмөнкү сын атоочторду тууралап, көчүрүп жазгыла. 2) Кандай ката кетирилгендигин байкагыла. 3) Сын атоочтун жазуу эрежелерин айтып бергиле.

Аталу, өңдү-түздү, унутчак, тебенек, алыс жакын, куп-куу, кап кара, эңкызык, кызыл кызыл, апаак, саргылт, карагыч, узун туура, кызылтазыл, ак-саргыл, кабанак, акылду, сакал чан.

297. Өз алдынча билим алуу көнүгүүсү. 1) Төмөнкү сүйлөмдөрдөн сын атоочторду тапкыла. 2) Сын атоочтун жазылышында кандай өзгөчөлүктөр бар экенин түшүндүргүлө, мисалдарды келтиргиле. 3) Алар синтаксистик жактан кайсы сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат?

1. **Жакшы-жаман** адаттан, терип айтсам бир кызык. 2. **Жаманга** тандап, кеп айтсаң, **кабааган** иттей ырылдайт. 3. Танабай **уйгу-туйгу** ойго чөмүлдү. 4. **Ак бараң** мылтык асынып, Алмамбет келип калды эми. 5. **Сөзмөр** карылар адатынча сөзгө киришти. 6. **Бурчак-бурчак** кар жааса, асыл жылкы баласы буюкпайт да, уюкпайт. 7. Ар ким сатып албаса, **ак алаалуу** бөз карып. 8. Жатып ичер жардынын, **пайдалуу** иши аз болот.

Кеп маданияты

298. Машыгуу көнүгүүсү. 1) Текстти көркөм окугула. 2) Анда сын атоочтун кандай даражалары берилген? 3) Тексттин мазмунун план боюнча айтып бергиле. Анда сын атоочтордун даражаларын колдонула. 4) Сын атооч катышкан сүйлөмдөр тексттин көркөмдүгүн арттырдыбы?

Каакым

Каакым өзү өнүп-өскөн жеринен жадады. «Космоско кетем», – деп чечти да, Жерден суурулуп учуп жөнөдү. Учуп кете берип, акыры килейген ала дарбызга окшогон планетеге келип жетти. Анда аккан дарыялардын баары сапсары, талаалар болсо, асмандай көпкөк, ал эми асманы жапжашыл экен.

– Эх, кандай гана кооз жер! – деп суктанды ал. – Бизде мындай кооздук жок. Мен ушул жерде калып, өсүп-өнө берем», – деп чечти.

Алакандай жерди тандап алды да, бүрүн жайып, өсмөкчү болду. Бир күн турду, эки күн турду, үч күн турду, өспөйт. Төртүнчү күнү өңү саргайып, соолуй баштады.

Көрсө, бул планета кооз болгону менен каакым үчүн бөлөк-бөтөн тура. Анын тамыры баштагы өскөн жеринде калыптыр.

Тамыры жок өсүмдүк кантип гүлүн ачмак эле?

299. Машыгуу көнүгүүсү. 1) Сын атооч сөздөрдү пайдаланып, жолдошторуңардын жакшы сапаттарын камтыган чакан текстти жазгыла. 2) Аны топто талкуулагыла.

300. Каарманды сүрөттөөдө кандай сын атоочтор колдонулгандыгын айтып бергиле. Тексттин көркөмдүүлүгүн арттырууда сын атоочтордун мааниси кандай?

Кыз Сайкал

Кыз Сайкал – баатыр кыз. Ал Манастын жортуулдарынын биринде ага кошулуп кеткен Текес хандын небереси. Жашынан жоокерчиликке тарбияланган Сайкал эрдиги жана шамдагайлыгы жагынан көп баатырлардан калышкан эмес.

Тал чыбыктай ийилген,
Эркекче кийим кийинген.
Акак тиштүү, кыйгач каш,
Жазы маңдай, түймө чач,
Ак-кызылы бөлүнгөн,
Айнектей көзү көрүнгөн,
Короз моюн, кобул кол,
Атанын кыйын кызы бул.

301. 1) Төмөнкү сын атоочторго *-ыраак* мүчөсүн улап жазгыла. 2) Салыштырма даражаны уюштуруучу чыгыш жөндөмөсүнүн *-ыраак* мүчөсү менен маанилик жактан окшоштугун айырмалагыла. 3) Кандай жазыларына көңүл бургула.

Үлгү: *жашыл – жашылыраак, ага караганда жашылыраак, андан жашылыраак.*

Ак, кызыл, жумшак, күчтүү, тайыз, кымбат, ысык, боз.

302. 1) Сүйлөмдөрдү окуп чыгып көчүргүлө. 2) Сын атоочторду түз сызык менен, затташкан сын атоочторду толкундуу сызык менен сызгыла.

1. Бүлкүлдөгөн жумшак жел беттерин аймалайт. 2. Күлүктөн күлүк чыкса, төрт аягы тыбырайт. 3. Майрам күнү кызыл туулар желге желбиреп турду. 4. Жакшы эл камын ойлойт, жаман өз камын ойлойт. 5. Анын айланасында ак, көк жана ар түрдүү түстөгү көгүчкөндөр ары-бери учуп жүрүшөт. 6. Жакшыга айтсаң – билет, жаманга айтсаң – күлөт.

7. Күнөстөгү жар таштарга жабыша чыккан жапайы жүзүмдөр салаа-салаа болуп, сансыз жашыл жалбырактардын арасынан Күндү шыкаалашат. 8. Сопол куйрук, сыйда жал, жайдак кара кашка аргымак жолоочуларды ээрчип бош келатат. 9. Кызыл оңбос болсочу, кыз кубарбас болсочу.

303. Затташкан сын атоочтор кандай маанини (заттык, сапаттык, сындык) билдиргенин түшүндүргүлө.

1. Кара өзгөй утса жалаада, кең заманаң куурулат. 2. Караны ойлоп, калп күлгөн, ниетинен көп табат. Уяттуу баарын жейт, уятсыз арын жейт. 3. Жакшы ката кетирсе, өзүн жемелейт, жаман ката кетирсе, жолдошун жемелейт. 4. Билимдүүнүн билими жугат. 5. Аргымактын жакшысы азыраак оттоп, көп жуушайт. Азаматтын жакшысы азыраак сүйлөп, көп тыңшайт. 6. Жакшы элине баш болор, жаман элине кас болор. 7. Жашыл оңот, жаш чоңоёт. 8. Септүү кыз болгончо, эптүү кыз бол. 8. Кыргыз элине таандык улууларга урмат, кичүүлөргө ызаат, көрсөтүү ыймандуулуктун башатын түзөт.

68-§. Сын атоочту морфологиялык жактан талдоонун тартиби

1. Сын атоочторду табуу, анын лексикалык маанисин, морфологиялык белгисин аныктоо.
2. Сын атоочтун сапаттык же катыштык экендигин ажыратуу.
3. Сын атоочту түзүлүшүнө карай (жөнөкөй, татаал), жасалышына карай (туунду, тубаса) ажыратуу.
4. Сын атоочтун даражаларын табуу.
5. Сын атоочтун уңгу, мүчөсүн, мүчөнүн түрлөрүн табуу.
6. Сын атоочтун заттык мааниде колдонулушун түшүндүрүү.
7. Сын атоочтун жазылышын түшүндүрүү.
8. Синтаксистик кызматын аныктоо.

Талдоонун үлгүсү

Жакшы адам эли менен, жер кени менен. (Мак.)

Оозеки

Бул сүйлөмдөгү *жакшы* деген сөз — сын атооч, себеби ал заттын сыныпатын көрсөттү. *Кандай?* деген суроого жооп берет.

Жакшы – жасалышына карай тубаса, тутумуна карай жөнөкөй, бир гана сөздөн турат; грамматикалык өзгөчөлүгүнө карай сапаттык сын, жай даражада; уңгу түрүндө, мүчөсү жок. Заттык мааниде колдонулса, *жакшы (ким?) эли менен болот. Адам* деген сөздүн ордуна колдонулат. Синтаксистик жактан аныктоочтук милдетти аткарат.

Жазуу түрүндө

Абдан бийик үйлөр салынууда.

Абдан бийик – кандай? сапаттык сын, кошмок сөз түрүндө, татаал сын атооч, күчөтмө даражада турат.

304. Тексттеги сын атоочторго морфологиялык талдоо жүргүзгүлө.

Пахта

Пахта жылуу, күнөстүү, күл топурактуу, нымдуу жерге жакшы өсөт. Гүлдөрү бадырайып чоң. Апаппак болуп, алыстан эле көздүн жоосун алат. Бышканда косеги (мөмөсү) ачылып, үлпүлдөгөн кебез чыгат. Пахтадан ар түрдүү кездемелер токулат. Алар адамдын ден соолугуна пайдалуу. Анын чигиттеринин жипчелери өтө ичке, бири узун, бири кыскараак болот. Пахта эң маанилүү техникалык өсүмдүк болгондуктан, андан бышык, бекем кездемелерди жасашат.

Кымбаттуу окуучулар!

Сын атооч боюнча жат жазууга даярдангыла.

Сын атоочту кайталоо боюнча суроолор жана тапшырмалар

1. Сын атоочтун кандай даражалары бар?
2. Жай даража заттын эмнесин билдирет? Мисалдарды келтиргиле.
3. Салыштырма даража кандай мүчөлөрдүн жардамы менен уюшулат?
4. Күчөтмө даража кандай жолдор менен уюшулганын айтып бергиле.
5. Жай сындын белгилерин күчөтүп көрсөткөн кайсы даража?
6. Сын атоочтор түзүлүшү боюнча кандай болот? Мисалдар менен далилдегиле.
7. Сын атоочтор заттык мааниге өтүп айтылабы?
8. Накта сын атооч менен затташкан сын атооч бири-биринен айырмаланабы?
9. Сын атоочтор кош, кошмок сөз түрүндө болобу? Далилдегиле.
10. Сапаттык менен катыштык сындардын айырмасы эмнеде деп ойлойсуңар?

69-§. Сан атоочтун сөз түркүмү катары мүнөздөмөсү

Теманы түшүндүрүү үчүн алынуучу мисалдар жана сүйлөмдөр:

1. Күндүн диаметри *1 400 000 км*, ал Жердин диаметринен *109 эсе чоң*.
2. *Төртөө* төп болсо, төбөдөгүнү алат, *алтоо* ала болсо, алдындагыны алдырат.
3. Касмалы Баялиновдун чыгармачылык жолу *1923-жылдан* башталган.
4. Окуучулар топторго *беш-алтыдан* бөлүнүштү.

305. Чыгармачылык көнүгүү. Төмөнкү сүрөттү пайдаланып, текст түзгүлө. Анда сын жана сан атоочторду колдонула.

306. Өз алдынча иштөө көнүгүүсү. 1) Төмөнкү тексттерди окуп чыгып, сан атоочторду тапкыла. 2) Түзүлүшү боюнча кандай сан атооч (жөнөкөй, татаал) экенин ажыраткыла. 3) Кандай сөздөр сан атооч деп аталарын айтып бергиле.

1. Опера искусствосу XVI–XVII кылымдарда, Кайра жаралуу доорунда пайда болгон. Биздин Кыргыз опера жана балет театры 1937-жылы курулган. Анда 1939-жылы биринчи кыргыз операсы – «Айчүрөк» сахнада коюлган. Башкы партияны Советтер Союзунун эл артисти Кайыргүл Сартбаева ырдаган.

2. Спорттун кайсы түрү менен болбосун машыккан адамдар ийгиликке жетиш үчүн көптөгөн кыйынчылыктарга чыдашат. Өзгөчө физикалык жактан жогорку даярдыкты талап кылгандар ар бир булчуң үчүн өзүнчө көнүгүү жасашат. Мисалы, биз күлгөн убакта бетибизде 17 булчуң бирдей иштейт. Ал эми бетте мимикага жооп бере турган 28 булчуң бар. Ошондой эле биз басып бара жатканда, 54 булчуңубуз өз кызматын аткарат.

1 - э р е ж е (аныктама)

Заттын санын (кээде кыймыл-аракеттин) эсебин (*беш китеп, жүз сом, миң киши, эки келди*), иретин (*биринчи, жетинчи*), чама-сын, болжолун (*кырктай, элүүдөй, онго жакын, бештен ашуун*), топ-тобун (*беш-бештен, он-ондон*) көрсөтүп, *канча? нече? канчанчы? неченчи? канчоо? нечөө? канчалап?* деген суроолорго жооп берген сөздөр **сан атооч** деп аталат.

Сан атооч мааниси жактан уңгу түрүндө туруп, сандык түшүнүктүн атын, заттын (кээде кыймыл-аракеттин) санын, иретин ж. б. билдирет: *эки китеп, төрт дептер, жүз сом, экинчи класс, I бөлүм, XXI кылым, эки келди, үч бардым.*

307. Алган билимди алгачкы жолу бышыктоо көнүгүүсү. 1) Өзүңөр сан атоочторду катыштырып, оозеки сүйлөмдөрдү түзгүлө. 2) Сан атоочтор заттын эмнесин көрсөтүп турганын далилдегиле.

308. Алган билимди алгачкы жолу бышыктоо көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, сан атоочторду тапкыла. 2) Суроо берүү аркылуу анын лексикалык маанисин аныктагыла. 3) Түзүлүшү боюнча ажыраткыла.

Жер жүзүндө 40 наристе төрөлгөн убакта, 700 миллион кумурска жарык дүйнөгө келет. Дүйнөдө алардын 8800 түрү жашайт жана ар биринин өзүнө гана тиешелүү өзгөчөлүктөрү бар. Кумурскалардын айрымдары «аңчылык» менен күн көрүшсө, башкалары «талап-тоноочулук» менен алектенишет.

Кумурскаларды марафончуларга салыштыра турган болсок, алардын жүгү менен 4 мүнөт жүгүрүүсү адамдардын желкесине 227 кг жүктү көтөрүп, 48 км жол жүргөнү менен барабар болот экен. Алардын негизи милдети кышка жана кийинки тукуму үчүн кам көрүү максатында азык чогултуу болуп эсептелет. (*Б. Жун.*)

2 - э р е ж е (аныктама)

Сан атоочтор сүйлөм ичинде төмөндөгүдөй синтаксистик милдетти аткарат:

1. Ээлик: *Бешөө барды, экөө келди. Экинчилер тарашты. Отуз бешке бөлүнөт.*

2. Баяндоочтук: *Мен он үчтөмүн. Атам кыркта. Асыл жетиде. Жыйырмананын жарымы – он.*

3. Аныктоочтук: *Гүлай бешинчи класста окуйт. Агам үчүнчү курста. Беш киши келди. Жүздүн жарымы – элүү.*

4. Толуктоочтук: *Санжар ондорго келип калды. Ондү онго кошсо, жыйырма. Саат сегизде сабак башталат. Он үчкө жашы чыкканда, кыраңдын терет гүлдөрүн.*

5. Бышыктоочтук: *Асан эки келди. Мен үч бардым. Ал биринчи сыйланды.*

309. Жаңы билимди өздөштүрүү көнүгүүсү. 1) Төмөнкү тексти окуп чыгып, сан атоочторду тапкыла. 2) Алардын синтаксистик кызматын аныктагыла.

Жаңгак

Кыргызстанда жаңгак дарактарынын көпчүлүгү Арстанбап, Көгарт, Жаңы-Жол жана Өзгөн аймагында кезигет. Жалпы аянты 276 000 гектарга жетет.

Азыркы кезде табигый токойлордон жаңгактын бири-биринен мөмөсү менен айырмаланган 900 түрү табылган. Жаңгак 7–8 жылдан кийин түшүм бере баштайт. Түшүм бара-бара көбөйүп, 100–120 жылдык дарактан 80–90 кг, кээ бир учурларда 200–250 кгга чейин түшүм алынат. Данегинин 45–70 пайызы майдан турат. 1 кг данеги 8000–8500 калорияга чейин энергия берет.

70-§. Сан атоочтун грамматикалык түзүлүшүнө карай бөлүнүшү

1 - э р е ж е (аныктама)

Кыргыз тилиндеги сан атоочтор түзүлүшүнө карата **жөнөкөй** жана **татаал** болуп, эки топко бөлүнөт.

Жөнөкөйү бир сөздөн (*бир, он, жыйырма, отуз, кырк, жүз*) татаалы эки же андан ашык сандардан түзүлөт: *он беш, жыйырма сегиз, отуз үч, эки жүз, беш миң, он миллион, бир жүз сексен алты, бир миң тогуз жүз он жети ж. б.*

310. Алган билимди текшерүү көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, сан атоочторду таап, жазгыла. 2) Аларды түзүлүшү боюнча бөлүштүргүлө.

1. Бир күндө океан бетинен атмосферага он бир миллион тоннадан ашык суу буу түрүндө көтөрүлөт. 2. Акыранын бою 5,9 метр, ал эми салмагы 1–2 тоннага, жүрөгүнүн салмагы 10 килограммга чейин жетет. 3. Крокодилдин жаагында 24 курч тиши болот. 4. Орто эсеп менен бир үкү бир түндө 7–10 чычкан алат. 5. Эки тоо көрүшпөйт, эки адам көрүшөт⁴. 6. Нысапсызга кашык салсаң, беш ууртайт. 7. Калп – көп, чындык – бирөө. 8. Адамдын көздөрүнүн алдын көрө билүү аймагы 180 градусту түзсө, көгүчкөндөрдө 340 градус болот.

311. Машыгуу көнүгүүсү. 1) Жөнөкөй жана татаал сан атоочторду катыштырып, оозеки мисалдарды түзгүлө. 2) Эмне үчүн сан атоочторду жөнөкөй жана татаал деп бөлөбүз? 3) Аларды салыштыргыла.

312. Алган билимдин чындыгын текшерип көрүү көнүгүүсү. 1) Тексти окуп чыккыла. 2) Сан атоочторду гана тандап алып, сөз түрүндө жазгыла. 3) Алардын кандай жазыларын өздөштүргүлө.

Баатыр

Үсөнбеков Калыйнур 1921-жылы Түп районуна караштуу Ой-Булак айылында туулган. Ал – Советтер Союзунун Баатыры, генерал-лейтенант. 1941-жылы Каракол педагогикалык окуу жайын бүтүп, Жети-Өгүз районундагы Кичи-Жаргылчак мектебинде окуу бөлүмүнүн башчысы болуп иштеген. 1942-жылы мартта армияга чакырылып, ошол эле жылы кенже лейтенанттардын курсун бүткөн. Согушка 1942-жылы ноябрда кирген.

1945-жылы 12-февралда Одер боюндагы салгылашта К. Үсөнбеков жоокерлерди чабуулга баштап, анын ийгилигин камсыз кылган. Эртеси душмандын 2 батальондон ашуун жөө аскерин, 9 танкасынын чабуулун 14 саатка токтоткон, өзү 60 фашистти өлтүрүп, көбүн жарадар кылган. 14-февралдагы бетме-бет салгылашуусунда жалгыз өзү фашисттин жетөөнү жок кылып, экөөнү туткундаган. Согуштан кийин армияда кызматын уланткан. 2003-жылы дүйнөдөн кайткан. Биз кыргыздын ушундай уулдары менен сыймыктанабыз.

Улуу Ата Мекендик согуштун баатырларына түбөлүк даңк!

313. Изденүү көнүгүүсү. 1) Сан атоочтор катышкан кызыктуу маалыматтарды жазгыла. 2) Аларды жубуңар менен бөлүшүп, талкуулагыла.

71-§. Туунду жана тубаса сан атоочтор

Өтүлгөндөрдү эске түшүрүү үчүн суроолор:

1. Эмне үчүн сан атоочторду тубаса жана туунду деп бөлөбүз?
2. Тубаса сан атоочтор кандай болот?
3. Туунду сан атоочторго мисал келтиргиле.

314. Алган билимди эске түшүрүү көнүгүүсү. 1) Сан атоочторду таап, туунду жана тубаса сан атоочторго бөлүштүргүлө. 2) Энчилүү аттардын жазылышына көңүл бургула.

Ийнелик

Ийнелик учканда ылдамдыгын 96 км/саатка чейин чыгара алат. Айрым учурда чоң топ болуп топтошуп алып учушат. Мисалы, 1817-жылы 13-июнда Дрезден шаарынын үстүнөн ийнеликтердин эң чоң тобу эки саат бою учкан. Ал эми 1883-жылы Швейцариядагы бир шаардын үстүнөн жарым саат бою учушкан. Ошондой эле 1900-жылы Белгияда

байкалган ийнеликтердин тобунун узундугу 170 метрге, ал эми туурасы 1 кмге созулган. Ийнеликтин учуу ыкмасы аны изилдеген окумуштуу-конструкторлордун алгачкы тик учактарды ойлоп табуусуна түрткү берген. (Б. Жун.)

1 - э р е ж е (аныктама)

Тубаса сан атоочтор мүчө уланбай, жалаң гана уңгу түрдө турат: *бир, эки, жети, он, жыйырма, отуз, кырк, элүү, жүз* ж. б.

Туунду сан атоочтор тиешелүү мүчөлөрдүн жардамы аркылуу жасалат.

1) Сан атооч морфологиялык жактан **-ынчы (-нчы), -оо, -өө, -ча, -лап, -лаган, -дай** деген мүчөлөрдүн жардамы менен жасалат: *бешинчи, алтоо, отуздай, кыркча, ондогон* ж. б.

2) Сан атоочторго көптүк **-лар** мүчөсү уланбайт, себеби сандын өзү эле көптүк маанини билдирип турат: *беш китеп, үч бала, жыйырма окуучу*. Эгер сан атоочко көптүк **-лар** мүчөсү уланса, затты чама-лоо, болжолдоо маанисинде айтылат: *ондордо, отуздарда, элүүлөргө*.

3) Сан атоочтор мүчөлөрдүн жардамы менен башка сөз түркүмдөрүнөн жасалбайт, тескерисинче, сан атоочтон башка сөз түркүмдөрү жасалат:

бир – сан атооч

бир кезде – тактооч

бирик – этиш

эки – сан атооч

бирдик – зат атооч

экөөлө – этиш

бирдиктүү – сын атооч

экилтик – зат атооч

315. Алган билимди өздөштүрүү көнүгүүсү. 1) Төмөнкү сан атоочтордун ар бирине **-ынчы (-нчы), -оо, -өө, -ча, -лап, -лаган, -дай** деген мүчөлөрдү улап, көчүрүп жазгыла. 2) Кандай өзгөчөлүктөрдү байкадыңар?

Ү л г ү: *Төрт, төртүнчү, төртөө, төрттөй.*

Алты, сегиз, отуз жети, элүү алты.

2 - э р е ж е (аныктама)

Сандык түшүнүктү сан атоочтон башка сөз түркүмдөрү да билдирет. Эгерде сандык түшүнүктө сан атооч билдирсе, аны сөз менен да, цифра менен да жаза алабыз. Ал эми санды башка сөз түркүмдөрү туюндурса, аны сөз менен гана жазабыз.

М и с а л ы, Зат атооч (*ким? эмне?*) – *экилтик, үчилтик, төртүнчүлөр* (2лтик, 3илтик, 4үнчүлөр эмес).

Сын атооч (*кандай?*) 3 бирдиктүү (1диктүү эмес).

Этиш (*эмне кылды?*) – бирикти, экөөлөдү (1икти, 2өөлөдү эмес).

Сан атооч (*канча? нече? канчанчы?*) – *он, жыйырма, биринчи, жүз чакты, кырктай, отузга жакын* (*он* – 10, *жыйырма* – 20, *биринчи* – (1-чи эмес), *жүз чакты* – 100 чакты, *кырктай* – 40тай, *отузга жакын* – 30га жакын).

316. 1) Төмөнкү жөнөкөй жана татаал сан атоочторду эрежеге таянып, туура-ралап жазгыла. 2) Кээ бирлери менен 3–4 сүйлөм түзгүлө.

Экки, дөрт, алтымышүч, кыркэки, тогус, эллик, экимиң, миңден ашуун, алтымышкажакын, миллион, он-дой.

72-§. Туунду сан атоочтун морфологиялык жол менен жасалышы

Сан атоочтор эки жол менен жасалат. Бири – **морфологиялык** жол, экинчиси – **синтаксистик** жол.

1. Морфологиялык жол. а) Сан атоочтор кээ бир мүчөлөрдүн жардамы менен жасалат.

-**ынчы** (-**нчы**) – үчүнчү, бешинчи, жыйырманчы.

-**оо**, **өө** – алтоо, бирөө, экөө, үчөө, төртөө, жетөө.

-**ча** – отузча, кыркча, жүзчө.

-**дай** – бештей, ондой, жыйырмадай, токсондой.

-**лаган** – ондогон, жүздөгөн, миңдеген.

317. Алган билимди алгачкы жолу бышыктоо көнүгүүсү. 1) Сүйлөмдөрдөн морфологиялык жол менен жасалган сан атоочторду тапкыла. 2) Аларга кайсы мүчөлөр улангандыгын уңгу, мүчөгө ажыратып билгиле. 3) Энчилүү аттардын жазылышын айтып бергиле.

1. Орто-Азиянын Ташкен, Самаркан, Букара шаарларына жыл сайын миңдеген адамдар саякатка барышат. 2. Учурда көпөлөктөрдүн 165 миңдей түрү белгилүү. 3. Аарылар 450 грамм таза бал алыш үчүн, он миллиондой гүлдөн нектар чогултат. 4. Кумурскаларга аңчылык кылган жөргөмүштөрдүн жүздөгөн түрлөрү бар. 5. Мындан эки миңче жыл илгери эле Ибн Сина 1000 оорунун тогуз жүз токсон тогузу адамзат пайдаланган суунун абалына жараша болорун айткан. 6. Бирөөгө жамандык кылсаң, өз башыңа тиет. 7. Байыркы грек мамлекеттери Афины менен Спарта биздин заманга чейинки бир миңинчи жылдыкта Европадагы эң ири мамлекеттерден болгон.

318. Окуучуларды машыктыруу мүнөзүндөгү көнүгүү. 1) Төмөнкү сан атоочторго -**ынчы**, -**оо**, -**өө**, -**ча**, -**дай**, -**лаган** мүчөлөрүн улагыла. 2) Эмне үчүн айрым сын атоочторго -**оо** мүчөсү уланбастыгын айтып бергиле. 3) Туунду сан атоочторду катыштырып, сүйлөмдөрдү түзгүлө.

Беш, сегиз, он, жыйырма эки, кырк төрт, жүз отуз алты, үч миң беш жүз алтымыш.

319. Түшүндүрмөлүү көнүгүү. 1) Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, сан атоочторду тапкыла. 2) Аларды кандай жол менен жасалды деп ойлойсуңар?

1. Термиттер чоңдугу бир-эки сантиметр болгонуна карабастан, 6–7 метрге чейинки бийиктиктеги уюктарды курган чебер куруучулар болуп саналышат. 2. Бөрү жөргөмүшү орто эсеп менен 305 күн өмүр сүрсө, анын 208 күнүн эч нерсе жебей өткөрө алышат. 3. Бул учурда кан алмашуу дээрлик 40 эсе жай жүрүп калат. 4. Кыргыз Республикасынын эл акыны, жазуучу жана драматург, Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыктын ээси К. Маликов 1911-жылы 16-сентябрда туулган. Ал алгач айылдык мектептен, кийин 1926-жылы № 6 татар мектебинен окуп билим алган.

73-§. Татаал сан атоочтун синтаксистик жол менен жасалышы

Эреже (аныктама)

2. Синтаксистик жол. Сан атоочтор эки, же андан ашык сандардан же бир эле сандын кайталанып айтылышы аркылуу жасалат. Алар *кош, кошмок сөз* түрүндө болот. Булар **татаал сан атоочтор** деп аталат.

а) Кош сан атоочтор сандардын жупталып, кошулуп айтылышы аркылуу жасалат: *эки-үч, төрт-беш, беш-алты, жети-сегиз, жыйырма-отуз, кырк-элүү, бир-бирден, эки-үчтөн, он-ондон.*

б) Кошмок сан атоочтор сандарды кошуу же көбөйтүү жолу менен жасалат. Мисалы, *жыйырма үч, отуз эки* деген сандар, *жыйырма жана үч* ($20+3$), *отуз жана эки* ($30+2$) деген сандардын кошулушу аркылуу, ал эми *үч жүз, беш миң* деген сандар *үчкө жүздү* (3×100), *бешке миңди* (5×1000) көбөйтүү жолу менен жасалды.

в) Эсептик сан атоочтор *чакты, чамалуу, ашык, ашуун, жакын* деген сөздөр кошо айтылып да, татаал сан атоочтор жасалат. Мисалы, *он чакты, кырк чамалуу, отуздан ашуун, элүүгө жакын.*

320. Бышыктоо мүнөзүндөгү көнүгүү. 1) Сүйлөмдөрдөн сан атоочторду таап, кандай жол менен жасалганын далилдеп бергиле. 2) Морфологиялык жол менен синтаксистик жолдун ортосундагы айырмачылыгын байкадыңарбы?

1. 31-август – Кыргыз Республикасынын⁶ Эгемендүүлүк күнү. 2. Кыргызстандын аймагынын деңиз деңгээлинен орточо бийиктиги – 2750 метр, эң бийик жери – 7439 метр. 3. Жалал-Абад облусунун аянты – 33,7 миң чарчы километр. 4. Жүзгө жакын эл келип, Өтөнүн ырын угушту. 5. Сексенден ашык күн айтса, сөз түгөнбөйт чеченден. 6. Балдар «Ак терек, көк терек» оюнун беш-алтыдан болуп, эки тарапка бөлүнүп ойношот. 7. Адамдын боорундагы миллиондогон микроканалчалар аркылуу мүнөтүнө 1,5 литр кан өтөт. 8. Ден соолугу чың адамдын боору кандын он пайызын, башкача айтканда, төрт жүз элүү миллилитр канды кармап турат.

321. Кошмок сан атоочторду катыштырып, сүйлөмдөрдү түзгүлө. Алардын жазылышына көңүл бургула.

322. 1) Текст менен таанышкыла. 2) Андагы кош жана кошмок сөз түрүндөгү сан атоочторду таблицкага бөлүп жазгыла.

1. Улуттук тунгуч лексикограф жана лексиколог, окумуштуу, профессор К. Карасаев 1993-жылы 2500ден ашуун китебин жана көптөгөн кол жазмаларынын түп нускаларын Ысык-Көл мамлекеттик университетине белек катары берген. 2. А. Малдыбаев эң биринчи «Акинай» деген ырынан тартып, ар кыл темадагы 300гө жакын музыка жараткан. 3. Алгачкы космонавттар жыйырма алты сааттын ичинде жети жүз жыйырма миң километрден ашык аралыкты басып өтүшүп, Жерди он жети жолу айланып чыгышкан. 4. Акыралар жай, олдоксон басканы менен, ар кадамында алты-жети метр жерди бир эле басат. 5. Коаланын тамак сиңирүүсү жай болгондуктан, он алты-он жети саат кыймылсыз калууга туура келет. 6. Окуучулар дене тарбия сабагында эки-экиден катарга тизилишти.

Кош сөз түрүндөгү сан атоочтор	Кошмок сөз түрүндөгү сан атоочтор

74-§. Сан атоочтун маанисине карай бөлүнүшү

Э р е ж е (аныктама)

Кыргыз тилинде сан атооч сөздөр берген маанилерине карай алтыга бөлүнөт:

Сан атоочтор	Мисалдар
1. Эсептик сан	бир, он, жыйырма, кырк, миң, миллион, эки жүз миллион, бир миң, тогуз жүз жетимиш
2. Иреттик сан	биринчи, экинчи, үчүнчү, төртүнчү, онунчу, жыйырманчы, кыркынчы, эки жүз элүүнчү
3. Жамдама сан	бирөө, экөө, үчөө, төртөө, бешөө, алтоо, жетөө
4. Чамалама сан	ондой, жыйырмача, кырктай, жүзгө жакын, отуз чакты.
5. Топ сан	үч-үчтөн, беш-алтыдан, отуз-кырктан, жыйырма бештен, отуздан
6. Бөлчөк сан	экиден бир, бештен үч, ондон эки, сегиз бүтүн жетиден беш ж. б.

323. Алган билимди алгачкы жолу бышыктоо көнүгүүсү. 1) Жогорку таблицадагы ар бир сан атоочторду катыштырып, оозеки сүйлөм түзгүлө. 2) Мааниси боюнча кайсы сан атооч экенин ажыраткыла. 3) Кандай суроого жооп берип турганын аныктагыла.

75-§. Эсептик сан атооч

1 - э р е ж е (аныктама)

Заттын (кээде кыймыл-аракеттин) санын, эсебин билдирип, *канча? нече?* деген суроого жооп берүүчү сан атоочтор **эсептик сан атоочтор** деп аталат.

Эсептик сан атоочторго: *бир, эки, үч, төрт, беш, алты, жети, сегиз, тогуз, он* деген бирдиктер; *жыйырма, тогуз, кырк, элүү, алтымыш, жетимиш, сексен, токсон* деген ондуктар; *жүз, эки жүз, үч жүз, тогуз жүз* деген жүздүктөр; *миң, үч миң, төрт миң, алты миң, эки жүз миң, сегиз жүз миң* деген миңдиктер жана *миллион, триллион* ж. б. сандар кирет.

324. Алган билимдин чындыгын текшерип көрүү көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, эсептик сан атоочторду суроо берүү аркылуу тапкыла. 2) Эсептик сан атоочтор түзүлүшү боюнча кандай болуп бөлүнөт деп ойлойсуңар?

1. 12 жашында эле А. Огомбаев комузда кол ойнотуп, элдик күүлөрдү черткен. 2. Арча деңиз деңгээлинен 1000 метрден 3600 метрге чейинки бийиктикте өсүп, 1000 жылга чейин жашайт. 3. Анын көчөтү 4 жарым жылда 15 сантиметрге араң жетет. 4. Антарктидада суусу тоңбогон көл табылган. Анын суусу 11 градус жылуу экен. 5. Дүйнө жүзүндөгү 12 мамлекет Антарктиданы биргелешип изилдөөгө келишим түзүшкөн. 6. АКШнын мамлекеттик желегинде 13 ак жана кызыл тилке бар. Жогорку сол бурчундагы көк төрт бурчтуктун ичинде 50 ак жылдызча тартылган. Алар анын штаттарынын санын билдирет.

2 - э р е ж е (аныктама)

Эсептик сан атоочтор **ээлик, баяндоочтук, аныктоочтук, толуктоочтук, бышыктоочтук** милдетти аткарат.

М и с а л ы: *Жыйырма беш* бешке бөлүнөт. *Элүү* – жүздүн жарымы (ээси – *жыйырма беш, элүү*). *Ондун* жарымы – беш. *Беш* китеп сатып алдым (*ондун, беш* – аныктооч). Он *экиге* бөлүнөт (*экиге* – толуктооч). Ажардын жашы *он төрттөрдө* (*он төрттөрдө* – баяндооч). Биз *үч* бардык (*үч* – бышыктооч).

* 325. Окуучуларды машыктыруу жана көнүктүрүү көнүгүүсү. 1) Көчүрүп жазып, эсептик атоочторду тапкыла. 2) Сүйлөмдө кара тамга менен берилген

сан атоочтор кайсы сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат? 3) Эмне үчүн ошол милдетти аткарганын суроо берүү менен далилдегиле.

«Ала-Арча» улуттук табият паркы

Улуттук парк кыргыз Ала-Тоосунун түндүк капталындагы Ала-Арча капчыгайынан орун алган. Ал **1976-жылы** «Ала-Арча» табият паркы болуп аталган. Бул парк Бишкек шаарынан **30 км** алыстыкта жайгашкан. Анын аянты **19,4 миң** гектарды түзөт. Парк деңиз деңгээлинен **1600–4875 м** бийиктикте турат. Ал жакта Кызыл китепке катталган өсүмдүктөрдүн **10** түрү бар. Сүт эмүүчүлөрдүн **26** түрү, канаттуулардын **160тан ашык** түрү бар. Жыл сайын бул жерге өлкөбүздүн булуң-бурчтарынан жана чет мамлекеттерден **миндеген** меймандар келишет.

326. Алган билимди бекемдөө көнүгүүсү. 1) Эсептик сан атоочторду катыштырып, сүйлөмдөрдү оозеки түзгүлө. 2) Сан атоочтун башка сөз түркүмдөрүнөн кандай айырмачылыгын байкадыңар?

327. Жекече иштөө көнүгүүсү. 1) Төмөнкү сүйлөмдөрдөн эсептик сан атоочторду тапкыла. 2) Аларды түзүлүшүнө карай ажыраткыла. 3) Кебибизде кандай сан атоочтор көбүрөөк кездешерин байкадыңар?

1. Марс планетасы Жердеги 687 сутка убакытта Күндү айланып чыгат. 2. Анын өз ордунда айлануу ылдамдыгы Жердикине жакын. Марстагы сутка Жер суткасынан 37 мүнөт гана узак. 3. Нарын дарыясынын Кыргызстандын аймагындагы узундугу – 535 км. 4. Окумуштуулар дүйнөлүк океандын эң терең жерин, башкача айтканда, 11022 метр тереңдикти Тынч океандан аныкташкан. 5. Мындан 28 кылым мурда Байыркы Грецияда атлеттердин күлүктүгүн, шамдагайлыгын сыноо боюнча мелдештер өткөрүлгөн. 6. Ар бир 1417 күндөн кийин өткөрүлүүчү олимпиадалык оюндар гректердин жалпы майрамына арналган. Бул күндөр 4 жылды түзөт.

76-§. Иреттик сан атооч

1 - э р е ж е (аныктама)

Заттын, кээде кыймыл-аракеттин иретин, тартибин, катарын көрсөтүп, *канчанчы? неченчи?* деген суроолорго жооп берип, **-ынчы** мүчөсүнүн жардамы аркылуу жасалган сандар **иреттик сан атооч** деп аталат.

М и с а л ы, *биринчи, экинчи, онунчу, жыйырма бешинчи, отузунчу.*

Иреттик сан атоочтор түзүлүшү боюнча **жөнөкөй** да, **татаал** да болушат.

Жөнөкөйү – бир сөздөн, татаалы эки же андан ашык сан атоочтордон түзүлөт.

328. Алган билимди өздөштүрүүгө киришүү көнүгүүсү. 1) Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, эсептик жана иреттик сан атоочторду тапкыла. 2) Аларга кандай суроолор берилерин аныктагыла.

1. 1885-жылы америкалык Уилсон Бентли алгачкылардан болуп, микроскоптон кар бүртүкчөсүнүн сүрөтүн алган. 2. Адамдын жүрөгү орточо эсеп менен алганда 36800000 жолу согуп, 3152715 литр канды өзү аркылуу өткөрөт. 3. Дельфиндердин балыкчылар менен биргелешип, балык уулаганы тууралуу маалыматтар 1847-жылдарга таандык. 4. Тоңкулдак катуу даракка 2–3 секундда болжол менен 38–43 жолу тумшугу менен урат. 5. Раффлезия гүлүнүн диаметри эки метрге чейин жетип, салмагы алты килограммды түзөт. 6. Аны биринчи жолу 1818-жылы британдык офицер Томас Раффлез Суматра аралынан тапкан.

329. Алган билимди тереңдетүү көнүгүүсү. 1) Текстти окуп чыгып, сөз менен жазылган иреттик сан атоочторду цифра менен көчүрүп жазгыла. 2) Цифра менен жазылганда кандай өзгөчөлүккө ээ экенин түшүндүргүлө.

Ата-эненин балага парзы (милдети)

Пайгамбардын хадис сөздөрүнөн түзүлгөн китепте ата-эненин балага милдети, парзы, карызы төртөө экени көрсөтүлөт.

Биринчи милдети – бала туулганда ага жакшы ат коюу, эмне үчүн дегенде, кийин коюлган атына өкүнбөсүн. **Экинчи милдети** – бала ааламга келген кырк күн ичинде ырымдап, бей-бечараларды³ чакырып, тамак берүү. **Үчүнчү милдети** – жети жашынан баланын сабатын ачуу, өмүрүндө тутунуп калар өнөр үйрөтүү⁷. **Төртүнчү милдети** – ар бир адам туулган жерин сүйүшү, кас душмандардан сакташы, коргошу керек. Кимде-ким өз эли-жерин коргоодо коркоктук кылса, ата-эне муну такыр кечирбейт.

2 - э р е ж е (аныктама)

Иреттик сандар араб цифрасы менен жазылганда цифрадан кийин дефис коюлат: *1-класс, 1999-жыл, 21-кылым, 5-глава*.

Эгерде иреттик сандар рим цифрасы менен жазылса, рим цифрасынан кийин эч кандай белги коюлбайт. *М и с а л ы, II класс, VI глава, XXI кылым.*

-ынчы мүчөсү татаал иреттик сандардын эң аяккы санына уланат. *М и с а л ы, он үчүнчү, он жетинчи, жыйырма бешинчи, отуз үчүнчү, кырк биринчи, бир миң тогуз жүз алтынчы.*

330. Жаңы билим алууга окуучуларды даярдоо көнүгүүсү. 1) Төмөнкү сөз менен жазылган сандарды рим цифрасы менен көчүрүп жазгыла. 2) Цифрадан кийин кандай белги коюларын түшүндүргүлө.

Эки миң он сегизинчи жыл. Бир миң тогуз жүз токсон бешинчи жыл. Жыйырма биринчи кылым. Алтынчы класс. Тогузунчу бөлүм. Экинчи берене. Төртүнчү эреже.

3 - э р е ж е (аныктама)

Иреттик сан атоочтор сүйлөм ичинде төмөндөгүдөй синтаксистик милдеттерди аткарат:

Аныктоочтук милдет: *Мен алтынчы класста окуйм. Жетинчи класска көчтүм. Эжем университеттин бешинчи курсунда окуйт. Жакшы окугандарга биринчи сыйлык берилди.*

Бышыктоочтук милдет: *Тайбурул биринчи келди. Алар алтынчы болуп келишти. Менин шаарга үчүнчү келишим.*

Баяндоочтук милдет: *Биз алтынчыдабыз. Силер жетинчидесиңер. Сыйлагандар – онунчулар.*

Затташып ээлик милдет: *Жетинчилер* (жетинчи класстын окуучулары деген мааниде) *тарашты. Үчүнчүлөр* (үчүнчү класстын окуучулары деген мааниде) *келишти. Бешинчилер сыйланышты.*

Затташып толуктоочтук милдет: *Биринчилерге сыйлык берилди. Жетинчилерди чакырышты.*

331. Алган билимдин тереңдигин текшерүү көнүгүүсү. 1) Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, иреттик сан атоочторду тапкыла. 2) Алардын кандай синтаксистик кызматты аткарып тургандыгын далилдегиле. 3) Түзүлүшүнө карай ажыраткыла, жазылыш эрежелерин түшүндүргүлө.

1. Кыргыздар он эки жылды жаныбарлардын аты менен атаган.
2. Ар жыл сайын 12-декабрь эң кыска күн болуп саналат. 3. Кыш чилдеси 40 күнгө созулат. 4. Ар жыл сайын 13-декабрда 90 күнгө созулган 90 мезгили башталат. 5. 22-марттан 27-мартка чейин мезгил алмашуу учурунда сары кар түшөт. 6. Төртүнчүсү уларды, бешинчиси сайыптыр, кекилик, чил, чубарды. 7. Кырк экинин жарымы – жыйырма бир. 8. Ошондо мен он бирдемин.

4 - э р е ж е (аныктама)

-ынчы мүчөсүнөн кийин чыгыш жөндөмөнүн мүчөсү (**-дан**) уланганда, **киринди** сөздүк мааниде колдонулат.

Мисалы, Менин силерди чакырткан себебим: *биринчиден*, алдыдагы ишти кеңешүү, *экинчиден*, алтын кушту издеп табуу. *Үчүнчүдөн*, ата-энемдин милдетинен кутулуу.

77-§. Жамдама сан атооч

1 - э р е ж е (аныктама)

Жамдама сан атоочтор эсептик сандарга **-оо**, **-өө** мүчөлөрүнүн уланышы аркылуу жасалат.

Мисалы,

Эсептик сан атооч	Мүчөлөр (-оо, өө)	Жамдама сан атооч	Жак мүчөлөрдүн уланышы
бир	+ өө	бирөө	бирөөбүз (-сүңөр, -сүздөр)
эки	+ өө	экөө	экөөбүз (-сүңөр, -сүздөр)
үч	+ өө	үчөө	үчөөбүз (-сүңөр, -сүздөр)
төрт	+ өө	төртөө	төртөөбүз (-сүңөр, -сүздөр)
беш	+ өө	бешөө	бешөөбүз (-сүңөр, -сүздөр)
алты	+ оо	алтоо	алтообуз (-суңар, -суздар)
жети	+ өө	жетөө	жетөөбүз (-сүңөр, -сүздөр)

332. Жаңы билимди өздөштүрүүгө киришүү көнүгүүсү. 1) Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла. 2) Жамдама сан атоочторун таап, аны уюштурган мүчөлөрдүн алдын сызгыла. 3) Суроолорун бергиле.

1. Төртөө төп болсо, төбөдөгүнү алат, алтоо ала болсо, алдындагысын алдырат. 2. Менин² шаар тууралуу түзгөн планым энем экөөбүзгө жакты. 3. Бүгүн жүрүш кызуу, алтоо чарчоону сезишкен жок. 4. Сыйлагандардын ичинде бизден үчөөбүз бар, мен Манас орденин алдым. 5. Улуу Ата Мекендик согуштун⁶ катышуучуларынын үй-бүлөсүнө Бактыбек бешөөлөп жардам бердик.

6. Белестеги беш кашка кой,
Бешөө беш башка кой.
Беш аласы кунан кой,

Беш аласы дөнөн кой.
Маң-маң кашка коюм,
Бешөө беш башка коюм.

333. Алган билимди текшерүү көнүгүүсү. 1) Төмөнкү жамдама сан атоочторду катыштырып, сүйлөм түзгүлө. 2) Алардын сүйлөм ичинде кандай милдет аткарып тургандыгын айтып бергиле.

Бешөөнүн, бешөө, үчөөндү, үчөөнү, жетөөнөн, экөө, бирөөгө, үчөө, алтоо, бешөөнү, жетөө.

2 - э р е ж е (аныктама)

Сандык түшүнүк менен заттык түшүнүктү жамдап көрсөтүп, *канчоо? нечөө?* деген суроолорго жооп берген, дайыма заттык мааниде колдонулган сандар **жамдама сан атооч** деп аталат.

334. Өз алдынча иштөө көнүгүүсү. 1) Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла. 2) Жамдама сан атоочторду таап, алдыларын сызгыла. 3) Кандай суроолорго жооп берерин байкагыла. 4) Жамдама сан атоочторду уңгу, мүчөгө ажыраткыла. 5) Жамдама сан атоочтор канчага чейин гана айтылат?

1. Булардын экөө – элүүлөргө аяк басып калган эркек, үчөө алтымыштан ашып калган аял. Көп жашап, көптү көргөн элеттин адамдарынан экендиктери үчөөнүн тең кебетелеринен көрүнүп турат.

2. Бурма менен Абдылас экөөнүн баккан малына ата-энелери ыраазы болушту. 3. Бул ишти так аткаргандар – бешөө. 4. Ала-Тоодон барган алтоо Москванын ардактуу коногу болушту.

335. Окуучуларды машыктыруу жана көнүктүрүү көнүгүүсү. 1) Сүйлөмдөрдү окуп, жамдама сан атоочторду тапкыла жана аларды уңгу, мүчөгө ажыратып, суроолорун айтып бергиле. 2) Эрежелерин түшүндүргүлө.

1. Бирөөнүн жери жер болбойт, бирөөнүн эли эл болбойт. 2. Сен экөөбүз кошулсак, түйүнүн ырдын чечебиз. 3. Күлүстөн Сыргак, Эр Чубак, ал экөөндөй шер⁷ кайда? 4. Ал үчөөнү жалт-жалт карады. 5. Бешөө мында, жетөө мектепте калышты. 6. Бирөө кетип Алтайга, бирөө кетип Кангайга, бирөө кетип Эренге, бирөө түшүп кетти тереңге. («Манас»)

3 - э р е ж е (аныктама)

Жамдама сан атоочтор сүйлөм ичинде **ээлик, аныктоочтук, толуктоочтук** милдет аткарат.

Мисалы: Окугандардан *алтоо* сыйланды. *Экөө* келди (ээси – *алтоо, экөө*). *Үчөөнө* Ардак грамота берилди (толуктоочу – *үчөөнө*). *Экөөнүн* иши жакшы деп бааланды (аныктоочу – *экөөнүн*).

78-§. Чамалама сан атооч

336. Өз алдынча билим алуу көнүгүүсү. 1) Төмөнкү таблицаны окуп чыккыла. 2) Чамалама сан атоочтор кандай жолдор менен жасалат? 3) Кандай суроолорго жооп берет?

Чамалама сан атооч төмөнкүчө түзүлөт	Мисалы
1. Эсептик сандардын өз ара айкалышынан:	<i>эки-үч, беш-алты, жети-сегиз, кырк-элүү, сексен-токсон</i>
2. Жамдама сан атоочтордон:	<i>төртөө-бешөө, алтоо-жетөө, төрт-бешөө, беш-алтоо, бир-экөө</i>
3. Эсептик сандарга <i>жакын, чамалуу, ашуун, чакты</i> деген сөздөрдүн кошулуп айтылышынан:	<i>он чакты, жыйыра чамалуу, отузга жакын, кырктан ашуун</i>
4. Эсептик сандарга <i>-дай, -лаган, -ча, -лап</i> мүчөлөрүнүн уланышы менен:	<i>отуздай, кырктай, элүүчө, жүзчө, ондоп, жүздөгөн, миңдеп, жүз миңдеген</i>
5. Эсептик сандарга көптүк <i>-лар</i> мүчөсү, андан кийин жөндөмө мүчөлөр улануу менен:	<i>жыйырмаларга, отуздардан, кырктарда, элүүлөрдө, алтымыштарда, жыйырма бештерде, он жетилерде ж. б.</i>

337. 1) Сүйлөмдөрдү окуп, чамалама сан атоочторду тапкыла. 2) Алар кандай жолдор менен түзүлгөнүн байкадыңар? 3) Чамалама сан атоочторду да башка сөз түркүмдөрү сыяктуу түзүлүшүнө карай ажыратууга болобу?

1. «Саймалуу-Таш» эстелигиндеги сүрөттөр 120 миңге жетет. 2. С. Кара-лаевдин айтуусунда «Манас» эпосунун бардык көлөмү жарым миллиондон ашык саптан турат. 3. Сагымбай 15–16 жашынан «Манас» айта баштаган. 4. Бишкек – Ош жолу алты жүздөн ашык километрге созулуп жатат. Анда көпүрөлөр, тосмолор, узундугу эки-үч километр келген туннель⁶ бар. 5. Жол жүрүп келе жаткан адамдардын бири – элүүлөргө, экинчиси кырктарга жакындаган кишилер. 6. Москвадагы борбордук китепкананын ачылышынан бери жүздөн ашуун³ жыл өттү. Анын ээлеген жалпы аянты жетимиш миңге жакын чарчы метрге жетет.

1 - э р е ж е (аныктама)

Заттын санын, эсебин так эмес, чамалап, болжолдоп көрсөткөн, *канча? нече? канчадай? нечедей? канчалаган?* деген суроолорго жооп берген сандар **чамалама сан атооч** деп аталат.

Чамалама сан атоочтор *жакын, ченде, чамалуу, чамасында, ашык, чакты* деген ж. б. сөздөр кошулуп айтылганда бир гана суроого жооп берет да, бир гана сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат.

М и с а л ы, *он чакты (канча?)* киши келди. Саат *онго жакын (качан?)* жөнөдү.

Кырктан ашуун (канча?) киши чогулду. Беккулдун жашы *кырктар чамасында (канчаларда?)*. Биз саат *он ченде (качан?)* келебиз.

338. Жаңы билимди бышыктоо көнүгүүсү. 1) Чамалама сан атоочтор деп, кандай сан атоочторду айтабыз? 2) Оозеки мисал келтиргиле. 3) Алардын кандай жолдор менен жасаларын түшүндүргүлө.

339. Өтүлгөн материалдарды үйрөнүү мүнөзүндөгү көнүгүү. 1) Төмөндөгү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, сан атоочторду тапкыла. 2) Сан атоочтун кайсы түрлөрү берилген?

1. Адамдын башында 125 миң тал⁷ чачы болот. Күн сайын 45 талы, ал эми айрым адамдарда 60ка жакын чачы түшүп турат. Өмүр бою 1,5 миллиондон ашуун чач түшүп жана алар кайрадан өсүп турат. (*«Ден соолук»*)

2. Күн бата Корумдунун оозундагы жети-сегиз түтүн кыргыз айылына келдик. Менин жашым, балам, 105терге барып калды. Биз алты-жети киши элек. Мага ондогон суроолорду беришти.

3. Австралия материгинде жана Америка материгинин тропикалык бөлүктөрүндө узундугу эки метрге, жоондугу бир жарым сантиметрге жеткен таң каларлык сөөлжандарды кездештирүүгө болот.

2 - э р е ж е (аныктама)

Чамалама сан атоочтор сүйлөм ичинде баш *мүчөнүн* (ээ, баяндооч) жана *айкындоочтун* (аныктооч, толуктооч, бышыктооч) милдетин аткарат.

Затташып ээлик милдет: Окуучулардын *он чактысы* сыйланды. Жумушчулардын *беш-алтысы* келишти. Шаарга *он-он беш* жиберилди.

Баяндоочтук милдет: Бекеш *он үчтөрдө*, мен *он төрттөрдөмүн*. Анын малы *онго жакын*.

Аныктоочтук милдет: Жыйналышта *алты-жети* окуучу сүйлөдү. Анын жашы *кырктардын* кырында. *Төрт-беш* кишинин карааны көрүндү.

Толуктоочтук милдет: Окуу китебинин *бешке жакынын* мен, *он чактысын* Лира алды. Ал *алтымыштарга* чыкты.

Бышыктоочтук милдетти: Мен саат *ондор* чамасында келем, он экилерде кетем.

340. Жаңы билимди өздөштүрүү көнүгүүсү. 1) Өзүңөр жогорку 1-эрежедеги чамалама сан атоочторго мисал ойлоп жазгыла. 2) Суроолорун берүү аркылуу талдагыла. 3) Чамалама сандар кандай жолдор менен жасаларын билдиңер? 3) Алар кайсы сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат?

79-§. Топ сан атооч

1 - э р е ж е (аныктама)

Заттын санын топ-тобу менен көрсөтүп, *канчадан? нечеден?* деген суроолорго жооп берген сан атоочтор **топ сан атоочтор** деп аталат. Топ сан атоочтор эсептик сандарга чыгыш жөндөмөсүнүн *-дан* мүчөсү улануу менен жасалат. Мисалы, *экиден, үчтөн, беш-бештен, алты-жетиден, он-ондон* ж. б.

341. Окуучунун ойлоо жөндөмдүүлүгүн өстүрүү көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, топ сандарды тапкыла. 2) Топ сандарды уюштуруудагы чыгыш жөндөмөсүнүн ролу кандай? 3) Эмне үчүн чыгыш жөндөмөсү топ сандарды түзөрүн далилдегиле.

1. Беш-бештен сом пул алып, Алтыдан сом пул алып,
Пейли кетти Акматтын. Акылы кетти Акматтын. (Т.)

2. Автобус⁶ саат тогуздан өткөндө ордуна козголду. 3. Хоккей оюнунда командада жыйырмадан оюнчу болот. 4. Ал эми футбол оюнунда ар бир командада он бирден оюнчу ойнойт. 5. Окуучулар эки-экиден бөлүнүшүп, лыжалык мелдешке чыгышты. 6. Уларлар үйүр-үйүр болуп, беш-он, кээде жыйырма-отуздан, уялаган учурда эки-экиден жүрүшөт. 7. Беш-алтыдан өткөндө, тентектиги ашынат.

2 - э р е ж е (аныктама)

Топ сан түзүлүшү жагынан *жөнөкөй да, татаал* да болот. Эгерде топ сан түзүлүшү жактан татаал болуп айтылса, чыгыш жөндөмөсүнүн *-дан* мүчөсү эң аяккы санга же экөөнө тең улана берет.

М и с а л ы, *үч-үчтөн, эки-экиден, он-он бештен, үчтөн, төрттөн, ондон-ондон, жыйырмадан-отуздан, кырктан-элүүдөн ж. б.*

342. Алган билимди эске сактоо көнүгүүсү. 1) Окуп чыккыла. 2) Төмөнкү сүйлөмдөрдө топ сандар барбы? 2) Аларга тиешелүү суроолорун койгула. 3) Топ сандар кандай жолдор менен түзүлдү?

1. Паркта окуучулар беш-бештен бөлүнүшүп, таштандыларды чыгарууга жардам беришти. 2. Керим кырмандын тегерегинде бештен-алтыдан болуп, эс алып отурушкан окуучуларга газеталардагы жаңылыктарды окуп берди. 3. Кыргызстандын токойлоруна мурун кырк-элүүдөн коё берилген кыргоолдор азыр жаңы жерлерге абдан жакшы көнүгүп, алардын саны аябай көбөйдү. 4. Окуучулар мектеп участогунда он-ондоп бөлүнүп иштешти. 5. Катарга үчтөн тизилдик. 6. Чын курандын биринен, чыңырытып кулун байлашат. 7. Аттарды көлдөн сугарышчу. Алар экиден-үчтөн коштоолору менен самсаалап жөнөп беришти.

343. 1) Топ сандарды катыштырып, сүйлөмдөрдү жазгыла. 2) Аларды түзүлүшүнө карай ажыраткыла.

Алты-жетиден, элүү-алтымыштан, үч-үчтөн, жыйырма бештен, бирден, кырктан.

3 - э р е ж е (аныктама)

Топ сандар сүйлөм ичинде *бышыктоочтун*, кээде *баяндоочтун* милдетин аткарат. М и с а л ы, Алар *төрт-төрттөн* отурушту (бышыктоочу – *төрт-төрттөн*). Биз *эки-үчтөн* (*экиден-үчтөн*) бөлүндүк (бышыктоочу – *эки-үчтөн, экиден-үчтөн*). Алар *үчтөн*, биз *төрттөнбүз* (баяндоочу – *үчтөн, төрттөнбүз*).

344. 1) Сүйлөмдөрдөн топ сандарды көчүрүп жазгыла. 2) Түзүлүшүнө карай ажыратып, бышыктоочтук милдет аткарган топ сандарды тапкыла. 3) Суроолорун бергиле. 4) Топ сандардын жасалышын түшүндүргүлө.

1. Биздин мектептеги класстардын саны элүүдөн ашты. 2. Асанбай алган китептерин бештен-бештен бөлдү да, окуучуларга таратып берди. 3. Дем алыш күнү жыйырмадай окуучу беш-бештен, он-ондон бөлүнүп иштешти. 4. Зулайка – он жетиден он сегизге карап калган келбеттүү кыз.

5. Ой-тоону бузуп жатканы,
Он экиден тиши бар,
Бузуучудай асканы. (Т. Т.)

80-§. Бөлчөк сан атооч

1 - э р е ж е (аныктама)

Заттын санын майдалап, бүтүн сан менен бөлүктүн өз ара катышын билдирген сан **бөлчөк сан** деп аталат. Бөлчөк сан синтаксистик жол менен, б. а. эки эсептик сандын айкалышып айтылышынан төмөндөгүдөй жолдор менен жасалат:

1. Бөлчөк сандын бөлүмү чыгыш жөндөмөсүндө, алымы атооч жөндөмөсүндө туруу аркылуу. М и с а л ы, *экиден бир; бештен үч; ондон эки; жүздөн жыйырма беш.*

2. Бөлчөк сандын бөлүмү илик жөндөмөсүндө, алымы III жактын таандык мүчөсүндө туруу аркылуу. М и с а л ы, *бештин үчү, үчтөн бири, ондун экиси.*

Мындай учурларда алар заттык мааниге ээ болот.

345. Өз алдынча иштөө көнүгүүсү. 1) Эсептик санга чыгыш жөндөмөсүнүн мүчөсүн улап, бөлчөк сан ойлоп жазгыла. 2) Анын биринчи же экинчи бөлүгү кайсы жөндөмөдө турат? 3) Бөлчөк сандын эрежесин айтып бергиле. 4) Бөлчөк сан тубаса жана туунду санга киреби? Далилдегиле.

346. Алган билимди жалпылоо көнүгүүсү. 1) Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, бөлчөк сандарын тапкыла. 2) Кара тамга менен басылган сөздөрдүн жазылышын үйрөнгүлө. 3) Бөлчөк сандар кандай жолдор менен түзүлдү?

1. Дүйнө калкынын **төрттөн үч** бөлүгү Евразияда жашайт. 2. Россия Федерациясы КМШнын бүткүл аянтынын **төрттөн үч** бөлүгүнөн көбүрөөгүн ээлейт. 3. Жер бетинин **үчтөн эки** бөлүгүнөн ашыгыраагын океандар менен деңиздер түзөт. 4. Сүттүн курамында сексен жети бүтүн ондон үч пайызга чейин суу бар. 5. Нарын облусунун аянты Кыргызстандын аймагынын төрттөн бир бөлүгүн түзөт. 6. Кыргызстанда эт өндүрүү 169,1 миң тоннадан 176,1 миң тоннага көбөйгөн.

2 - э р е ж е (аныктама)

Бөлчөк сандар сүйлөм ичинде *ээлик, аныктоочтук, толуктоочтук* милдет аткарат. М и с а л ы,

Жаштардын *үчтөн бири* мал чарбасында, *үчтөн экиси* айыл чарбасында иштейт (ээси – *үчтөн бири, үчтөн экиси*). Биздин класстагы окуучулардын *экиден бир* бөлүгүн кыздар түзөт (аныктоочу – *экиден бир*). Мектеп окуучуларынын *ондон төртүн* жогорку класстын окуучулары түзөт (толуктоочу – *ондон төртүн*).

347. Алган билимди алгачкы жолу бышыктоо көнүгүүсү. 1) Төмөнкү бөлчөк сандарды катыштырып, сүйлөмдөрдү ойлоп жазгыла. 2) Сөз менен берилген бөлчөк сандарды сан менен көчүргүлө. 3) Эмне үчүн башка эмес, бөлчөк сандар деп айтабыз? 4) Алардын кайсы илим менен байланышы бар деп ойлойсуңар?

Жыйырма бүтүн жетиден үч, ондон бир, үчтөн эки, беш бүтүн ондон эки, бештин үчү.

348. Алган билимди өздөштүрүү көнүгүүсү. 1) Сүйлөмдөрдү окуп чыгып, бөлчөк сандарды тапкыла. 2) Алардын алымы жана бөлүмү кайсы жөндөмөдө турат?

1. Мен үч идишке бермет сактадым. Улуу уулума биринчи идиштеги берметтин жарымын, ортончусуна – экинчи идиштеги берметтин үчтөн бирин, кичүү уулума – үчүнчү идиштеги берметтин төрттөн бирин белекке бердим. 2. Чабалекейдин денесинин узундугу 14,6 смге жетет. 2000-жылы Сиднейде өткөн жайкы олимпиадалык оюндун талисманы ехиднанын салмагы 2,5 кгга жетет. 3. Адамдын денесинин болжол менен экиден үч бөлүгү суудан турат. Ал эми кээ бир өсүмдүктөрдүн болжол менен төрттөн беш бөлүгү суу болот. (БКАЭ)

349. 1) Бөлчөк сандар (ээлик, аныктоочтук, толуктоочтук) кайсы милдетти аткарып тургандыгын аныктагыла. 2) Аларга суроолорду бергиле. 3) Бөлчөк сандар кандай жолдор менен түзүлдү?

1. Суу жөргөмүштөрү өздөрүнөн 1,5–2 эсе чоң суу жандыктарына жана балыктарга да аңчылык кыла алышат. 2. Жер бетинин бирден үч бөлүгү гана кургак жерден турат. 3. Акыранын моюнунун узундугу 1,5 метрден ашат. 4. 1,2ге 2,5ти кошсок, 3,7 болот. 5. Алты бүтүн ондон жетиден төрт бүтүн ондон бирди кемитсек, эки бүтүн ондон алты калат.

81-§. Сан атоочтордун жөндөлүшү

1 - э р е ж е (аныктама)

Сан атоочтор төмөндөгүчө жөндөлөт:

1. Эсептик, иреттик, бөлчөк сандар атооч сөздөр сыяктуу эле жөндөлөт.

Жөндөмөлөр	Эсептик сан	Иреттик сан	Бөлчөк сан
А.	эки	бешинчи	ондон беш
И.	экинин	бешинчинин	ондон бештин
Б.	экиге	бешинчиге	ондон бешке
Т.	экини	бешинчини	ондон бешти
Ж.	экиде	бешинчиде	ондон беште
Ч.	экиден	бешинчиден	ондон бештен

2 - э р е ж е (аныктама)

Жамдама сан атоочтор үчүнчү жактын таандык мүчөсү уланган байыркы формасын (түрүн) сактап (бирөвүн, экөвүн, үчөвүн, төртөвүн, бешөвүн, алтовун, жетөвүн) жөндөлөт. Демек, иликте **-рн**, барышта **-ө (о)**, табышта **-ы** мүчөсү кошулуп же кошулбай жөндөлөт, жатышта **-дө (-до)**, чыгышта **-өн (-он)**.

Мисалы,

А.	төртөө	жетөө
И.	төртөөн + <i>ун</i>	жетөөн + <i>ун</i>
Б.	төртөөн + <i>ө</i>	жетөөн + <i>ө</i>
Т.	төртөөн(<i>у</i>)	жетөөн + (<i>у</i>), <i>жетөөн</i>
Ж.	төртөөн + <i>дө</i>	жетөөн + <i>дө</i>
Ч.	төртөөн + <i>өн</i>	жетөөн + <i>өн</i>

350. Өз алдынча билим алуу көнүгүүсү. 1) Төмөнкү татаал сан атоочтун жөнделүшүн өз алдыңарча үйрөнгүлө. 2) Жамдама мүчөлөр эмне үчүн татаал сандын эң аяккы санына уланат? Далилдегиле. 3) Бир-эки татаал сан ойлоп, аны оозеки жөндөгүлө. 4) Анын кайсы сан атооч экенин аныктагыла.

А.	төрт жүз жыйырма беш	отуз эки
И.	төрт жүз жыйырма бештин	отуз экинин
Б.	төрт жүз жыйырма бешке	отуз экиге
Т.	төрт жүз жыйырма бешти	отуз экини
Ж.	төрт жүз жыйырма беште	отуз экиде
Ч.	төрт жүз жыйырма бештен	отуз экиден

351. Алган билимди тереңдетүү көнүгүүсү. 1) Төмөнкү мисалдарды окуп чыккыла. 2) Сан атооч менен зат атооч айкалышып айтылганда кандай жөндөлөрүн түшүндүргүлө. 3) Өзүңөр ушуга окшош мисалдарды ойлоп тапкыла.

А.	он бала	беш китеп
И.	он баланын	беш китептин
Б.	он балага	беш китепке
Т.	он баланы	беш китепти
Ж.	он балада	беш китепте
Ч.	он баладан	беш китептен

3 - э р е ж е (аныктама)

Эсептик сан атоочторго көптүк **-лар** мүчөсү уланып айтылганда, заттык мааниге өтөт да, жөндөмө мүчөлөр менен жөндөлө берет, бирок заттын санын чамалап көрсөтөт.

Мисалы,

А.	ондор	жүздөр	отуздар
И.	ондордун	жүздөрдүн	отуздардын
Б.	ондорго	жүздөргө	отуздарга
Т.	ондорду	жүздөрдү	отуздарды
Ж.	ондордо	жүздөрдө	отуздарда
Ч.	ондордон	жүздөрдөн	отуздардан

4 - э р е ж е (аныктама)

Сан атоочтордун бардыгы эле жөндөлө бербейт:

1. Чыгыш жөндөмөсүнүн мүчөсү (*-дан*) уланган топ сандар жөндөлбөйт.

2. *-ча, -дай, -лап, -лаган* деген мүчөлөрдүн жардамы менен жана эсептик сандарга *жакын, чамалуу, ашуун, чакты, көп, кем* деген ж. б. сөздөрдүн айкалышынан жасалган чамалама сан атоочтор да жөндөлбөйт.

352. Машыгуу көнүгүүсү. 1) Жогорку эрежеге өз алдынча мисалдарды ойлоп тапкыла. 2) Эмне үчүн алар жөндөлбөйт? Себеби эмнеде деп ойлойсуңар?

82-§. Сан атоочтун жазылышы

353. Өз алдынча билим алуу көнүгүүсү. Төмөнкү эрежелерди өз алдыңарча окуп чыгып, сан атоочтордун кандай жазыларын үйрөнгүлө.

Сан атооч сөздөр төмөнкүдөй жазылат:

1. Жөнөкөй сандар айрым жазылат.

Мисалы, *бир, эки, он, жыйырма, отуз, кырк, алтымыш, сексен, токсон, жүз, миң* ж. б.

а) Төмөнкү эсептик сандарга эки *л* катар жазылат: *миллион, миллиард, триллион, триллиард* ж. б.

б) Эсептик сандарга мүчө уланганда сан менен бирге жазылат.

Мисалы, *отузча, кырктай, алтымышча, жүздөй*.

1 - э р е ж е (аныктама)

Иреттик сандар төмөндөгүдөй жазылат:

а) Цифра менен кийинки сөздөрдүн ортосуна дефис коюлуп жазылат.

Мисалы, *1989-жылдын 23-сентябрында* Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин кезексиз чакырылган *11-сессиясында* «Кыргыз тили жөнүндө» Мыйзамы кабыл алынган.

б) Аягы үндүүлөр менен бүткөн эсептик сан атоочторго *-ынчы* мүчөсү уланганда, *-ынчы* мүчөсүнүн башкы үндүүсү түшүп калат.

Мисалы, *экинчи, алтынчы, жыйырманчы, жетинчи, элүүнчү*.

в) Иреттик сандар рим цифрасы аркылуу берилсе, дефис коюлбайт, бөлөк жазылат.

Мисалы, *VI класс, XXI кылым, X глава*.

354. Жаңы билимге ээ болуу көнүгүүсү. 1) Төмөнкү жамдама сан атоочторду катыштырып сүйлөм түзгүлө. 2) Аягы үндүүлөр менен бүткөн сандарга жамдама сан атоочтун мүчөсү (*-оо, -өө*) уланганда кандай жазыларын түшүндүргүлө.

Бирөө, экөө, үчөө, төртөө, бешөө, алтоо, жетөө.

2 - э р е ж е (аныктама)

Сан атоочтор *жакын, чамалуу, чакты, ашык (ашуун)* деген сөздөр жана башка сөз түркүмдөрү менен жанаша айтылган учурда бөлөк жазылат. М и с а л ы, *онго жакын, жыйырмадан ашуун, кырк чамалуу, он беш сом, жүз китеп, отузга чейин (чейинки), жүзгө дейре.*

Бөлчөк сандар айрым-айрым жазылат. М и с а л ы, *ондон беш; үч бүтүн төрттөн бир; жетиден эки ж. б.*

355. 1) Эрежени окуп чыгып, төмөнкү сан атоочтордун кандай жазыларын үйрөнгүлө. 2) Айрымдарына оозеки мисал келтиргиле.

3 - э р е ж е (аныктама)

1. Сандардын топ-тобун, чамасын билдирип, эки ирет кайталанып айтылган сандар дефис аркылуу жазылат. М и с а л ы, *беш-бештен, он-ондон, беш-алты, жети-сегиз, отуз-отуздан, кырк-элүү ж. б.*

2. Цифрадан кийинки айтылган мүчө цифра менен бирге жазылат. М и с а л ы, *10дон 4тү алса, 6 калат. 20га 5ти кошсо, жыйырма беш болот.*

3. Татаал сандар цифра менен да, сөз менен да ар бир оруну бөлөк жазылат. М и с а л ы, 13 – он үч; 32 – отуз эки; 45 – кырк беш; 105 – бир жүз беш.

* 356. Алган билимди алгачкы жолу бышыктоо көнүгүүсү. 1) Сүйлөмдөрдү окуп чыгып, сан атоочторду тапкыла. 2) Алардын жазылышында кандай өзгөчөлүктөр бар? 3) Араб менен рим цифраларынын жазылышындагы кандай айырмачылыктарды байкадыңар?

Кошой-Коргон батыш менен чыгышты бириктирген Улуу Жибек жолунда жайгашкан. Ал учурунда Чыгыш Түркстан чөлкөмүндөгү белгилүү шаар болгон.

Кошой-Коргон чалдыбары жөнүндөгү алгачкы маалыматтар X–XI кылымдарга таандык араб жазуу булактарында кездешет. Археологиялык

жана илимий изилдөөлөрдүн жүз жылдан ашык маалыматтарында Кошой-Коргон шаарынын түптөлүшү VII–IX кылымдардагы байыркы түрк каганаттар дооруна барып такалат.

Кошой-Коргонду алгачкы жолу илимий жактан таанып, ал тууралуу тарыхый көз караштагы ойлорун айткан алгачкы изилдөөлөр XIX кылымдын 2-жарымына таандык. Алгачкылардан болуп, 1952-жылы белгилүү чыгыштаануучу Ч. Валиханов Кашкар сапары тууралуу жазган эмгегинде Ат-Башы жөнүндө эскерет.

Шаардын жайгашкан планы – төрт бурчтуу. Узундугу жана туурасы 255 метр болгон. Бүгүнкү күндө шаардын дубалынын бийиктиги 4–8 метрге чейин сакталып калган. Шаар чалдыбары боюнча 60 мунара жайгашкан: түндүгүндө – 19, түштүгүндө – 13, чыгышында – 17, батышында – 11.

Кошой-Коргон ошол мезгилдеги элдердин шаар курулушу жана анын маданиятынын жогорку деңгээлде болгондугун көрсөтөт. («К. А.»)

357. Алган билимдин чындыгын текшерүү көнүгүүсү. 1) Сүйлөмдөрдү окуп чыгып, сан атоочторду тапкыла. 2) Сан атоочтун кайсы түрү экендигин айтып бергиле. 3) Сүйлөмдөрдөгү сан атоочтордун жазылышы кайсы эрежеге туура келет? 3) Алардын синтаксистик кызматын аныктагыла.

1. 1942-жылы 12-апрелде И. Панфиловго Советтер Союзунун Баатыры деген наам берилди. 2. Жакшы болор уулун он төртүндө октолот, он бешинде токтолот, жыйырмага чамалуу, калдайган жыйын топ болот. 3. Жыйырмадай кишиден жылкыдай² туйлайт жүрөгүң. 4. Ондон-ондон бөлүнүп, оюн куруп жатыптыр. 5. Ажардын он төрттөн он бешке караган убагы. 6. Май пальмасынын бийиктиги 10–15 метрди түзөт. 7. Бир дарактан 200 килограммдан ашык мөмө алынат.

Сан атоочту кайталоо үчүн суроолор жана тапшырмалар

1. Кандай сөздөр сан атоочтор деп аталат?
2. Сан атооч түзүлүшүнө карай канчага бөлүнөт? Ар бирине мисал келтиргиле.
3. Тубаса жана туунду сан атоочторду айтып бергиле.
4. Кыргыз тилиндеги сан атоочтор маанисине карай канчага бөлүнөт?
5. Сан атоочтун жөнделүш өзгөчөлүгү кандай? Эмне үчүн жамдама сан атоочтордун жөнделүшү таандык мүчөлөр уланган зат атоочтордун жөнделүшүнө окшош?
6. Сан атоочтун жазуу эрежелерин түшүндүргүлө.
7. Сан атооч сүйлөм ичинде кандай синтаксистик милдетти аткарат?
8. Ар бириңер сан атоочтун бардык түрүн катыштырып, оозеки сүйлөмдөрдү түзгүлө.
9. Сан атоочтун башка сөз түркүмдөрүнөн кандай айырмачылыгы бар?
10. Сан атоочтун лексикалык маанисин, морфологиялык белгисин түшүндүргүлө.
11. Сан атоочтор кандай жол менен жасалат? Аларга мисалдарды келтиргиле.

Кеп маданияты

358. Сан атооч боюнча алган билимдерди жалпылоо көнүгүүсү. 1) Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, сан атоочторун тапкыла. 2) Түзүлүшү боюнча ажыраткыла.

1. Беш-алты жылдан кийин Алай тоосун аралап, поезд келип каларын кайдан билесиң? 2. Чүй, Талас өрөөнү деңиз деңгээлинен жети жүздөн бир миң беш жүз метрге, Ысык-Көл бир миң алты жүздөн эки миң эки жүз, Тянь-Шань, Памир, Алай эки миңден үч миң сегиз жүз метрге чейинки бийиктикте жайгашкан. 3. Англис тилин азыр миллиондогон адамдар үйрөнүп жатышат. 4. Айла алтоо болсо, акыл – жетөө.

359. Алган билимди эске түшүрүү көнүгүүсү. Текстти окуп чыгып, сан атоочторду тапкыла, анын кайсы түрү экендигин аныктагыла (жөнөкөй, татаал).

Кыргызстандын жемиш токойлору

Кыргызстандын ар түркүн жаратылыш байлыктарынын ичинен көрүнүктүү орун токойлорго таандык. Аянты жагынан Ысык-Көл ойдуңундагы жана Борбордук Тянь-Шандагы карагай токойлору, Кыргызстандын түштүгүндөгү арча токойлору басымдуулук кылат. Арча жана карагай токойлорунун жалпы аянты 146 миң гектарды түзөт.

Бул токойлордун башкы көркү болуп эсептелген жаңгак 27 миңге жакын гектар аянтты ээлейт. Биринчи иретте бул токойлор кыртышты жана нымды сактайт. Жаңгакта 70 пайызга чейин май, 19 процентке

жакын белок бар. Түшүмдүү жылдары бул токойдон 1,5 миң тонна жаңгак, 5 миң тонна алма, 100 миң тонна мисте ж. б. жемиштер жыйналып алынат. Мындагы жаңгак жана мистенин түшүмү КМШ боюнча жыйналуучу түшүмдүн экиден үч бөлүгүн түзөт.

1947-жылдан тартып, токойлор токой чарба мекемесинин карамагына өткөрүлүп, көптөгөн иштер жүргүзүлүп жатат.

Кийинки жылдарда 60 миңден ашуун гектар жерге жаңгак жана мисте отургузулду. Бул жерибиздин дагы кооз, дагы бай болушуна өбөлгө түзөт.

Балдар, токойлорду көздүн карегиндей сактайлы! («КМ»)

Э р е ж е (аныктама)

Сан атоочтор да сын атоочтордой заттык мааниде колдонулат. Сан атоочтор затташканда стилдик максатта ойду кыскараак берүү үчүн өзүнөн кийинки аныкталып турган зат атооч түшүрүлүп айтылат. Анын заттык мааниси өзү аныктап турган сын атоочко өтөт.

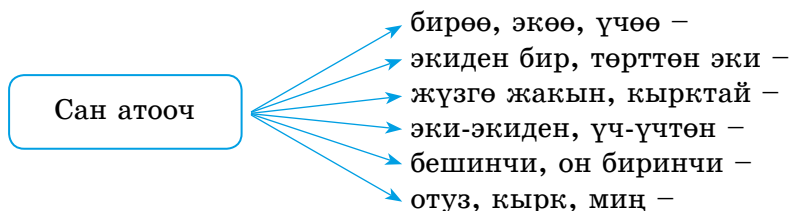
Сан атоочтор затташканда бир мезгилде эле сандык да, заттык да маанини туюндурат. М и с а л ы, *Бешинчинин* балдары топ ойноого кетишти. – Бешинчи *класстын* балдары топ ойноого кетишти.

Бөлчөк сандар затташканда, аларга бардык жөндөмө мүчөлөр улана берет. М и с а л ы, Алынган түшүмдүн *үчтөн бирин* кампада сактадык.

360. 1) Затташкан сан атоочторду тапкыла. 2) Алар кайсы зат атоочтун ордуна колдонулуп жатканын айтып бергиле. 3) Мааниси боюнча кайсы сан атооч экендигин аныктагыла.

1. Он бештейи сол жагынан айланып өтмөк болушту. 2. Бөжөктөрүнүн эң улуусу өтө жоош, тил алчаак болгондуктан, коён аны жоош деп, экинчисинин кулактары узун болгондуктан, узун кулак деп, үчүнчүсүн тамакты көп сурагандыгы үчүн сугалак дей турган. 3. Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү миңди жыгат. 4. Жетөө келген жагына бет алып жөнөштү. 5. Үчөөнүн кийген кийими өтө эле жупуну көрүндү. 6. Жер бетинин төрттөн үчүн суу каптап турат. 7. Бирөөлөр кызуу маектешип жатса, алардын сөзүн бөлбө.

* 361. 1) Төмөнкү таблицадагы мисалдарга карап, мааниси боюнча сан атоочтун кайсы түрү экенин тушуна жазгыла. 2) Ар биринин эрежесин айтып бергиле. 3) Аларды катыштырып, 3–4 сүйлөм түзгүлө.

Сан атооч боюнча текшерүү жат жазууга даярдангыла.

83-§. Сан атоочту морфологиялык жактан талдоонун тартиби

1. Сан атоочторун табуу, анын лексикалык маанисин, морфологиялык белгилерин ажыратуу. Алардын эрежесин айтып берүү.
2. Сан атоочту түзүлүшүнө (жөнөкөй, татаал) карай ажыратуу.
3. Сан атоочту маанисине карай бөлүнүшүн (эсептик сан, иреттик

сан, чамалама сан, жамдама сан, бөлчөк сан, топ сан), аларды уюштурган мүчөлөрдү табуу.

4. Сан атоочту уңгу, мүчөгө ажыратуу, мүчөлөрдүн өзгөрүш себептерин түшүндүрүү.

5. Сан атоочтун кайсы жөндөмөдө тургандыгын табуу.

6. Сан атоочтун жазуу эрежелерин түшүндүрүү.

7. Сан атоочтун сүйлөм ичинде кандай синтаксистик кызматты аткарып турганын аныктоо.

Талдоонун үлгүсү

Бешинчи, жүздөй, он чакты, алтоо.

Оозеки

Бешинчи – иреттик сан атооч, **-ынчы** мүчөсүнүн жардамы аркылуу жасалды, *канчанчы? неченчи?* деген суроого жооп берип, түзүлүшү жагынан жөнөкөй.

Жүздөй – чамалама сан атооч, **-дай** деген мүчөнүн жардамы аркылуу жасалды, затты чамалап көрсөттү. Эсептик санга уланды, уңгусу – **жүз**, мүчөсү – **-дай**.

Он чакты – чамалама сан, эсептик сандан кийин *чакты* деген сөздүн жардамы аркылуу жасалды. Татаал сан.

Алтоо – жамдама сан, эсептик санга **-оо** мүчөсүнүн уланышы аркылуу жасалды, уңгусу – *алты*, мүчөсү – **-оо**, жөнөкөй сан, түзүлүшү боюнча туунду сан.

Жазуу түрүндө

Бешинчи – иреттик сан, уңгусу – *беш*, мүчөсү **-ынчы**, түзүлүшү жагынан жөнөкөй, туунду, *канчанчы? неченчи?* деген суроого жооп берет.

362. Талдоо көнүгүүсү. Сүйлөмдөрдөгү сан атоочторго оозеки жана жазуу түрүндө талдоо жүргүзүлө.

1. Биздин өлкөдөгү эң ири мөңгү – Хан-Теңири тоосундагы узундугу 60 кмдей келген Эңилчек мөңгүсү. 2. Бишкек шаарындагы зоология музейи 1943-жылы уюшулган. 3. 1610-жылы италиялык белгилүү астроном Галилео Галилей дүрбү түтүгү менен биринчи жолу асманга байкоо жүргүзгөн. 4. К. Осмоналиев Москва олимпиадасында 247,5 кг салмакты багындыруу менен алтын медалдын ээси болуп кайтты. 5. Биз күлгөн убакта бетибиздеги 17 булчуң бирдей иштейт. 6. 200дөн ашуун спектаклдер араб, испан, француз тилдеринде коюлган. 7. Адамдын кашка жилиги тик турганда бир тоннага жакын жүктү көтөрө алат. 8. Сөөк болоттон он эсе серпилгич жана беш эсе бекем. 9. Алматы шаарынан 50 чакырымдай аралыкта жайгашкан Эшик деген жерден табылган күмүш идиштин бетине байыркы жазуулар түшүрүлгөн. 10. Словакияда жаан-чачындын жылдык орточо өлчөмү 500–700 ммге чейин жаайт.

84-§. Ат атоочтун сөз түркүмү катары мүнөздөмөсү

1 - э р е ж е (аныктама)

Затты же алардын белгилерин (сын-сыпаттык, сан өлчөмдүк) атабай, аларды өтө жалпылап көрсөтүүчү сөздөр **ат атооч** деп аталат.

Мисалы, *Ал келди. Биз бардык, алар келишти* деген сүйлөмдөрдөгү *ал, биз, алар* деген сөздөрдөн *ким? эмне?* келгендигин ачык-айкын биле албайбыз, себеби булар менен аталган бир да зат жок. Демек, *ал, биз, алар* деген сөздөр конкреттүү бир заттын аты эмес, заттык маанини өтө жалпылап гана туюндурган сөздөр.

Ат атоочторго төмөнкү сөздөр кирет: *мен, сен, ал, биз, силер, алар, бул, тигил, ким? эмне? кайда? качан? эч ким, эч нерсе, эч кандай, эч качан, эч бир, баары, бүткүл, бардыгы, ар кандай, ар кайсы, алда ким, алда кандай, алда эмне, кимдир бирөө.*

363. Алган билимди алгачкы жолу бышыктоо көнүгүүсү. 1) Жогорку ат атооч сөздөрдү катыштырып, сүйлөмдөрдү түзгүлө. 2) Эмне үчүн затты же анын белгилерин атабай, аларды жалпылап көрсөтүп жаткандыгын далилдегиле.

2 - э р е ж е (аныктама)

1. Ат атооч башка сөз түркүмдөрүнөн лексикалык маанисинин жалпылангандыгы, уюштурган атайын мүчөсүнүн жоктугу менен айырмаланат.

Мисалы, *мен, сен, ал, бул, биз, ким? эмне?*

I. Ат атоочтун морфологиялык белгиси.

1. Мүчөлөрдүн жардамы менен ат атоочтор башка сөз түркүмдөрүнөн жасалбайт.

2. Кээ бир ат атоочтор жөнөдөлгөндө уңгусу өзгөрүп кетет: *ал – ага, мен – мага, сен – сага, бул – буга, муну, мында, мындан.*

3. Айрым мүчөлөр менен өзгөрөт:

-**сыз** – *менсиз, сенсиз, бизсиз, ансыз* ж. б.

-**лар** – *силер, алар, булар, тигилер* ж. б.

-**дай** – *мендей, сендей, мындай, ошондой, ушундай, тигиндей* ж. б.

-**ча** – *менче, сенче, анча, ошончо* ж. б.

4. Ат атоочтор жекелик, көптүк санда айтылат: *мен, сен, ал* (жекелик), *биз, силер, алар* (көптүк).

II. Синтаксистик кызматы.

Сүйлөм ичинде ат атоочтор **ээлик, баяндоочтук, аныктоочтук, толуктоочтук, бышыктоочтук** милдетти аткарат.

Ээлик: Биз бүгүн келдик (ээси – биз). Ал ырдады (ээси – ал). Булар тарашты (ээси – булар).

Ба я н до о ч т у к: Биздин жерибиз – *ушул*. Мунун аты *ким*? Анын иши *кандай*? Атасы да *мен*, энеси да *мен*.

Аныктоочтук: *Мунун* айтканы ордуна чыкты. *Менин* тилегим орундалды. *Анын* билгиси келди.

Толуктоочтук: *Бизди* жыйналышка чакырды. *Аны* алыстан тааныдым. *Мени* мыкты окуучу катарында сыйлады.

Бышыктоочтук: Кетмен чаппай, иштебей, нанды *кайдан* табасың? Алар *биздикинде* болуптур.

364. Жаңы билимди өздөштүрүү көнүгүүсү. 1) Сүйлөмдөрдү окуп чыгып, ат атоочторду тапкыла. 2) Ал башка сөз түркүмүнөн эмнеси менен айырмаланат? 3) Ат атоочтун кандай белгилери бар?

1. Ар дайым бир жакка жол жүрөрдө, мен ушул сүрөттүн алдына келип турам. (*Ч. А.*) 2. Ушул заман тар заман, азуулуга бар заман. (*М. К.*) 3. Биз билбеген дүйнөдөн, канча калат аккан суу. (*Ж.*) 4. Бул сүрөттүн анча деле кызыгы жок. 5. Үч кез дубалы мыктап салынган үй – биздики. 6. Ким эрдик кылса, жеңиш – ошонуку. 7. Биз аларга бардык, алар бизге келишти. 8. Сенсиз бул оюм ишке ашпайт. 9. Ар ким өз ишинен таанылат.

365. Алган билимди бышыктоо көнүгүүсү. 1) Төмөнкү ат атоочторду катыштырып, сүйлөмдөрдү ойлоп таап, көчүрүп жазгыла. 2) Ат атоочтордун сүйлөм ичиндеги аткарган синтаксистик кызматын аныктагыла. 3) Ат атоочторду уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

Силер, сен, менин, ал, бул, биз, ар ким, ким, эмнеде, силерсиз, эч ким.

366. Жаңы билимдин тереңдигин текшерүү көнүгүүсү. 1) Сүйлөмдөрдү окуп чыгып, ат атоочторду тапкыла. 2) Эмне үчүн ат атооч экенин далилдегиле. 3) Ат атоочтор жекелик, көптүк санда болобу?

1. Биздин коомдо¹ адамдардын достугу чыңдала берет. 2. Бардык иш бири-бирин урматтоонун негизинде иштелет. 3. Алар көпчүлүк үчүн иштешет. 4. Бул сүйлөшүү кечинде болду. 5. Ар кимдин кылган иши алга жылсын, ар ким турмушунан бакыт тапсын! 6. Сага кат жаздым, оюм толкуп турганда. 7. Бүт дүйнө укту даңкынды, бардык эл билет баркынды.

3 - э р е ж е (аныктама)

Ат атоочтор төмөндөгүдөй жалпыланган маанини билдирет.

1. Заттык маанини: *мен, сен, ал, биз, сиз, силер, алар, ким? эмне? эч ким, эч нерсе.*

2. Сын-сыпаттык маанини: *кандай? ошондой, ушундай, ар кайсы, ар качан, ар кандай.*

3. Сан-өлчөмдүк маанини: *баары, бардыгы, бүткүл, канча? нече? канчанчы? неченчи? эч канча.*

85-§. Ат атоочтун түзүлүшүнө карай бөлүнүшү

367. Өз алдынча билим алуу көнүгүүсү. 1) Төмөнкү мисалдарды окуп, жөнөкөй жана татаал ат атоочторду бөлүп жазгыла. Экөөнүн айырмасы барбы? 2) Аларды катыштырып, сүйлөмдөрдү түзгүлө.

Биз, силер, мен, сен, ал, булар, тиги, тигил, өз, өзүм, баары, бүткүл, ар качан, мына бу(л), ар кандай, кайсы бир, алда кандай, алда эмне, эч кандай, кайда? эмне? ар кайсы.

368. Алган билимди калыбына келтирүү көнүгүүсү. 1) Ат атоочторду тапкыла. 2) **Кара тамга** менен берилген сөздөрдү ат атоочтор менен алмаштыргыла. 2) Сүйлөмдүн мааниси өзгөрдүбү?

1. **Ойдон** күлүк эч нерсе жок. 2. **Өмүр** – бардык байлыктан кымбат. 3. Мына бул сүрөттүн эч кандай деле артыкчылыгы жок. 4. **Үмүт** өз жолу менен келатты. 5. **Жер** кандай болсо, **сүрөт** да ошондой жөнөкөй. 6. Тактай араба, шады араба – баарысы **ушул кишинин** колунан³ чыгат. 7. Биз баарыбыз бир үй-бүлөдөй турабыз.

369. Алган билимди бышыктоо көнүгүүсү. 1) Жөнөкөй жана татаал ат атоочторду тапкыла. 2) Татаал ат атоочтор кандай жолдор менен түзүлдү?

1. Мен сени өзүм узатам. 2. Алар ар кандай иштер менен алек. 3. Тетиги тоону ураткан, омкоруп ташын кулаткан. 4. Тээ тетиги⁶ чоң арабакечтерди туурап, камчымды сүйрөп, жайбаракат бастым. 5. Эч кимиси жоктой, аларды телмирип карай берем. 6. Ал өзүнөн-өзү кыялга баткандай. 7. Ал кимдир бирөөнү күтүп турат. 8. Калпычы чынын айтса да, эч ким ага ишенбейт.

Ат атоочтун маанисине карай бөлүнүшү

Ат атооч сөздөр берген маанилерине карата алтыга бөлүнөт:

Ат атоочтун бөлүнүшү	Мисалдары жана суроолору
1. Жактама ат атооч	<i>мен, сен, сиз, ал, биз, силер, сиздер (ким? кимдер?)</i>
2. Шилтеме ат атооч	<i>бу (бул), тиги (тигил), ошо (ошол), ушу (ушул), тетиги (тетигил), мына бу (мына бул), мына ушу (мына ушул)</i>

Ат атоочтун бөлүнүшү	Мисалдары жана суроолору
3. Сурама ат атооч	<i>ким? эмне? кайсы? качан? кайда? канча? кандай? кана? кайдан?</i>
4. Тангыч ат атооч	<i>эч ким, эч нерсе, эч бир, эч качан, эч кандай, эч канча, эчтеме, эч кайсы</i>
5. Аныктама ат атооч	<i>бүткүл, бардык, баары, бүтүн, ар ким, ар кайсы, өз, өзүм, ар бир, ар кандай, ар качан</i>
6. Белгисиз ат атооч	<i>кайсы бир, кимдир бирөө, алда кандай, алда эмне, кандайдыр бир, бир нерсе</i>

370. Өз алдынча билим алуу көнүгүүсү. 1) Жогорку таблицаны окуп чыгып, ат атоочтор маанисине карай канчага бөлүнөрүн, ага кандай сөздөр кирерин үйрөнгүлө. 2) Айрымдарын катыштырып, сүйлөмдөрдү түзгүлө.

86-§. Жактама ат атооч

1 - э р е ж е (аныктама)

Жалпыланган заттык маанини үч жактын бирине, жекелик, көптүк санга тиешелүү кылып көрсөткөн ат атоочтор **жактама ат атооч** деп аталат. Жактама ат атоочторго *мен, сен, ал, биз, силер, сиздер, алар* деген сөздөр кирет да, *ким? кимдер?* деген суроолорго жооп берет.

Эскертүү: *сен, ал* деген жактама ат атоочторго көптүк **-лар** мүчөсү уланганда уңгусу өзгөрүп кетет: *ал – алар, сен – силер.*

Жекелик сан	Көптүк сан
I жак – <i>мен</i>	I жак – <i>биз</i>
II жак – <i>сен (сиз)</i>	II жак – <i>силер (сиздер)</i>
III жак – <i>ал</i>	III жак – <i>алар</i>

Кээде *силер* деген көптүк сандагы ат атооч жекелик санда да колдонулуп калат: *Силер качан кетесиңер? Силерди чакырып келдим.*

371. Алган билимди алгачкы жолу бышыктоо көнүгүүсү. 1) Жактама ат атоочторго кандай ат атоочтор кирерин санагыла. 2) Эрежесин айтып, ат атоочтун аныктамасын түшүндүргүлө.

372. Жаңы билимди өздөштүрүү көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, жактама ат атоочторду тапкыла. 2) Аларды эмне үчүн жактама ат атооч деп эсептейсиңер? 3) Жактама ат атоочторго кандай сөздөр кирет? Санап бергиле. 4) Ат атоочтор кайсы жакта турат?

1. Жырткычтар жана алардын жеми өзү менен бирге көп миңдеген жылдан бери жашап келе жатат. Бул мезгилдин ичине ага да, буга да жашоо үчүн зарыл болгон табигый теңдемечилик калыптанган. Адам

мына ушул теңдемечилик тууралуу унутпоосу зарыл. 2. Биз айылга кетип бара жаттык⁴. 3. Анын ошондогу үнү, обону кулагыма сиңип калды. 4. Балдар, өзүңөр үчүн кызыктуу жана маанилүү иштерди дайыма таба билгиле! 5. Силер өлкөбүздүн келечегисиңер. 6. Алардын эрдиги сүрөтчүлөрдүн сүрөттөрүндө, китептерде түбөлүккө даңкталат.

2 - э р е ж е (аныктама)

Ал деген жактама ат атооч кээде шилтеме ат атоочтук мааниде да колдонулат. Эгер *ал* деген сөз аныкталгычсыз айтылса, **жактама** ат атоочтук (*Ал келди. Ал окуду. Ал иштеди*); аныкталгыч менен бирге айтылса, **шилтемелик** мааниде (*Ал окуучу жакшы окуйт. Ал балдар өтө тартиптүү. Ал, тигил арык казгандар, эмгектин кызы селкибиз.*) колдонулат.

Эскертүү: Ал деген жактама ат атооч шилтемелик мааниде колдонулганда аныктоочтун милдетин аткарат.

*Мисалы, Ал окуучу жакшы окуйт. Кайсы окуучу? – Ал.
Ал 2015-жылдын жазы эле.*

3 - э р е ж е (аныктама)

Ал деген ат атооч кээде **а** түрүндө да айтыла берет.

Мисалы, А дүйнө кетсем мейличи, аман-эсен эл калсын. А дүйнө кеткен нечендер, ак таңдай акын чечендер.

373. Алган билимди бышыктоо көнүгүүсү. Окуп чыгып, **ал** деген ат атоочтун шилтемелик мааниде колдонулуп жатканын тапкыла.

1. Ал, тигил кызыл жоолукчан, эмгектин кызы селкибиз.
2. Ал аркы-терки басты да, бизге жакын келип отурду.
3. Ал айтканың ырас, биз да силерден кабарды уктук.
4. Ал эмнеси менен сыймыктанат экен?
5. Ал сабакка качан келет экен?

4 - э р е ж е (аныктама)

1. Жактама ат атоочтор **жекелик**, **көптүк** санда айтыла берет: *мен, сен, ал, биз, силер, алар.*

2. Жөндөмөлөр менен жөндөлөт: *менин, мага, мени, менде, менден; биз, биздин, бизге, бизди, бизде, бизден.*

3. Ал, алар деген ат атоочтон башкаларына жак мүчөлөрү ат атоочтордун өзгөчөлөгүнө карай уланат: *менмин, сенсиң, сизсиз, бизсиз, силерсиңер, сиздер, сиздерсиздер.*

4. Жалпы таандык **-ныкы (-ыкы)** мүчөсү жалганат: *меники, сеники, аныкы, силердики, биздики.*

Жактама ат атоочтор синтаксистик жактан сүйлөмдүн ар түрдүү мүчөсүнүн милдетин аткарат.

Мисалы, **Мен бөлөлөп өстүргөн ата-энеме көп милдеттүүмүн** (ээси – **мен**). **Ырдаган – биз** (баяндоочу – **биз**). **Кымбаттуу окуучулар**, биз **силерди жардамга чакырдык** (толуктоочу – **силерди**). **Алардын оюна эми түшүндүм** (аныктоочу – **алардын**).

374. Сүйлөмдөгү сөздөрдү алмаштыруу көнүгүүсү. 1) Төмөнкү тексттеги кээ бир сөздөрдү ат атоочторго алмаштыргыла. 2) *Ал* деген ат атоочту жөндөгүлө.

Тайлак баатыр

Кыргыз элинин даңктуу уулу, баатыры эр Тайлак болжол менен 1796-жылы Нарын дарыясынын боюндагы Каргалык деген жерде жарык

дүйнөгө келген. Ал дүйнөлүк тарыхтын эң кыйын кезинде жашап өттү. Атантай, Тайлактын чоң атасы Жанболот баатыр, анын атасы Тоймат баатыр жалаң тышкы душмандардын кол салууларына каршы согушка өз өмүрлөрүн сайып коюп, эл-жерин коргоп өтүшкөн.

Тайлак баатыр да ата-бабаларынын ыйык иштерин уланткан. Сырткы душмандардын кол салууларынын мизин майтарууга бүт аскер кошууну менен дайым даяр турган. Баатыр кыргыз жеринин, чегинин бүтүндүгүн сактоодо олуттуу роль ойногон.

Бүгүнкү Тогуз-Торо менен Ак-Талаанын чегинде жашаган элге баатыр тутка болгон. Тайлак баатыр эл арасында, жазма тарыхыбызда гана эмес, коңшу элдердин: кытайдын, өзбектин, казактын тарыхында да белгилүү адамдардын катарына кирген. (*Энциклопедия*)

87-§. Шилтеме ат атооч

375. Билимге өз алдынча ээ болуу көнүгүүсү. 1) Төмөнкү эреже менен таанышып чыккыла. 2) Шилтеме ат атоочторго кайсы сөздөр кирерин түшүнгүлө. 3) Шилтеме ат атоочторду катыштырып, оозеки сүйлөмдөрдү түзгүлө.

1 - э р е ж е (аныктама)

Шилтеме ат атоочторго *кайсы?* деген суроо берилип, толук жана кыскарган түрдө колдонула берет: *бу (бул), ушу (ушул), мына бу (мына бул)* деген ат атоочтор өтө жакынкы затка, *тиги (тигил), ошо (ошол)* обочороок затка, *тетиги (тетигил), тээ тетиги (тээ тетигил)* алыс турган заттарга колдонулат.

2 - э р е ж е (аныктама)

Шилтеме ат атоочтун морфологиялык белгиси катарында – алардын жөндөлүшүн, заттык мааниде колдонулганда **-лар** мүчөсүнүн уланышын көрсөтүүгө болот.

М и с а л ы, *мунун, буга, муну, мында, мындан, тигилердин, тигилерге, тигилерди, тигилерде, тигилерден.*

Кээ бир учурларда *тээ тетиги(л)* деген шилтеме ат атооч кыскарып, **тээ** түрүндө да колдонулат.

М и с а л ы, 1. Ай **тээ** үзүлө турган булуттун үстүнөн көрүндү.
2. Төрт-бешөө **тээ** короонун баш жагында эрмектешип отурат.
3. **Тээ** келаткан ким?

376. Жаңы билимди өздөштүрүүгө киришүү көнүгүүсү. 1) Окуп чыккыла, шилтеме ат атоочторду тапкыла. 2) Көчүрүп жазып, алардын толук же кыскарган түрүн айтып бергиле.

1. Кечээ гана тиги кырда жок эле, Кайдан чыкты боз ат минген отуз жаш. 2. Тээтиги сары кыр жакка, кош, эркечим, айдагың. 3. Бул – биздин айыл, биздин жашаган жер – ушул. 4. Тигил көрүнгөн – мектебибиз, ал өкмөт тарабынан курулуп берилди. 5. Мына бул – оорукана, тигиниси – дарыкана. 6. Тээтигил – балдар бакчасы. 7. Ана, ана Чолпон жылдыз көрүндү. 8. Мына, мына келип калат деп, баары аларды күтүп турушту.

9. Аманат жалган бу дүйнө,
Анда болбос о дүйнө.
Беш күн өтөр бу дүйнө,
Бейиштин жайы о дүйнө,
Башың кетер бу дүйнө,
Барар жериң о дүйнө. (М. Н.)

377. Алган билимдерин эске түшүрүү мүнөзүндөгү көнүгүү. 1) Эмне үчүн шилтеме ат атооч деп аталып калган? 2) Себебин түшүндүргүлө.

1. Бул кыштакты биз биринчилерден болуп салганбыз⁴. (С. III.)
2. Жаш муундар ушул жерге жаңы коомду курууга тийиш. 3. Он чакты баланы¹ ээрчитип жүргөн Дүйшөн тигил үйгө бир кирип, бул үйгө бир кирип жүрдү. (Ч. А.) 4. Тээтиги эки кишиге көз чаптырдым. 5. Келген себебим – ушул, түшүндүңбү, Бостон. 6. Аны тигиндейрээктен тааныдым. 7. Мобереки кишини көрдүңбү? 8. Тээ алдыдагы койкойгон ак боз ат минген ким ошо? 9. Ким өз салмагынан оорду көтөрсө, ошол – күчтүү. 10. Тээтиги Кычан дешип, эл аны ыраактан таанышчу. (III. Б.)

3 - э р е ж е (аныктама)

Бир затка карата көрсөтүлгөн, жаңсоо иретинде айтылган, бир өңчөй заттардан бирөөнү бөлүп көрсөткөн ат атоочтор **шилтеме ат**

атооч деп аталат. Шилтеме ат атоочторго *кайсы?* кээде ага **-лар** мүчөсү уланып, *кимдер? кайсылар?* деген да суроо берилет.

Мисалы, **Тигилер** (кимдер?) *келишти. Булар* (кимдер?) *барышты. Ошол* (ким?) *күчтүү. Мына бул* (кайсы?) *тиккен бак болучу. Тиги* (кайсы?) *балдар биздин мектепте окушат. Ал* (кайсы?) сөздү айтты Эр Манас.

378. Алган билимди тереңдетүү мүнөзүндөгү көнүгүү. 1) Көнүгүүнү көчүрүп жазгыла. 2) Шилтеме ат атоочтун астын сызгыла.

1. Тетиги зоону ураткан,
Омкоруп ташын кулаткан.
Ал, тигил кызыл жоолукчан,
Чекеси тердеп суу аккан. (Ж. Т.)

2. Ана, тетигини окуучулардын өздөрү жасашты. (Н. Б.) 3. Мына бул киши ким? 4. Мен аны тигил Каракол өрөөнүнөн көрдүм. 5. Базарлык эле керек болсо, мына, ушуну алгын. 6. Эсимди кудай алыптыр, колумдун чени ошондо, энеме кетип калыптыр. (Т. М.) 7. Тигилердики чакырып жатат. 8. Мына ушундан кийин Жайнак менен Анаркүл бирге кетишти. 9. Ал бизди телмире карап турду.

10. Коюу түндүн кучагынан,
Тигил кайсы, үн салган?
Күткөн Жапар ошол болот,
Биз жалпыбыз нурданган. (Ж. Б.)

11. Алар кийинчерээк төрөлүп, таалайлуу² болушту, бул – эбегейсиз чоң бакыт.

4 - э р е ж е (аныктама)

Шилтеме ат атоочтун синтаксистик кызматы төмөндөгүдөй болот:

1) **З а т т а ш ы п э э л и к м и л д е т:** **Булар** – биздин балдар. **Тигилер** келишти.

2) **А н ы к т о о ч т у к м и л д е т:** **Ошолордун** тилеги орундалса экен.

3) **Б а я н д о о ч т у к м и л д е т:** Биздин класстын мыкты окуучулары – **ушулар**. Ошол киши – **ушул**.

* 379. Алган билимди текшерүү көнүгүүсү. 1) Сүйлөмдөрдөн шилтеме ат атоочторду көчүрүп жазгыла. 2) Алдын сызып, эрежесин айтып бергиле. 3) Кандай суроолор берилерин аныктагыла. 4) Синтаксистик кызматын түшүндүргүлө.

1. Тетиги зоону ураткан,
Омкоруп ташын кулаткан.
Биздин арык казгандар,
Чекеси тердеп суу аккан. (Ж. Т.)

2. Макиш – орус кызы, өз аты – Маруся, ушул жерде туулуп, ушул жерде чоңойгон. (Т. С.) 3. «Тетиги – сенин атаң», – деп койду ал бир убакта, баланын кулагына шыбырап. 4. Билип туруп чын сүйлө, бейиш мына, бул дүйнө. 5. Буларды жалпы эл макташты. 6. Бысмылданы айтпаган, каапыр болот ошолор. 7. Салган там, беде менен малы калды, ушулар унут болор мындан дагы. 8. Мына муну мен алып келдим⁴. 9. Кызматы менен кишиге мына ушундай жаккан суу. 10. Бечара менен кедейди, бага турган жер – ушул.

88-§. Сурама ат атооч

380. Жаңы билимге өз алдынча ээ болуу көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, сурама ат атоочторго кандай сөздөр кирерин үйрөнгүлө. 2) Айрым сурама ат атоочторду катыштырып, сүйлөмдөрдү түзгүлө.

Сурама ат атоочтор	Мисалдар
Ким?	1) – Бул <i>ким?</i> – Кичүү уулум.
Эмне?	2) – <i>Эмне</i> жөнүндө сүйлөшөлү?
Кандай?	3) – Шаарда <i>кандай</i> жаңылыктар бар?
Качан?	4) – Сиз <i>качан</i> келесиз?
Кайсы?	5) – Күн узарып, кар эрип, Өзөнгө суулар толчу эле. Бул <i>кайсы</i> убак болчу эле?
Кайда?	6) – Силер <i>кайда</i> баратасыңар?
Кайдан?	7) – Силер <i>кайдан</i> келатасыңар?
Канча?	8) – Балам, сен <i>канчадасың</i> ?
Кана?	9) – Китебиң <i>кана</i> ? Дептериң <i>кана</i> ?

! **Эскертүү:** **кана** деген сөз сүйлөм ичинде эки түрдүү мааниде колдонулат.

1) Сурама ат атоочтук мааниде

Мисалы, *Балдар кана? Абылдар кана? Китебиң кана? Жылкынын сарайы кана, жем-чөбү кана, тузу кана? Танабай карыя, Гүлсары кана? Ай, жылкычы жигит, токточу, кымыз кана? Иштеш керек, эптеш керек, ага акча кана?*

2) Модалдык мааниде

Мисалы, *Кана, эми басалы, Гүлсары. Кана, илээлеп баса берели, коркпо, таштап кетпейм. Арабаны эмне кылдың, кана?*

Кана, эмне керек сага? Кана, калайыктан бата алалы. Кана, Гүлсарым, Камбар атаң колдосун.

Кайдан? кайда? качан? деген сурама ат атоочтор күчөтүлүп айтылганда, сурамалык касиетинен ажырайт.

Мисалы, Мен капкачан эле келгемин. Капкайдан жаман иш келсе, ким жазат менин жарамды. Элесиң көзгө көрүнбөй, капкайда калды карааның.

1 - э р е ж е (аныктама)

Заттын аты-жөнүн, санын, катар тартибин, сапатын, ордун, мезгилин аныктап билүү үчүн суроо иретинде айтылган сөздөр **сурама ат атооч** деп аталат.

381. Алган билимди бышыктоо көнүгүүсү. Сүйлөмдөрдү окуп, сурама ат атоочторду тапкыла жана алар кандай мааниде колдонуларын түшүндүргүлө.

1. – Бу ким? – Мен, Бүбүжан, ач. Уктуңбу, мен деймин. – Сенсиңби? Түн катып кайда жүрөсүң? 2. – Сен кимдин баласы элең, иничек? (Ч. А.) 3. Сен, дайра, кылымдарды² санап жаттың, Нени көрдүң, нени билдиң, нени таптың? (А. Т.) 4. Бул отурган карылар, сүйлөйт эмне жөнүндө? 5. Кайда жүрсөм дагы турмуш жолунда, ошол элес унутулбайт оюмда. 6. Эл ичинде эмне болуп жатканын билбегеним чын. 7. Танабай күрөшпөй анан ким күрөшөт. 8. Кандай ырыстуу адам болдуңар? 9. Эне, бери карачы, кандай сонун жаан. 10. Канча жолу күн чыгып, канча жолу күн батты. 11. Аты-жөнүн сурайлык, ак селдечен кимсиң? – деп. 12. Бул эмне? Даниярдын обонубу? Кайсы обонго окшош? (Ч. А.)

2 - э р е ж е (аныктама)

Сурама ат атоочтун морфологиялык белгилери да ар башка.

1. **Ким? Эмне? Не?** деген ат атоочтор таандык мүчөлөр уланбай турган зат атооч, **канчоо? нечөө?** деген сурама ат атоочтор жамдама сан атоочтор сыяктуу жөндөлөт.

Мисалы, кимдин, кимге, кимди, кимде, кимден; канчоо, канчоонун, канчооно, канчоону, канчоондо, канчоонон.

2. **Ким? Эмне? Не? Кайсы? Канча? Нече?** деген сурама ат атоочтор таандык жана көптүк (**-лар**), жак мүчөлөр менен өзгөрөт.

Мисалы, кимбиз? кимиси? кимсиңер? эмнең? эмнеси? эмнеңиз? киммин? кимсиң? кимдер? эмнелер? канчасың? нечесиң? канчалардасың? нечелердесиң?

3. **Канча? Нече?** деген сурама ат атоочторго иреттик сандын **-ынчы**, жамдама сан атоочтун **-оо (-өө)** мүчөлөрү уланып айтыла берет.

Мисалы, канчанчы? неченчи? канчоо? нечөө?

382. Алган билимди алгачкы жолу бышыктоо көнүгүүсү. 1) *Эмне? Не? Кайсы? Канча?* деген сурама ат атоочторду оозеки жөндөгүлө. 2) Алардын кандай жөндөлөрүн байкагыла.

3 - э р е ж е (аныктама)

Сурама ат атоочтор төмөндөгүдөй синтаксистик кызматты аткарат.

Э э л и к: **Ким келди? Эмнелер берилди? Канчасы келди?**

Б а я н д о о ч т у к. **Отличниктер канча? Сыйлангандар – кимдер?**

Т о л у к т о о ч т у к: **Мен сага эмнени айттым эле? Канчасын алдың? Эмнени алдың? Эмнеге куттун? Кимдерди сыйлады?**

383. Жаңы билимди өздөштүрүүгө киришүү көнүгүүсү. Сүйлөмдөрдү окуп чыгып, сурама ат атоочтун синтаксистик кызматын аныктагыла.

1. Кимдерди көрдүң? Эмнелер берилди? 2. Келгендер канчоо? 3. Жакшы окуган балдар кимдер? 4. Сиз мага нени айттыңыз? 5. Эмнени билдиңер? 6. Эмнеге таарындың? 7. Канчага барайын?

384. Алган билимдин чындыгын текшерүү көнүгүүсү. 1) Сүйлөмдөрдү окуп чыгып, сурама ат атоочторду тапкыла. 2) Сурама ат атоочтор кайсы учурда көп колдонулат?

1. Кырмызы манат чепкенди, кыябын таптап, ким билет? 2. Кыркырда жүргөн кыргызга, кыямат күндө ким күйөт? 3. Сурап-сурап отурсаң, кайдан келет аккан суу? 4. Балдар кана? 5. Ээ, эми андай болмок кайда? 6. Бир ууч эмес өмүрүң, бул дүйнөдө ким жарыйт? 7. Ак карагай тилгирем, кайсы шаардан кактыңыз, ак падыша залымге кай себептен жактыңыз? 8. Эмне үчүн кыймылдап, эшендин козголуп калган келдеси. (Э.) 9. Уулум¹, нечедесиң? 10. Нени көрдүң, нени билдиң?

89-§. Тангыч ат атооч

385. Жаңы билимге өз алдынча ээ болуу көнүгүүсү. Тангыч ат атоочторго төмөндөгүдөй ат атоочтор кирерин үйрөнгүлө жана эсиңерге сактагыла.

Эч ким, эч кандай, эч качан, эч кайда, эч кайдан, эч нерсе, эч бир, эч убакта.

1 - э р е ж е (аныктама)

Жалпыланган заттык, сын-сыпаттык, сан-өлчөмдүк маанини тануу же жокко чыгаруу иретинде айтылган ат атоочтор **тангыч ат атооч** деп аталат.

2 - э р е ж е (аныктама)

а) Тангыч ат атоочтор **эч** деген тангыч бөлүкчө менен *ким? качан? кайда? кандай?* деген сурама ат атоочтордун жана *бир, нерсе, убакта* деген сөздөрдүн кошулуп айтылышы аркылуу жасалат.

Мисалы,

Тангыч ат атоочтор	Мисалдар
Эч ким	Уулум, <i>эч кимди</i> тилдебе, эч кимге жаман айтпа. <i>Эч ким</i> келген жок.
Эч нерсе	Мен бул сүрөттү <i>эч нерсе</i> менен алмашпайм. <i>Эч нерсе</i> билбейм.
Эч качан	<i>Эч качан</i> адамдын көңүлүн ооруткан жан эмесмин. <i>Эч качан</i> элим унутпайт, өлүмдүү согуш күндөрүн.
Эч кандай	Жамийланын араба айдап кетерине мен <i>эч кандай</i> күнөм санаган жокмун. Менин ага <i>эч кандай</i> тиешем жок.
Эч убакта	Окуучу чынчыл болот, <i>эч убакта</i> калп айтпайт.
Эч нерсе (эчтеке)	<i>Эч нерсе (эчтеке)</i> көрө албадым, анткени мен океандын үстүнөн учуп бараткан болуум керек.
Эч бир	Сабактан <i>эч бир</i> кечиккен жокмун. <i>Эч бир</i> калп айткан эмесмин.

386. Жаңы билим алууга киришүү көнүгүүсү. 1) Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, тангыч ат атоочторду тапкыла. 2) Түзүлүшү боюнча кандай ат атоочтор экенин аныктагыла.

1. Бул сөздөн Айткулу эч нерсени түшүнгөн жок. 2. Үй ичиндегилер эч кандай дабыш чыгарбады. 3. Күндүн батканы менен чыкканы эч кимге билинбейт. 4. Эч качан калп айтып көргөн жан эмесмин. 5. Даниярды мындай деп, эч убакта ойлогон эмесмин. 6. Бул сүрөттү эч нерсе (эчтеке) менен теңештире албайм жана эч кимге бербейм. 7. Эч ким токтото албаган Жамийла Даниярдын обонунун алдында майышып турду.

3 - э р е ж е (аныктама)

Тангыч ат атооч сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин да аткарат.

Мисалы, *Бүгүн эч ким келген жок* (ээси – **эч ким**). *Мен алардын эч бирине жолукпадым* (толуктоочу – **эч бирине**). *Мага эч нерсенин кереги жок* (аныктоочу – **эч нерсенин**).

387. Окуучуларды машыктыруу жана көнүктүрүү көнүгүүсү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, тангыч ат атоочтун сүйлөмдөгү синтаксистик кызматын аныктагыла.

1. Эч качан сүйбөйт биздин эл, өлүмдүү согуш күндөрүн. 2. Бүгүн эч ким келген жок. 3. Эч нерсени билбедим. 4. Кат жазууга эч кандай

убактым жок. 5. Алардын эч бирин тааный албадым. 6. Эч убакта мындай окуяга туш болгон эмесмин.

4 - э р е ж е (аныктама)

Эч деген бөлүкчө менен тангыч ат атоочтор төмөндөгүдөй айырмаланат.

М и с а л ы,

Эч тангыч бөлүкчөлүк мааниде	Эч тангыч ат атоочтук мааниде
Эч барган жокмун	Эч качан барган жокмун. Эч кайда барган жокмун.
Эч келе элек.	Эч ким келе элек.
Эч айткан эмесмин.	Эч нерсе айткан эмесмин.
Эч байкалган жок.	Эч убакта байкалган жок.
Эч үн чыгарбады.	Эч кандай үн чыгарбады.
Эч иш кылган жок.	Эч бир иш кылган жок.

388. 1) Жогорку таблицаны дагы окуп чыккыла. 2) **Эч** деген сөз качан бөлүкчөлүк, качан тангыч ат атоочтук мааниде колдонуларын аныктагыла.

389. Алган билимдин чындыгын текшерип көрүү көнүгүүсү. 1) Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, тангыч ат атоочторду тапкыла. 2) Алар туура жазылдыбы? 3) Түзүлүшү жагынан эмне үчүн татаал экендигин далилдегиле.

1. Бай март болсо да, эчким келбейт кашына. 2. Эркечтей жолду баштагын, эчнерседен качпагын. 3. Караңгы болгондуктан, эчтеке көрө албадым. 4. Тегеректе эчбир жан жок, алардын астынан чыккан биз гана болдук. 5. Султанмурат сүйүнчүсүнө эчнерсесин аянбайт болчу. 6. Эчкандай дабыш билинбегендиктен, балдар жомок айтып отурушту. 7. Дүйшөн деген Дүйшөн, ал кызматын аткармайын эчжакка кайрылбайт. 8. Көп окуп, көптү билгиле, ал адам эчкачан жеңилбейт. 9. Үйүмдүн терезесинен ылдый жакты карасам, караңгылыктан башка эчнерсе көрүнбөйт. 10. Шар уламдан-улам жогорулап бара жатат, бирок асманда менден башка эчбир жандыктын бардыгы сезилбейт. 11. Эчкимди шерик кылбастан, жалгыз агат аккан суу.

90-§. Аныктама ат атооч

1 - э р е ж е (аныктама)

Аныктама ат атоочторго төмөндөгүдөй сөздөр кирет: *бүткүл, бардык, бүтүн, баары, ар ким, ар бир, ар кандай, ар качан, ар кайсы, өз, өзүм.*

390. Өз алдынча билим алуу көнүгүүсү. 1) Жогорку аныктама ат атоочторду катыштырып, оозеки сүйлөмдөрдү түзгүлө. 2) Ага кандай сөздөр кирерин билдиңер?

2 - э р е ж е (аныктама)

Аныктама ат атоочтун курамындагы **ар** деген сөз көпчүлүк учурларда өз алдынча колдонулбайт, *бир, нерсе* деген сөздөр менен жана *ким? кандай? качан? кайсы?* деген сурама ат атоочтор менен тизмектешип айтылат.

М и с а л ы, *ар бир, ар нерсе, ар ким, ар кандай, ар качан, ар кайсы.*

3 - э р е ж е (аныктама)

Сейрек болсо да, кээ бир учурларда **ар** деген сөз өз алдынча колдонула берет, бирок ат атооч боло албайт.

М и с а л ы, *Силер ишке жарадыңар. Силер ар ишке жарадыңар. Алар жыл сайын келишет. Алар ар жыл сайын келишет. Ар мүчөсүн карасаң, атан төөнүн жиликтей.* Бул сүйлөмдөрдөгү **ар** жанаша айтылган сөздөр менен бирге каралат: *ар ишке, ар жыл сайын, ар мүчөсүн.*

Кээде башка сөздөр менен бирге айтылып, сын атоочтук, тактоочтук мааниде колдонулат.

М и с а л ы, *Арпа менен Ак-Сайда ар уруу чөптүн кени бар. Ар түрдүү жемиш бактары өстүрүлдү. Жашы жеткен балдар ар ишке чегилди. Биз ар кыл иштерди аткардык. Ар дайым күтүп барчумун, Алтынчы күнү кечинде. Ар жылы ушул жайлоого чыгабыз.*

Өз деген ат атоочко таандык жана жак, көптүк мүчөлөрү уланып, *өзү, өзүм, өзүңө, өзүбүз, өзүңөр, өзүлөрү* болуп айтыла берет жана жөн-дөлөт: *өзүнүн, өзүнө, өзүн, өзүндө, өзүнөн.*

Бүткүл, бүт, бүтүн, баары, бардык деген аныктама ат атоочтор затты жалпысынан аныктап көрсөтсө, *ар ким, ар бир, ар кайсы, ар качан*, өз деген ат атоочтор заттын жекелигин көрсөтөт.

Бүткүл, бардык деген аныктама ат атоочтор такыр жөндөлбөйт. *Баары, бардыгы* III жактын таандык мүчөсү уланган зат атоочтор сыяктуу жөндөлөт.

М и с а л ы, *Убакыт баарына күбө, баарына тараза. Баарыбыздын маанайыбыз ачык, маңдайыбыз жарык.*

Өз деген ат атооч кээде **-ча** мүчөсүнүн жардамы менен тактоочко өтүп кетет: *өзүнчө, өзүбүзчө, өздөрүнчө.*

391. Алган билимди тереңдетүү көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, аныктама ат атоочторду гана терип көчүрүп жазгыла. 2) Эрежесин жана ага кандай сөздөр кирерин айтып бергиле. 3) Алардын кандай жолдор менен жасалгандыгын далилдегиле.

1. Дүйнөнүн бүткүл элине тынчтык жана бакыт каалайбыз! 2. Бул ырды ар ким ар кандай ырдап жүрөт. 3. Баарыбыз тең аттуу, жөө болуп, калбай ээрчип келе жатабыз. 4. Айылы бүтүн аман жүрөт. 5. Ар бир иштин да бүтөр убактысы бар. 6. Ысык-Көлгө ар кайсы мамлекеттерден миңдеген эс алуучулар келишет. 7. Биз, ар бир адам, жакшы ой, жакшы санаа менен жашайбыз. 8. Ал маселени ар кандай жол менен аткараарына мен ишенем. 9. Ала-Тоодо ар түрдүү дары чөптөр көп. 10. Коноктор ар тараптан келишти. 11. Баарына, баарына күнөөлүү – мен.

4 - э р е ж е (аныктама)

Аныктама ат атоочтор төмөндөгүдөй синтаксистик милдетти аткарат.

Э э л и к: *Ата Мекенибиздин ыйык милдетин аткарууну ар бирибиз эстен чыгарбайбыз. Ар ким бакытты эмгектен табат.*

Т о л у к т о о ч т у к: *Биз бардыгын иштөөгө милдеттүүбүз. Баарыбызга ишене бергиле.*

А н ы к т о о ч т у к: *Ар кандай ишти чечүү – ар бирибиздин милдетибиз. Ар нерсенин да өз маалы бар. Ар кимдин өз маалы бар. Ар кимдин билгени бар.*

392. Алган билимди эске түшүрүү көнүгүүсү. 1) Сүйлөмдөрдү оозеки окуп же көчүрүп жазгыла. 2) Аныктама ат атоочторду тапкыла. 3) Алар кандай жолдор менен жасалды? 4) Аныктама ат атоочтун синтаксистик кызматын далилдегиле.

1. Өз тууганын кордогон, душманына кор болот⁴. 2. Кылычты ар ким байланат, чабарына келгенде, кандай жигит шайланат. 3. Тазалыгы жагынан, карап турсаң баарынан, улук болот аккан суу. 4. Аккан, аккан, аккан суу, бардыгына жаккан суу. 5. Ар кайсынысынан бирден алдым. 6. Ар нерсеге кезигип, уруна берет турбайбы. 7. Атадан алтоо болсоң да, ар жалгыздык башында, атадан жалгыз болсоң да, бул жалгыздык башында.

393. Алган билимди бышыктоо мүнөзүндөгү көнүгүү. 1) Көнүгүүнү көчүрүп жазгыла. 2) Сүйлөмдөрдө кандай ат атоочтор берилген? Аныктама ат атоочтор барбы? Алардын алдын сызгыла. 3) Аныктама ат атоочторду мааниси боюнча бөлүштүргүлө.

1. Атабыз Манас сыяктуу Аккуладай канаттуу ар нерсе өткөн асылдан. (Ж.)

2. Учү-кыйры кең Мекен,
Алдейлеген энем – сен.
Бүт дүйнөнү кыдырсам,
Таба албаймын сага тең. (Т. Ү.)

3. Улуу-кичүү баарына, угузуп көр дабышты. 4. Ар кимиси өз иштери менен алек. 5. Ата-бабам баарысы, Таласта болгон туругу. 6. Кычан Жакып уулу баарынан өзгөчөлөнүп көрүндү. 7. Дүйшөн балдарды окутуу үчүн бүткүл айылды үймө-үй кыдырып чыкты. 8. Өзөктөн күйгөн өрт жаман, өздөн чыккан жат жаман.

5 - э р е ж е (аныктама)

Заттын сандык жалпылыгын же жекелигин аныктап, тактап көрсөтүүчү ат атоочтор **аныктама ат атоочтор** деп аталат.

394. Машыгуу көнүгүүсү. 1) Төмөнкү сөздөрдү окуп чыккыла. 2) Алардын кандай айырмачылыгын байкадыңар? 3) Кайсы сөз түркүмүнө кирерин далилдеп бергиле. 4) Аларга оозеки сүйлөмдөрдү түзгүлө.

Түрдүү – ар түрдүү, башка – ар башка, түркүн – ар түркүн, кайсы – ар кайсы, ар нерсе – нерсе, бир – эч бир, ишке – ар ишке.

91-§. Белгисиз ат атооч

395. Өз алдынча билим алуу көнүгүүсү. Төмөнкү эрежени окуп чыгып, белгисиз ат атоочторго көңүл бургула.

Белгисиз ат атоочторго: *кайсы бир, кимдир бирөө, алда кандай, алда эмне, алда ким, качандыр бир, кандайдыр бир, бир нерсе, кай бир, кээ бир, бирдеме, балан-түркүн, баланча-түркүнчө ж. б.* сөздөр кирет.

1-эреже (аныктама)

Белгисиз ат атоочтор сурама ат атоочтор менен *бир жана алда* деген сөздөрдүн айкалышы аркылуу, кээде сурама ат атоочторго **-дыр** мүчөсү уланып да жасалат: *кандайдыр бир, кимдир бирөө, качанкы бир, качандыр бир, кимгедир, кимдендир*. Мисалы: *Кимгедир каарын төгүп, кандайдыр шек санагандай. Бөлмөгө алда кимдер кирип чыгып, кимдир бирөөнүн тыңшап турганын байкап жаттым.*

396. Өз алдынча иштөө көнүгүүсү. 1) Сүйлөмдөрдөн белгисиз ат атоочторду көчүрүп жазгыла. 2) Эмне үчүн белгисиз ат атооч болуп, аталып калды деп ойлойсуңар?

1. Энем бирдемелерди айтып жаткан Орозматты тиктеди. 2. Кандайдыр бир шумдук болорун кайдан билдик, Жер-Эне. 3. Алар алда кайда узап кетишти. 4. Карыя качанкы бир өткөн окуяны айтып отурду. 5. Окуучулар келген куттуктоо телеграммаларды окуп жатканда, кимдир бирөө: «Ой, муну Дүйшөн абышка алып келдиби?» – деп сурап калды. 6. Алтынай Сулайманованын өңү кубара түшүп, алда эмнени эстегендей болду. 7. Жүрөгүм дүкүлдөп, алда кандай окуянын болорун эскерткенсыйт. (Ч. А.)

2 - э р е ж е (аныктама)

Заттардын, кубулуштардын жана алардын ким-эмне экендигин, сан-өлчөмүн, сын-сыпатын, ордун, мезгилин так көрсөтпөстөн, бол-жолдоп, бүдөмүк, күдүк көрсөтүүчү ат атоочтор **белгисиз ат атоочтор** деп аталат.

397. Жаңы билимди өздөштүрүүгө киришүү көнүгүүсү. 1) Окуп чыккыла. 2) Төмөнкү сүйлөмдөрдө белгисиз ат атоочтор барбы? 3) Эмне үчүн белгисиз ат атооч деп эсептегениңерди түшүндүргүлө.

1. Бир убакта кимдир бирөөнүн¹ басып келе жаткан дабышы угулуп, баланын үнү чыкты. 2. Каныбектин кеткенине бир канча күн болсо дагы, алигиче кабар жок. 3. Дүйшөндүн² кечиккенин угуп, санаам алда кайда кетти. 4. Бектурган бир нерсе айтайын дегиче, эшиктен кимдир бирөөлөрдүн дабышы угулду. 5. Карыя кандайдыр бир кызык окуя жөнүндө айтайын дегенде, телефон шыңгырады.

3 - э р е ж е (аныктама)

Белгисиз ат атоочтор сүйлөмдө төмөндөгүдөй синтаксистик милдетти аткарат:

Э э л и к: **Кимдир бирөө келди. Кээ бирлери чыгып сүйлөштү.**

А н ы к т о о ч т у к: **Кай (кээ) биринин колунда китеп, кай биринин колунда портфель бар.**

Т о л у к т о о ч т у к: **Бир нерсени (бирдемкени) айтканы турам.**

398. Өтүлгөн материалды бышыктоо, бекемдөө көнүгүүсү. 1) Төмөнкү белгисиз ат атоочторду катыштырып, оозеки сүйлөмдөрдү түзгүлө. 2) Сүйлөмдөрдүн канча сөздөн түзүлгөндүгүн, белгисиз ат атоочтордун сүйлөмдүн кайсы мүчөсүнүн милдетин аткарып турганын айтып бергиле.

Бир нерсе, кимдир бирөө, кандайдыр бир, кайсы бирөө, кээ бирлери, бирдеме, алда ким.

399. Өз алдынча билим алуу көнүгүүсү. 1) Белгисиз ат атоочтор кандай синтаксистик кызматты аткарат? 2) Синтаксистик милдетти аткарып тургандай шартта белгисиз ат атоочтордон турган сүйлөмдөрдү түзгүлө.

Ат атоочтордун жөндөлүшү

! Зат, сын, сан атооч сөздөр сыяктуу эле ат атоочтор да жөндөмөлөр менен жөндөлөт. Бирок ат атоочтордун жөндөлүш өзгөчөлүгү башкача.

400. Өз алдынча билим алуу көнүгүүсү. 1) Төмөндөгү таблицадагы жактама ат атоочтордун жөндөлүшүнө көңүл бургула. 2) Аны өз алдынча өздөштүргүлө. 3) Жөндөлүштө кандай өзгөчөлүктөр бар экенин байкадыңар?

Жөндөмөлөр	I жак – мен	II жак – сен	III жак – ал
А.	мен	сен	ал
И.	мен + <i>ин</i>	сен + <i>ин</i>	ан + <i>ын</i>
Б.	маг + <i>а (маа)</i>	саг + <i>а (саа)</i>	аг + <i>а (аа)</i>
Т.	мен + <i>и</i>	сен + <i>и</i>	ан + <i>ы</i>
Ж.	мен + <i>де</i>	сен + <i>де</i>	ан + <i>да</i>
Ч.	мен + <i>ден</i>	сен + <i>ден</i>	ан + <i>дан</i>

1 - э р е ж е (аныктама)

Мен, сен, ал деген ат атоочтор иликте **-ын (-ин)**, барыш жөндөмөсүндө **-а**, табышта **-ы (-и)** болуп жөндөлөт.

2 - э р е ж е (аныктама)

Үчүнчү жактын жекелик түрүндөгү **ал** деген ат атооч өзүнчө турганда жана атооч жөндөмөсүндө **ал** түрүндө колдонулат. Атооч менен барыштан башка жөндөмөлөрдө жөндөмө мүчөлөр **ан** деген жөндөлүүчү негизге уланат.

Жактама ат атоочтордун көптүк түрү да зат атоочтор сыяктуу өзгөрүүсүз жөндөлөт.

М и с а л ы:

А.	биз	силер	алар	сиздер
И.	биздин	силердин	алардын	сиздердин
Б.	бизге	силерге	аларга	сиздерге
Т.	бизди	силерди	аларды	сиздерди
Ж.	бизде	силерде	аларда	сиздерде
Ч.	бизден	силерден	алардан	сиздерден

3 - э р е ж е (аныктама)

Мен, сен, ал деген жактама ат атоочтон кийин жалпы таандыктын **-ныкы** мүчөсү уланганда башкы **н** тыбышы түшүп калып, жөндөмө мүчөлөр **-икин** деген жөндөмөлүк негизге жалганат.

А.	мен + <i>ики</i>	сен + <i>ики</i>	ан + <i>ыкы</i>
И.	мен + <i>икин</i> + <i>ин</i>	сен + <i>икин</i> + <i>ин</i>	ан + <i>ыкын</i> + <i>ын</i>
Б.	мен + <i>икин</i> + <i>е</i>	сен + <i>икин</i> + <i>е</i>	ан + <i>ыкын</i> + <i>а</i>
Т.	мен + <i>икин</i>	сен + <i>икин</i>	ан + <i>ыкын</i>
Ж.	мен + <i>икин</i> + <i>де</i>	сен + <i>икин</i> + <i>де</i>	ан + <i>ыкын</i> + <i>да</i>
Ч.	мен + <i>икин</i> + <i>ен</i>	сен + <i>икин</i> + <i>ен</i>	ан + <i>ыкын</i> + <i>ан</i>

401. Окуучуларды машыктыруу жана көнүктүрүү көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, жактама ат атоочторду тапкыла. 2) Алар кайсы жөндөмөдө турат? Кандай өзгөчөлүктөргө ээ? 3) **Анда** деген сөздүн качан ат атоочтук, качан тактоочтук мааниде колдонуларын далилдегиле.

1. Сен мага канча таасир этериңди³,
 Сынайм деп, ага-буга карабастан.
 Билбепмин мынча терең кетериңди,
 Али да мен өзүңдү барам издеп. (М. И.)

2. Сен менин жазылбаган ырларымсың, сен менин айтылбаган сырларымсың. 3. Менин китебим анда. 4. Сенин айтканың чындыкка чыкты. 5. Биз аныкын бүтүрүп, сеникине жардамдашабыз. 6. Анда сиздин мени тааныбагандыгыңыз чын экен. 7. Сиздердин келгениңерге бүгүн туура тогуз күн. 8. Мындай чатак иштин мага² да, сага да, ага да кереги жок. 9. Анын үнү, анын обону менин кулагыма сиңип, бассам-турсам кошо ээрчигенсийт. 10. Меникине келгиче, мектепке бара кел. 11. Байкап турсам Сарала, мaa ылайык жылкы экен.

92-§. Шилтеме ат атоочтун жөндөлүшү

402. Алган билимдин чындыгын текшерүү көнүгүүсү. 1) Ат атоочторду тапкыла. 2) Алар кайсы жөндөмөдө тургандыгын аныктагыла.

1. Бул жерде алар жемиш бактарына байкоо жүргүзүшөт. 2. Анда ар түрдүү өсүмдүктөр өстүрүлгөн. 3. Балаңыз огородду⁶ жакшы асырадым дегенинен буларды ошону көрүүгө чакырдым. 4. Садагасы, буга кейибе, ал иш оңунан чыгат. 5. Биз мында, алар тигинде. 6. Бул сүрөттү мен ошондон көргөм.

1 - э р е ж е (аныктама)

Шилтеме ат атоочтор жекелик сандагы жактама ат атоочтор сыяктуу жөндөлөт. Бирок *бу(л)* деген шилтеме ат атоочтун башкы үнсүз тыбышы атооч менен барыштан башка жөндөмөлөрдө *м* тыбышына өтөт. Ал эми жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүндө болсо, ат атоочтун акыркы *л* тыбышы *н* тыбышына, үндүүсү *ы* тыбышына өтүп жөндөлөт.

А.	<i>бу(л)</i>	<i>ошол(л)</i>	<i>тиги(л)</i>
И.	<i>мун + ун</i>	<i>ошон + ун</i>	<i>тигин + ин</i>
Б.	<i>буг + а</i>	<i>ошог + о</i>	<i>тигиг + е</i>
Т.	<i>мун + у</i>	<i>ошон + у</i>	<i>тигин + и</i>
Ж.	<i>мын + да</i>	<i>ошон + до</i>	<i>тигин + де</i>
Ч.	<i>мын + дан</i>	<i>ошон + дон</i>	<i>тигин + ден</i>

Ошо(л), тиги(л) деген шилтеме ат атоочтор иликте **-ын**, табышта **-ы** болуп жөнделөт, башкача айтканда, иликте, табышта, жатышта, чыгышта *ошон, тигин* деген жөндөмөлүк негиз жөнделөт.

403. Алган билимди алгачкы жолу бышыктоо, жалпылоо көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, шилтеме ат атоочтордун кайсы жөндөмөдө турганын тапкыла. 2) Жөндөлүш өзгөчөлүгүн аныктагыла. 3) **Мында** деген сөздүн качан ат атооч, качан тактооч болорун түшүндүргүлө.

Ошонун, ушуга, буга, тигинин, мында.

2 - э р е ж е (аныктама)

Шилтеме атоочко көптүк **-лар** мүчөсү уланганда эч өзгөрүүсүз жөнделөт. Мисалы,

А.	булар	тигилер	ошолор
И.	булар + <i>дын</i>	тигилер + <i>дин</i>	ошолор + <i>дун</i>
Б.	булар + <i>га</i>	тигилер + <i>ге</i>	ошолор + <i>го</i>
Т.	булар + <i>ды</i>	тигилер + <i>ди</i>	ошолор + <i>ду</i>
Ж.	булар + <i>да</i>	тигилер + <i>де</i>	ошолор + <i>до</i>
Ч.	булар + <i>дан</i>	тигилер + <i>ден</i>	ошолор + <i>дон</i>

Бу(л), тиги(л) деген шилтеме ат атоочторго жалпы таандык **-ныкы** мүчөсү уланганда, төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөр менен жөнделөт.

Мисалы,

А.	мунуку	тигиники	ошонуку
И.	мунукун + <i>ун</i>	тигиникин + <i>ин</i>	ошонукун + <i>ун</i>
Б.	мунукун + <i>а</i>	тигиникин + <i>е</i>	ошонукун + <i>а</i>
Т.	мунукун –	тигиникин –	ошонукун –
Ж.	мунукун + <i>да</i>	тигиникин + <i>де</i>	ошонукун + <i>да</i>
Ч.	мунукун + <i>ан</i>	тигиникин + <i>ен</i>	ошонукун + <i>ан</i>

93-§. Сурама ат атоочтун жөнделүшү

1 - э р е ж е (аныктама)

Кыргыз тилиндеги сурама ат атоочтордун жөнделүшү төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөргө ээ.

Ким? эмне? кайсы? канча? нече? деген сурама ат атоочтор жөндөмө мүчөлөр менен жөнделөт. Зат атоочтун суроосуна жооп берген сурама атооч (*ким? эмне?*) зат атооч сыяктуу, сын атоочтун суроолоруна жооп берген ат атоочтор (*кандай? кайсы?*) сын атооч сыяктуу, сан атоочтун суроолоруна жооп берген ат атоочтор (*канча? нече?*) сан атооч сыяктуу жөнделөт.

Мисалы,

а) Зат атоочтун жөнделүшү		Сурама ат атоочтун жөнделүшү	
А.	эне	ким?	эмне?
И.	эненин	кимдин?	эмненин?
Б.	энеге	кимге?	эмнеге?
Т.	энени	кимди?	эмнени?
Ж.	энеде	кимде?	эмнеде?
Ч.	энеден	кимден?	эмнеден?

б) Сын атоочтун жөнделүшү		Сурама ат атоочтун жөнделүшү	
А.	сары	кайсы?	
И.	сарынын	кайсынын?	
Б.	сарыга	кайсыга?	
Т.	сарыны	кайсыны?	
Ж.	сарыда	кайсыда (кайсында)?	
Ч.	сарыдан	кайсыдан (кайсындан)?	

в) Сан атоочтун жөнделүшү		Сурама ат атоочтун жөнделүшү	
А.	беш	канча?	нече?
И.	бештин	канчанын?	неченин?
Б.	бешке	канчага?	нечеге?
Т.	бешти	канчаны?	нечени?
Ж.	беште	канчада?	нечеде?
Ч.	бештен	канчадан?	нечеден?

2 - э р е ж е (аныктама)

Канчоо? нечөө? деген сурама ат атоочтор жамдама сан атооч сыяктуу жөнделөт.

Жамдама сан атоочтун жөнделүшү		Сурама ат атоочтун жөнделүшү	
А.	бешөө	канчоо?	нечөө?
И.	бешөөн + <i>ун</i>	канчоон + <i>ун</i> ?	нечөөн + <i>ун</i> ?
Б.	бешөөн + <i>ө</i>	канчоон + <i>о</i> ?	нечөөн + <i>ө</i> ?
Т.	бешөөн + <i>ү</i>	канчоон + <i>у</i> ?	нечөөн + <i>ү</i> ?
Ж.	бешөөн + <i>дө</i>	канчоон + <i>до</i> ?	нечөөн + <i>дө</i> ?
Ч.	бешөөн + <i>өн</i>	канчоон + <i>он</i> ?	нечөөн + <i>өн</i> ?

3 - э р е ж е (аныктама)

Жалпы таандык **-ныкы** мүчөсү уланган *ким? эмне? кайсы?* жана *кимиси? эмнеси?* деген сурама ат атоочтор III жактын таандык мүчөсү уланган зат атоочтор сыяктуу жөнделөт.

Кайда? кайдан? качан? деген сурама ат атоочтор жөнделбөйт.

Зат атооч		Сурама ат атооч	
А.	баласы	кимдики?	кайсыныкы?
И.	баласын + <i>ын</i>	кимдикин + <i>ин?</i>	кайсыныкын + <i>ын?</i>
Б.	баласын + <i>а</i>	кимдикин + <i>е?</i>	кайсыныкын + <i>а?</i>
Т.	баласын –	кимдикин?	кайсыныкын?
Ж.	баласын + <i>да</i>	кимдикин + <i>де?</i>	кайсыныкын + <i>да?</i>
Ч.	баласын + <i>ан</i>	кимдикин + <i>ен?</i>	кайсыныкын + <i>ан?</i>
А.	атасы	кимиси?	эмнеси?
И.	атасын + <i>ын</i>	кимисин + <i>ин?</i>	эмнесин + <i>ин?</i>
Б.	атасын + <i>а</i>	кимисин + <i>е?</i>	эмнесин + <i>е?</i>
Т.	атасын –	кимисин?	эмнесин?
Ж.	атасын + <i>да</i>	кимисин + <i>де?</i>	эмнесин + <i>де?</i>
Ч.	атасын + <i>ан</i>	кимисин + <i>ен?</i>	эмнесин + <i>ен?</i>

404. Алган билимдерин бышыктоо мүнөзүндөгү көнүгүү. 1) Ат атооч боюнча өз түшүнүгүңөрдү айтып бергиле. 2) Сүйлөмдөр кайсы жөндөмөдө турганын аныктагыла. Эмне үчүн андай деп ойлойсуңар?

1. Бул оюмду кайда, кимге барып айтуум керек? (*К. Ж.*) 2. Кээ бири окуп жатат китеп, гезит, Билбейсиң кимисинде кандай кесип. (*Ж. Т.*) 3. Курбум ай, биздин шайыр кыздар кандай, Жайдары, ачык мүнөз, жазы маңдай. (*Ж. Т.*) 4. Сыргак туура айтат⁴, анын эмнесине таң каласың? 5. Мен сенден сурайын деп жүрөм, сен ар дайым эле эмнени окуп жүрөсүң? 6. Алардын кимдикинен келе жатканын биле албадык. 7. Канчоонун келип, канчоонун келбегенин биле албадык.

94-§. Тангыч ат атоочтун жөндөлүшү

Э р е ж е (аныктама)

Тангыч ат атоочтор да сурама ат атоочтор сыяктуу эле жөндөлөт.
М и с а л ы,

А.	эч ким	эчтеме	эч нерсе
И.	эч кимдин	эчтеменин	эч нерсенин
Б.	эч кимге	эчтемеге	эч нерсеге
Т.	эч кимди	эчтемени	эч нерсени
Ж.	эч кимде	эчтемеде	эч нерседе
Ч.	эч кимден	эчтемеден	эч нерседен

! **Эч качан, эч кандай, эч кайда, эч бир** деген тангыч ат атоочтор жөндөлбөйт.

405. Окуучулардын алган билимдерин калыбына келтирүү көнүгүүсү. 1) Мисаларды көчүрүп жазып, тангыч ат атоочторду тапкыла. 2) Алардын кайсы жөндөмөдө турганын уңгу, мүчөгө ажыратуу аркылуу аныктагыла.

1. Уулум эч кимди тилдебейт, бирок өзүмдөн башка эч кимге жакпайт. 2. Бороон баягысындай эле көздү ачырбайт, бир аттам жерден ары эч нерсенин карааны көрүнбөйт. 3. Ал эчтекени аяп, эчтекени жашыргысы келбеди. 4. Алтынай Сулайманова эки-үч кайтара саатын карап коюп, башка эч нерсени айткан жок. 5. Болду, мага эчтекенин кереги жок. 6. Анаркүлгө бирдемени айтайын деди, бирок батына албады. 7. Эртең бороон басаңдабаса, мага кыйын, ал эми картадан эч нерсени билип болбойт.

95-§. Аныктама ат атоочтордун жөнделүшү

Э р е ж е (аныктама)

Аныктама ат атоочторго: *ар ким, ар нерсе, ар кайсы, ар кандай, ар бир, ар качан, кээ бир, бирдеме, бир нерсе, алда ким, алда кандай* деген ж. б. сөздөр кирет.

1. **Ар ким, ар нерсе, ар кайсы** деген ат атоочтор төмөнкүчө жөнделөт.

М и с а л ы,

А.	ар ким	ар нерсе	ар кайсы
И.	ар кимдин	ар нерсенин	ар кайсынын
Б.	ар кимге	ар нерсеге	ар кайсыга
Т.	ар кимди	ар нерсени	ар кайсыны
Ж.	ар кимде	ар нерседе	ар кайсыда
Ч.	ар кимден	ар нерседен	ар кайсыдан

2. **Баары, бардыгы, өзү, ар бири** деген жактама ат атоочтор III жактын таандык мүчөсү жалганган зат атоочтор сыяктуу жөнделөт да, **бүткүл, бүтүн, ар качан** деген ат атоочтор жөнделбөйт.

А.	баары	бардыгы	өзү	ар бири
И.	баарынын	бардыгынын	өзүнүн	ар биринин
Б.	баарына	бардыгына	өзүнө	ар бирине
Т.	баарын	бардыгын	өзүн	ар бирин
Ж.	баарында	бырдыгында	өзүндө	ар биринде
Ч.	баарынан	бырдыгынан	өзүнөн	ар биринен

*

406. Алган билимди алгачкы жолу бышыктоо көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, жөндөмөдө турган аныктама ат атоочторду тапкыла. 2) Алар кайсы жөндөмөдө, кандай өзгөчөлүктөргө ээ болгонун байкадыңар? 3) Кандай ат атооч сөздөр жөнделүп, кайсы ат атоочтор жөнделбөй турганын түшүндүргүлө.

1. Дүйнөнүн башка элдери сыяктуу эле, кыргыздар² үчүн да нарис-тенин жарык дүйнөгө келиши – чоң майрам, ар бир үйдүн чексиз кубанычы. 2. Келгендердин ар бири аксакал менен жылуу саламдашты.

3. Уулум, турмушта жаман иштер көп болот, бирок ар дайым анын бардыгына чыда. 4. Ар кимге көз каранды боло берсең, турмушун өтпөйт. 5. Баарынын айткандары жакшы тилек, жакшы каалоо. 6. Сооп жана пайда келтирген адамдардын ар бирине ыраазычылыгыңды билдир.

96-§. Белгисиз ат атоочтун жөндөлүшү

Жаңы теманы түшүндүрүү үчүн алынган мисалдар жана сүйлөмдөр:

1. *Алда кайда*, ар бир жерде жүрүп келдим,
Ыйлап кетип, айылыма күлүп келдим. (Р. III.)
2. Ким билсин, Бектурган *бирдемелерди* ойлоп отурду.
3. Бороон улуп, *кандайдыр бир* коркунучтуу үндөр угулат.
4. Исанын *кимдир бирөөгө* айткан сөздөрү даана угулду.

Э р е ж е (аныктама)

Белгисиз ат атоочтор төмөндөгүчө жөндөлөт:

1. **Бир нерсе, алда ким, бир канча** деген белгисиз ат атоочтор эч өзгөрүүгө учурабастан жөндөлөт.

М и с а л ы,

А.	бир нерсе	алда ким	бирдеме
И.	бир нерсенин	алда кимдин	бирдеменин
Б.	бир нерсеге	алда кимге	бирдемеге
Т.	бир нерсени	алда кимди	бирдемени
Ж.	бир нерседе	алда кимде	бирдемеде
Ч.	бир нерседен	алда кимден	бирдемеден

2. **Кээ бир, кайсы бир** деген белгисиз ат атоочтор үчүнчү жактын таандык уландысы уланганда гана жөндөлөт.

М и с а л ы,

А.	кээ бири	кайсы бири
И.	кээ биринин	кайсы биринин
Б.	кээ бирине	кайсы бирине
Т.	кээ бирин	кайсы бирин
Ж.	кээ биринде	кайсы биринде
Ч.	кээ биринен	кайсы биринен

3. **Кандайдыр бир, кайсы бир, алда кандай, качандыр бир** деген ж. б. белгисиз ат атоочтор жөндөлбөйт.

*

407. Ар түрдүү суроолорду жана тапшырмаларды аткаруу мүнөзүндөгү көнүгүү. 1) Белгисиз ат атоочторду тапкыла. 2) Айрым ат атоочторду оозеки жөндөгүлө.

1 Үйдүн бөлмөсүнөн кандайдыр бир дабыш чыкты. 2. Алда кандай заман болот, эл көчүп калса, Ажарды көк өгүзгө мингизип, кимдир бирөөлөргө жармакташ. 3. Кээ биринин айткандарына² караганда

Каныбек бүгүн келет. 4. Жапар бирдемелерден шекшигендей отурду. 5. Бир нерсени билбеген, билгиси келбеген адам – начар адам. 7. Кимдир бирөөнүн ырдаганын уктум, бул – Данияр.

408. Машыгуу көнүгүүсү. 1) Төмөнкү белгисиз ат атоочторду жөндөгүлө. 2) Жөндөлүшүндө кандай өзгөчөлүктөрдү байкадыңар? 3) Кайсы жөндөмөдө турганын аныктагыла. 4) Жөндөлбөй турган белгисиз ат атоочторду тапкыла.

Качандыр бир, бир канча, бир далай, кимдир бирөө, алда эмне, кээ бири.

97-§. Ат атоочтун жазылышы

409. Өз алдынча билим алуу көнүгүүсү. 1) **Мен, сен, ал** деген жактама ат атоочторду жөндөп, кандай жазыларын түшүндүргүлө. 2) Эмне үчүн уңгусунун өзгөрүп кеткенин далилдегиле. 3) Алардын илик жана барыш жөндөмөсүндө кандай жөндөлөрүн уңгу, мүчөгө ажыратуу аркылуу тапкыла.

Э р е ж е (аныктама)

1. Шилтеме ат атоочтордун эки түрдүү (кыска жана толук) жазылышына жол берилет: *бу – бул, тиги – тигил, ошо – ошол, ушу – ушул, кайсы – кайсыл, мына бу(л), мына ушу(л).*

Төмөндөгү шилтеме ат атоочтор бирге жазылат: *тететиги – тететигил, тээтетиги – тээтетигил.*

2. Сурама ат атоочтордун жана сурама ат атоочтор катышкан сүйлөмдөрдүн аягына суроо белгиси коюлат. **М и с а л ы**, *Балдар качан келишти? Алар кайда барышты? Эмне жумуш кылышты? Китебинчана?*

а) Күчөтүлүп айтылган кээ бир сурама ат атоочтор бирге жазылат жана сүйлөмдүн тизмегинде суроо белгиси коюлбайт. **М и с а л ы**, *кап-качан, капкайда, капкайдан.*

3. **Эч** деген тангыч бөлүкчө менен сурама ат атоочтордун айкалышынан түзүлгөн тангыч ат атоочтор бөлөк жазылат: *эч ким, эч нерсе, эч качан, эч кандай.*

4. Эки же андан ашык сөздөрдөн түзүлгөн аныктама жана белгисиз ат атоочтор арасына дефис коюлбай бөлөк-бөлөк жазылат: *ар ким, ар нерсе, ар кайсы, бир нече, бир канча, кээ бир, кайсы бир, кандайдыр бир, ар качан.*

5. Бир сөзү маанисин жоготкон тангыч ат атоочтор (*эчтеме, эчтемке, эчтеке*), аныктама ат атоочтор (*ардеме, ардемке, ардеке*), белгисиз ат атоочтор (*бирдеме, бирдемке, бирдеке*) бирге жазылат.

6. **Өз** деген аныктама ат атооч, **ким?** деген сурама ат атооч кайталанып айтылса, арасына дефис коюлуп жазылат: *Өз-өзүнө* (бер), *өз-өзүрүз* (алабыз), *өзүн-өзү* (тейлөө), *ким-кимди* (жеңди), *кимдин-ким* (экенин билүү).

410. Алган билимди бекемдөө жана чындоо мүнөзүндөгү көнүгүү. 1) Сүйлөмдөрдү окуп чыгып, ат атоочтордун кандай жазыларын айтып бергиле. 2) Кайсы ат атоочторду жазууда дефис белгиси коюлат? 3) Эрежелерин түшүндүргүлө.

1. Айнагүл кайдан келсин? Арзыматтар эмне болду? 2. Биздин балдар эчтекеге тең келбей турган жумушту аткарышты. 3. Бирдеме берейин деп, силерди чакырдым⁴. 4. Ардеме түшүп оюма, алаксып жүргөн кезегим. 5. Ар ким бактылуу болууну каалайт. 6. Кээ бир татаал иштерди аткаруу ар биринин эле колунан келе бербейт. 7. Ар кандай ушак сөзгө ишенбегиле. 8. Биз ошондо кимдин-ким экенин даана билебиз.

9. Жакшы азамат түрдөнүп,
Өзүн-өзү асырайт,
Урулукка малынбай. (Т. С.)

411. Алган билимдин тереңдигин текшерүү көнүгүүсү. 1) Адегенде текстти окуп чыгып, теманын атын койгула. 2) Ат атоочтордун жазылышын түшүндүргүлө.

Баарыбызга белгилүү болгондой атадан-балага калыптанган салттардын бири – салам айтуу, кол берүү. Бул салтта улууларды урматтоо, кичүүлөрдү ызаттоо наркы бар. Илгери кутмандуу кыргыз элинде атчан адам жөө адамга саламын айтуучу. Улуу болсо, аттан түшө калып, кол берүүчү. Улуу адам ыраазылыгын билдирип, ыракматтын айтып, алкап жиберүүчү.

Азыркы күндө айрымдар ат үстүнөн саламын айтарын айтып, бирок аты менен омуруолонуп, колун сунат. Мурун бала-бакырадан бетер, айыл аралап чаап жүрүү – жигиттерге эрөөн болгон. Ал – көйрөңдүүлүктү билгизүүчү сапат. Кыргыз касиетине ылайык, тааныш эмес болсо да, карыяларга салам айтуу салтын ар бирибиз сактап, эч качан унутпайлы. Ушунун арты улууларга орун бошотуп берүү, алардын карылыгын сыйлоо, боорукердик сезимин тартуулоо сыяктуу адептүүлүктү билдирет. (И. М.)

Кайталоо (жалпылоо) сабагы

Ат атоочту кайталоо үчүн суроолор жана тапшырмалар:

1. Ат атооч деп кандай сөз түркүмүн айтабыз? Анын лексикалык маанисин, морфологиялык белгилерин, синтаксистик кызматын түшүндүргүлө.
2. Ат атоочтун башка сөз түркүмүнөн болгон айырмасын айтып бергиле.
3. Ат атооч маанисине карай канчага бөлүнөт? Ар биринин эрежесин айтып берип, мисалдарды келтиргиле.
4. Ат атоочту түзүлүшүнө карай ажыратып, татаал ат атооч кандай жолдор менен түзүлөрүн түшүндүргүлө.
5. Ат атоочтор кандай жөндөлөт? Жактама жана шилтеме ат атоочтордун жөндөлүшүндө кандай өзгөчөлүктөр бар? **-ныкы** мүчөсү уланган ат атоочторду жөндөгүлө.
6. Шилтеме ат атоочтор кандай жазылат? Жазылышын мисалдар менен түшүндүргүлө.
7. Сурама ат атооч катышкан сүйлөмдүн аягына кандай белги коюлат? Эмне үчүн?

8. Кошмок сөз түрүндөгү ат атоочтор кандай жазылат? Мисалдарды келтиргиле.
9. Жөндөлбөй турган ат атоочтор барбы? Алар эмне үчүн жөндөлбөйт деп ойлойсуңар?
10. Ат атоочтор башка сөз түркүмүнөн жасалабы же жокпу? Далилдегиле.

Кеп маданияты

412. Алган билимди бышыктоо көнүгүүсү. 1) Тексти окуп чыккыла. 2) Тие-шелүү сөздөрдү III жактагы **ал** деген ат атооч менен алмаштыргыла. 3) Сүйлөмдүн маанилик байланышы бузулгандыгын же бузулбагандыгын далилдеп бергиле.

Таштандынын зыяндуулугу

Пластик буюмдар пайда болгондон тартып, таштандынын экологияга тийгизген ар кандай терс таасири көбөйгөн. Окумуштуулардын пикирлери боюнча, пластик айлана-чөйрөдөгү түрдүү өзгөрүүлөргө карабай курамын жана түзүлүшүн эч өзгөртпөй тура берет. Бир орундан жылбай турган пластик болсо, убакыттын өтүшү менен уулуу заттарын бөлүп чыгара баштайт. Ал эми таштандынын арасындагы күйүүчү элементтер мезгил-мезгили менен күйүп, айлананы кара түтүнгө булап турат. Жайы-кышы токтобогон мындай от жамгырда күчүнө кирет. Себеби жамгыр ар бир батарейкадан бөлүнүп чыккан ден соолукка зыяндуу химиялык элементинин күйүүсүн күчөтөт. Ошондуктан, балдар, пластик таштандыларын атайын контейнерлерге салуу керектигин эч качан унутпагыла! (А. Ж.)

- Өзүңөр жашаган жердин жаратылышын кантип сактайсыңар?

413. Алган билимди бекемдөө көнүгүүсү. 1) Жөндөмөдө турган ат атоочторду көчүрүп жазгыла. 2) Алар кайсы жөндөмөдө турат? 3) Мааниси боюнча кайсы ат атооч экенин аныктагыла.

1. Куудай чачы агарган³,
Менин да бар чоң атам.

Кардай болгон сакалын,
Сылай берет ар качан. (Р. Г.)

2. Мына, ушулардын баарынын Ата Мекенибизди коргоого кошкон салымдары бар. 3. Согуш учурунда Чолпонбай Түлөбердиев өзүнүн эр жүрөктүүлүгүн, эч нерседен тайманбаган жана туруктуу жоокер экендигин көрсөтө алган. 4. Мен тааныган ата-энелердин бардыгына салам айтып койгула. 5. Мага десеңер иштебей эле койгула. 6. Буга эмне болду, балдар, мынчалык көп кечикпейт эле? 7. Биздин мында келгенибизди ал кайдан билсин. 8. Булардын кимдерге таандык экенин билесиңби?

414. Алган билимдин чындыгын текшерүү көнүгүүсү. 1) Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, **ал** деген ат атоочтун кайсы жөндөмөдө тургандыгын тапкыла. 2) Суроолорун берүү аркылуу анын кайсы ат атооч экенин түзүлүшү боюнча ажыраткыла.

1. Ал бизди жерге төшөлгөн саманга отургузуп, ар бирибизге кичинекей тактай берди. 2. «Муну силер тизеңерге коюп кат жазасыңар», – деди. 3. Анда да дубал боорундагы ар кайсы сүрөттү көрсөттү. 4. Анын ошондогу сүрөтү бүт өмүр бою эсимде калды. 5. Алар биздикине келишти. 6. Ал кичинекей сөөмөйү менен өйдөкү ак тамды көрсөттү. 7. Менин ырымды эл сүйсө, мен аларга сүйүлгөнүм ошол.

415. Бышыктоо мүнөзүндөгү көнүгүү. 1) Текстти окуп чыгып, ага ат койгула. 2) Бир эле сөздү кайталоо стилдик максатка туура келеби? 3) Берилген тексттен кайталанган сөздөрдү таап, *ал* деген ат атоочко тиешелүү жөндөмөдө алмаштыргыла.

Кыргыз элинин илгертен сактап келе жаткан каада-салттары бар. Силер бул каада-салттар менен кабардар болушуңар керек. Кыргыздар байыртадан ак батанын күчтүүлүгү зор деп туюнушкан, анын кубатын эч нерсе менен теңөөгө болбойт деп эсептешкен. Ошондуктан улуулардан бата албаган кыргыз баласы болбойт. Балдар ак бата, каалоо-тилек менен өсүп-чоңоёт. Адегенде атын койгондо, бешикке салганда, тушоо кесилгенде, атка мингенде, анан өмүр бою көпчүлүктүн батасын алат. Бабалардын ак батасы кийинки жаштарга накыл, осуят, ант, мыйзам сыяктуу болуп келген.

Ак батаны нарктуу карыялар көбүнчө ыр же жамактанган накыл сөз менен айтышат.

- «Бата менен эл көгөрөт» деген макалдын маанисин кандай түшүнөсүңөр?

416. Төмөнкү сүйлөмдөрдө кандай ат атоочтор берилген? Бул ат атоочторду бири-бири менен алмаштырууга болобу?

1. Бүтүн сырын Төштүктүн, Абайлап билип алды дейт. Бүтүн күмүш көрүнөт, Колуна салган шакеги. (*Т.*) 2. Акунжан бүткүл ички сырын төктү. (*Н. Б.*) Амалын бүткүл үйрөндүм, Ажытын ачтым дүйнөнүн. («*М*») 3. Баарың бирге болсоңор, Жоо батынгыс көпсүңөр. (*К. Ж.*) Бирөө бардыгы үчүн, баардыгы бирөө үчүн. 4. Кээ бир адамдардын эс-тутуму абдан жакшы болот. Алар кайсы бир окуяны төкпөй-чачпай айтып бере алышат.

98-§. Ат атоочко морфологиялык талдоо жүргүзүүнүн тартиби

1. Ат атоочту таап, анын лексикалык маанисин, морфологиялык белгисин аныктоо.

2. Маанисине карай кайсы ат атооч экендигин (жактама, шилтеме, сурама, тангыч, белгисиз, аныктама) ажыратуу.

3. Ат атоочту түзүлүшүнө карай ажыратуу (жөнөкөй, татаал).

4. Ат атоочтун уңгу, мүчөсүн, мүчөнүн түрлөрүн табуу.

5. Ат атоочтун кандай жазыларын түшүндүрүү.

Талдоонун үлгүсү

Биздин замандын кишилері жөнүндө канча айтса да, сөз табылар.
(Т. С.)

Оозеки

Бул сүйлөмдөгү *биздин* жана *канча* деген сөздөр – ат атооч, себеби алар затты же анын белгилерин атабай, жалпылап көрсөттү.

Биздин деген сөз мааниси боюнча жактама ат атооч, көптүк санда, биринчи жакта турат, уңгусу – *биз*, мүчөсү – *-дин*, бул илик жөндөмөсүнүн мүчөсү, алгачкы формасы – *-нын*. Түзүлүшүнө карай жөнөкөй, бир гана сөздөн турат.

Канча деген сөз мааниси боюнча сурама ат атооч. Уңгу түрүндө, мүчөсү жок, түзүлүшүнө карай жөнөкөй, жекелик санда, атооч жөндөмөсүндө турат.

Жазуу түрүндө

Биздин – жактама ат атооч, көптүк сан, I жак, уңгусу – *биз*, мүчөсү *-дин*, илик жөндөмөсүнүн мүчөсү, алгачкы формасы *-нын*.

Канча – сурама ат атооч, уңгусу – *канча*, жөнөкөй жекелик сан, жөнөкөй ат атооч.

417. Алган билимди турмушта колдоно билүү көнүгүүсү. 1) Төмөндөгү тексттерди жана сүйлөмдөрдү окугула. 2) Жөндөмөдө турган ат атоочторду ажыраткыла. 3) Эгер жөндөмөдө турса, кайсы жөндөмөдө экенин тапкыла. 4) Жөндөлүш өзгөчөлүгүн айтып бергиле.

1. Оркестрди дирижёр башкарат. Ал эч кандай сөз сүйлөбөй туруп эле, музыканттарды өзү каалагандай ойното алат. Жардамчысы болуп, кичинекей таякча кызмат кылат. Дирижёр аны шилтээри менен бардык аспаптар анын эркине баш ийип, уккулуктуу бир музыкалык чыгарманы аткара башташат. Оркестр аркылуу ал өзүнүн музыкалык түшүнүк-ойлоорун жүзөгө ашырат.

2. Качандыр бир кезде биздин ата-бабаларыбыз аң уулоого же салгылашка аттанардын алдында аскердик бийлерди бийлешкен. Ар түрдүү оюндарды уюштуруп, өздөрүнүн таамай аткычтыгын, шамдагайлыгын сынап, мелдеш өткөрүшкөн.

3. Ар бир доордун аты өчпөй, кылымдап айтыла бере турган адамдары болот. 4. Буга сиздер эмне дээр экенсииздер? 5. Эрдигиң бар, эсиң жок, эчтеме менен ишиң жок. 6. Адам өзүнө азык болуучу жана өндүрүшкө керектелүүчү жаратылыш байлыктарын акыл-эстүүлүк менен үнөмдүү пайдалануусу зарыл. 7. Нооруз майрамында сүмөлөк, көжө кайнатуу – бул ата-бабабыздан бери келаткан салт. 8. Өз кемчилигин сезүү – турмуштун мыкты сабагы, өзүн-өзү тарбиялоонун мыкты каражаты.

Кымбаттуу балдар, ат атооч боюнча текшерүү жат жазуусуна даярдангыла.

V класста өтүлгөн этиштин материалдарын кайталоо үчүн суроолор жана тапшырмалар:

1. Этиш деп кандай сөз түркүмүн айтабыз жана алар кандай суроолорго жооп берет?
2. Этиштин лексикалык маанисин, морфологиялык белгисин айтып бергиле.
3. Этиштин кандай сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткаарын түшүндүргүлө, мисалдарды келтиргиле.
4. Этиштин жакталышы деген эмне, алар кандай жак мүчөлөр менен өзгөрөт?
5. Негизги жана жардамчы этиштердин айырмасын түшүндүргүлө, мисалдарды келтиргиле.
6. Этиштин түзүлүшүнө карай бөлүнүшүн аныктагыла.
7. Этиштин чактарын (учур чак, келер чак, өткөн чак) жана алардын бөлүнүшүн, уюштуруучу мүчөлөрүн айтып бергиле, мисалдарды келтиргиле.
8. Этиштин башка сөз түркүмдөрүнөн болгон айырмачылыгын далилдегиле.

99-§. Этиштин ыңгайлары

Жаңы теманы түшүндүрүү үчүн алынуучу мисалдар жана сүйлөмдөр:

1. *Күчүңө карап, жыгач чап, өзүңө карап, жолдош тап.*
2. *Азган-тозгон* дебейин, *ал келсе жардам* берейин.
3. *Ал шаарга бармак.*
4. *Ашым* калса калсын, *ишим* калбасын.
5. *Абдылда* келди, *Жамал* келе элек.

Э р е ж е (аныктама)

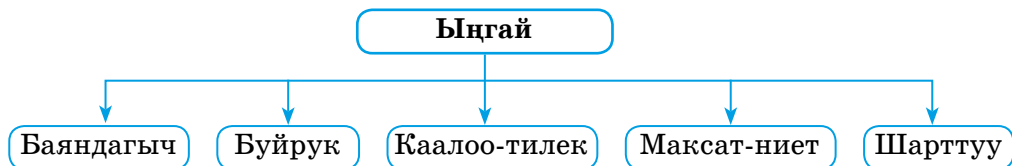
Кыймыл-аракеттин чыныгы иш жүзүнө ашырылышы же ашырылбай калышы сүйлөп жаткан адамдын чындыкка жасаган мамилесине байланыштуу болот.

Мисалы, Жогорку сүйлөмдөрдөгү *чап, тап, дебейин, берейин, бармак, калса* деген этиштер кыймыл-аракет ишке ашкан чыныгы чындыкты туура чагылдыра алышкан жок. Мындагы кыймыл-аракет ишке аштыбы, жокпу, али белгисиз. Ал эми 5-сүйлөмдөгү *келди, келе элек* деген этиштер кыймыл-аракеттин чыныгы ишке ашкандыгын билдирди.

Демек, баяндагыч ыңгай гана кыймыл-аракеттин чыныгы ишке ашканын билдирет да, буйрук, шарттуу, каалоо-тилек, максат-ниет ыңгайлар кыймыл-аракеттин чыныгы ишке ашарын же чыныгы ишке ашпаганын билдире алышпайт.

Кыймыл-аракеттин чындыкка карата болгон мамилесинин (буйругунун, каалоо-тилегинин, максат-ниетинин, шартынын) сүйлөп жаткан адамдын өзү тарабынан белгилениши **этиштин ыңгайлары** деп аталат.

Этиштин ыңгайлары төмөнкүдөй болуп, беш топко бөлүнөт:

418. Алган билимди алгачкы жолу бышыктоо көнүгүүсү. 1) Төмөнкү текстти окуп чыккыла. 2) Андан этиш сөздөрдү таап, көчүрүп жазгыла. 3) Уңгу, мүчөлөргө ажыраткыла.

Элдин чыныгы уулу

Жай айлары. Чолпонбай жүргөн бөлүк Дон суусунун чыгыш тарабында орношкон. Замбиректер күрсүлдөп, пулемёттор тытырайт. Душмандын дзотун талкалоо үчүн буйрук берилет. Бир аз убакыт өткөндөн кийин Чолпонбайлар Дондун жээгиндеги камышка келип токтошту. Суудан кантип өтүү керек? Бул суроону чечип, Ысык-Көлдүн балыгындай сүзүп, Чолпонбай бат эле суунун аркы өйүзүнө чыкты. Дзотко карай гранаталарды зыркыратып ыргыта баштады, бирок ийинде жаткан жети баштуу желмогуздар ажалдын огун себе беришти.

Дал ошол секундада Чолпонбай чыгыш тарапты бир карады. «Кош, тууган эне, кош, тууган жер, тууган эл!» – деп, дзоттун оозун жүрөгү менен басып калды.

Бул кимдин уулу? Бул – элдин чыныгы уулу. Кыргыз эли Чолпонбай Түлөбердиев менен дайыма сыймыктанат жана аны эч качан унутпайт!

419. Чыгармачылык көнүгүү. «Мен жакшы көргөн каарман» деген темада кыскача дил баян жазгыла. Анда түзүлүшү боюнча кандай этиштерди колдонгонунарды айтып бергиле. Анын жазылышын талкуулагыла.

420. 1) Текстти окуп чыгып, ат койгула. 2) Этиштерди тапкыла. 3) Кыймыл-аракет ишке аштыбы же ашкан жокпу? Оюңар кандай? Далилдегиле.

Кыргыз эли байыртадан эле атадан балага өтүп келген каада-салтты, наркты кадыр туткан. Көп кылымдык тарыхында алар балдарды тарбиялоонун бай тажрыйбасына көңүл бурушкан. Ар тараптуу чагылдырылган үрп-адаттарга, макал-ылакаптарга, эпостордо өспүрүмдөрдү адамга урмат менен мамиле жасоого, адамгерчиликке, ыймандуулукка, эрдикке, табиятты коргоого жана башка сапаттарга тарбиялаганды ачык көрөбүз. Кичинесинен энеси, жеңеси кызга, атасы, агалары уулуна кам көрүшүп, аларга адеп тарбиясын иш жүзүндө үйрөтүшкөн.

Бир күндө жүз акыл сөз айтууга караганда бир туура иш жасоо – балага көбүрөөк таасирин берет. Ошондуктан ата уулун ээрчите жүрүп, кеп-сөзгө, Ата Журтту коргоого, доско мамиле жасоого тарбиялаган. (Б. К.)

100-§. Баяндагыч ыңгай

Э р е ж е (аныктама)

Кыймыл-аракеттин ошол учурда болуп жатканын, же келечекте болорун, же болуп өткөнүн чындык катарында жайынча баяндаган этиштер **баяндагыч ыңгай** деп аталат. Ал кыймыл-аракеттин жүзөгө ашырылышын белгилүү бир учурга тушташ кылып көрсөтүү менен мүнөздөлөт. Уюштуруучу мүчөлөрү: **-а + жак мүчө, -ды, -ган, -ылтыр, -чы.**

Баяндагыч ыңгай **жакты** жана **чакты** билдирет. Этиштин чактарын уюштуруучу формалар баяндагыч ыңгайды да уюштуруучу каражаттар болуп саналат, анткени булар аркылуу бир эле учурда чактык да, ыңгайлык да маани туюндурулат.

М и с а л ы,

Жагы	Саны	Учур чак	Келер чак	Өткөн чак
I	жек. (мен)	жазып жатам	окуймун (окуйм)	иштедим
	көп. (биз)	жазып жатабыз	окуйбуз	иштедик
II	жек. (сен, сиз)	жазып жатасың (-сыз)	окуйсун (-суз)	иштедиң (-ңиз)
	көп. (силер, сиздер)	жазып жатасыңар (-сыздар)	окуйсуңар (-суздар)	иштедиңер (-ңиздер)
III	жек. (ал)	жазып жатат	окуйт	иштеди
	көп. (алар)	жазып жатышат	окушат	иштешти

421. Өз алдынча билим алуу көнүгүүсү. 1) Жогорку таблицаны пайдаланып, баяндагыч ыңгайдын жакты жана чакты билдирерин үйрөнгүлө. 2) Өзүңөр аларга оозеки мисалдарды келтиргиле.

422. Алган билимди алгачкы жолу бышыктоо көнүгүүсү. 1) Төмөнкү текстти окуп чыккыла. 2) Сүйлөмдөгү этиш сөздөргө **-ган, -чы** мүчөлөрүн улап жазгыла. 3) Этиш сөздөр кайсы чакта турат? Далилдегиле.

Күл азык

Күл азык – көпкө сакталуучу тамак. Күл азыктын негизи уйдун, койдун, кийиктин этинен даярдалат.

Союлган малдын, кайберендин эти бышырылып, туурасынан жука кесилип, кургатылып, сокуга күл майда талкаланып, жаргылчакка тартылат. Даярдалган эт сызгырылып, сызыгы таза алынган майга салынат да, ал кайнар замат ун кошулуп, кызарганча куурулат. Суугандан кийин жакшы ийленген карынга салынат. Күл азык узак сапарга, аң уулоого, жүрүшкө чыгарда даярдалган. Каныкей энебиз казатка барарда чоролорго ушундай азыкты камдап берчү экен.

423. Окуучуларды машыктыруу жана көнүктүрүү көнүгүүсү. 1) Тексттен этиштерди көчүрүп жазгыла. 2) Алардын кайсы ыңгайда, чакта тургандыгын көрсөткүлө. 3) Кандай этиштер баяндагыч ыңгай деп аталат?

Мөндүр

Ырп эткен жел жок. Күн аябай ысыды. Балдардын баары өзөнгө сууга түшүүгө келишти. Бири чүмкүп, бири чабак уруп, кашаттан сууну көздөй секирип жатышты.

Марат балдарга суунун түбү менен сүзгөндү көрсөттү. Анан ал Улан экөө суудан чыгып, кумга жатып, күнгө кактанышты. Улан асманды карап, алыста уюлгуган булуттарды көрүп:

– Чагылган болот, мөндүр жаайт, – деди.

– Сен кайдан билесиң? Булут кээде алдап да коёт, – деди Марат.

– Мен булуттан эле эмес, башкалардын билдирген белгилери боюнча да билем. Мөндүр жааганда беденин жалбырактары бүрүшүп, чабалекей суунун үстү менен учат. Гүлдөрдөн аңкыган жыт чыгат.

Түш ченде калдайган кара булут жылып, айылдын үстүнө келди. Катуу шамал болуп, бак-дарактын башын ийилте шуулдатты. Үйүлгөн чөптүн үстүн сыйрып, учуруп жатты.

Кара булуттун арасы жарк-журк эткен сайын асманда мылтык атылып, согуш жүрүп жаткандай болду. Жамгыр шатырата төгүп, арты мөндүргө айланды. Балдар бакка корголошуп, чагылган тарсылдаган сайын бүрүшүп турушту.

- Силер жаандын, кардын жаай турганын дагы кайсы белгилерден билесиңер?

424. Алган билимди бышыктоо мүнөзүндөгү көнүгүү. 1) Көп чекиттин ордуна этиш сөздөрдү коюп, көчүрүп жазгыла. 2) Алар кайсы чакта турат?

1. Абдылда менен Ракыя ушул кыштактагы айылдык мектепте
2. Кечээтен бери саалган сүттүн көп болушу Бурулду
3. Эшикке чыгып, эки жакты карасам, эч ким
4. Ат көнгөн жерине .., азамат туулган жерине
5. Улуу кишини сыйлагандан бой
6. Эртең менен Кerezдин келгенин уккан Кычан менен Атай

Колдонулуучу этиш сөздөр: окушкан, көрүнбөйт, чуркап келишти, кичирбейт, кубандырды, качат, шашат, качпайт.

101-§. Буйрук ыңгай

Теманы түшүндүрүү үчүн пайдаланылуучу мисалдар жана сүйлөмдөр:

1. *Эрте жат да, эрте тур, бир кетменди ашык ур.*
2. *Канжыгамда кымыз бар, канганча жуткун, жаш конок.*
3. *Ак сарбашыл улакты, садагага чапкыла, Тозорго кабар айткыла.*
4. *Жакса сөздү алыңыз, жаман болдук баарыбыз, боздотпой жолго салыңыз.*

Эреже (аныктама)

Ишти аткаруу үчүн сүйлөп жаткан адамдын үч жактын (I, II, III) бирине берген буйругун, сунушун, өтүнүчүн билдирген этиш сөздөр **буйрук ыңгай** деп аталат.

Буйрук ыңгай төмөндөгүдөй жолдор менен түзүлөт:

1. Уңгу (тубаса) этиштер аркылуу:

Мисалы, *айт, кел, оку, жаз, бар, бас, тап, бер, бил, ал, кара, кач, жак, жат, чык ж. б.*

2. Буйрук ыңгайды уюштуруучу мүчөлөр аркылуу:

Буйрук ыңгайды уюштуруучу мүчөлөр	Мисалдар
-гын (-ың), -гының:	<i>баргын, иштегин, тапкын, келиң, барың, алың, бериң, баргының, көргүңүз ж. б.</i>
-сын:	<i>барсын, келсин, билсин, өссүн, көрсүн, ырдасын, келишсин ж. б.</i>
-гыла:	<i>жазгыла, иштегиле, үйрөнгүлө, сүйлөгүлө, жаттагыла, ырдагыла ж. б.</i>
-ыңыз:	<i>келиңиз – келиңиздер, көрүңүз – көрүңүздөр, жибегиңиз – жибегиңиздер, алыңыз – алыңыздар ж. б.</i>
-алы (-алык):	<i>баралы (баралык), көрөлүк (көрөлүк), жазалы (жазалык), окуйм (окуйлук) ж. б.</i>

3. Кээ бир сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы менен:

- а: *сана, ойно, сына, түзө, түнө, ойно.*
- ла: *башта, ойло, сүйлө, жайла, катта, кышта, мушта.*
- ык: *жолук, бирик, кезик, канык, отук.*
- лан: *куралдан, нурлан, ардан, намыстан, экилен.*
- кар (-каз): *аткар (атказ), куткар (кутказ), өткөр (өткөз), уяткар (уятказ).*
- ар (-р): *тазар, кызар, узар, жашар.*
- ы: *байы, тары, жашы ж. б.*

425. Алган билимди бышыктоо көнүгүүсү. 1) Төмөнкү уңгу түрүндөгү буйрук ыңгайды катыштырып, сүйлөмдөрдү жазгыла. 2) Эмне үчүн уңгу түрүндөгү буйрук ыңгай деп эсептелгендигин далилдегиле.

Бил, ал, кара, кач, жак, жүр, чык, көр.

426. Өз алдынча иштөө көнүгүүсү. 1) Сүйлөмдөрдү окуп чыгып, буйрук ыңгайды көчүрүп жазгыла. 2) Уңгу, мүчөгө ажыратып, буйрук ыңгайды уюштурган мүчөлөрдү тапкыла. 3) Баяндагыч ыңгай менен буйрук ыңгайды салыштыргыла. Андан кандай эреже чыгарса болот?

1. Ар дайым оор басырыктуу жигит болгун, жеңил мүнөз жигиттерден болбогун. Ак көңүл болгула. 2. Шаарга чейин барсын, жумуштарын бүтүрсүн, кайра тез келсин. 3. Алтын алба, алкыш ал. Атты камчы менен айдаба, жем менен айда. 4. Талабыңарга жеткиле, ыйлатпай таштап кеткиле³. 5. Жакса сөздү алыңыз, боздотпой жолго салыңыз. Кетирип аман калыңыз.

427. 1) Төмөнкү ырда жана сүйлөмдөрдө этиштин кайсы ыңгайы берилген? 2) Ал кандай мүчөлөрдүн жардамы менен жасалды?

1. Чын ишинди калп кылып,
Калбагын кайгы, санаага.
Көз артпагын суктанып,
Бирөөнүн жакшы малына. (К. А.)

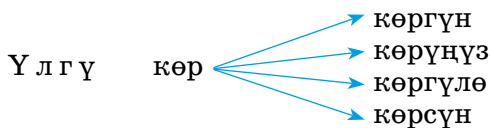
2. Ишинди бузуп албагын,
Иштетем деп чоркокко. (Т.)

3. Өркүнүң өссүн, балам. 4. Кара күрмө шайы кийип, ырдагыла, кыздар ай. 5. Оорунун таралып кетпеси үчүн өздүк гигиенаны сактагыла. 6. Өнөргө болгон умтулууларыңарды улам арттыргыла, убактыңарды туура жана кызыктуу пайдалангыла.

428. Үлгү боюнча алган билимдерди калыбына келтирүү көнүгүүсү. 1) Этиш сөздөргө буйрук ыңгайдын -гын, -гыла мүчөлөрүн улагыла. 2) Бул мүчөлөрдүн айырмачылыгы барбы?

Уулум! Зирек, сезимтал бол! Өнөрсүз адам дайым өксүк болот. Ата-энеңдин койгон атына маашырланба. Ал ат сенин сырткы кебетеңе байланыштуу коюлган. Ошондуктан сен өнөрүң менен мыкты наамга ээ бол. Эгерде сен өзүңдү айкөл, чебер, устат, даанышман кемеңгер, залкар адам жана көсөм атагың келсе, өзүң ушул аттарга татыктуу бол. Жагымдуу сүйлөөгө үйрөн жана ар дайым назик сүйлөөнү эсиңден чыгарба. Анткени сен кандай сөздү сүйлөөнү ойлонсоң, тил ошону сүйлөйт. Сөздү ыгы келгенде, өз орду менен сүйлө. («Кабус наамадан»)

429. Өз алдынча иштөө көнүгүүсү. Төмөнкү сөздөргө *-гын, -ыңыз, -гыла, -сын* мүчөлөрүн улап, аны схема түрүндө бергиле.

Тарат, умтул, колдо, үйрөн, аракеттен.

430. Окуучуларды машыктыруу жана көнүктүрүү көнүгүү. Төмөндөгү этиш сөздөрдү катыштырып, сүйлөмдөрдү түзгүлө. Этиштин кайсы түрү экендигин аныктагыла.

Отур, көр, сүйлө, ойно, кыста, канык, куруш, келсин, алгыла.

102-§. Шарттуу ыңгай

1 - э р е ж е (аныктама)

Кыймыл-аракеттин аткарылышы же аткарылбай калышы үчүн коюлган шартты билдирген этиштер **шарттуу ыңгай** деп аталат.

Шарттуу ыңгайды *-са* мүчөсү уюштурат.

М и с а л ы, *Бектур* келсе, *мен барат элем. Ким көп окуса, көптү билет. Калк* айтса, *калп айтпайт.*

Шарттуу этиштин *-са* мүчөсү жалганган этиштер төмөндөгүдөй маанилерди билдирет:

1. **Шарттык** маанини: *Жаан жааса, биз барбай калабыз. Күн ачылса, жөнөйбүз. Алар кечиксе, мен өзүм барам. Танабай жөтөлсө, жылкылар башын селт көтөрөт. Келин келет, кыз кетет, токсон чыкса, муз кетет.*

2. **Мезгилдик** маанини: *Танабай келсе, ал үйдө жок экен. Бүгүн кетсек, кайра келбейбиз. Таң кылайса, Танабай жылкыга аттанат. Күн чыкса, алп иштер башталат.*

3. **Өтүнүү, сурануу** маанисин: *Жакшы окусаңар, тартыптуу болсоңор. Сабактан кечикпесеңер. Барсаң бар, келсең кел. Мени да аясаң боло. Сурнай тартсам, жез найдан, атакем келсе Ак-Сайдан.*

4. **Карама-каршылык** маанисин: *Бөрү карыса да, бир койлук алы бар. Ал келсе, мен барбайм. Чоро күтсө да, Танабай келген жок.*

5. **Себеп** маанисин: *Согуш бүтсө, жумуш жеңилдеп калар эле. Жакшы колго туш келсе, көңүлү курсант болот. Жаман колго туш келсе, кор болот.*

431. Алган билимди алгачкы жолу бышыктоо көнүгүүсү. 1) Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп, шарттуу ыңгайды тапкыла. 2) Эрежесин айтып бергиле. 3) Эмне үчүн шарттуу ыңгай экенин аныктагыла.

1. Аргымак атка токуса, токумдун чери жазылат. 2. Каратып жерди айдаса, өгүздүн чери жазылат. 3. Чеберлигин бар болсо, колдун чери жазылат. 3 Бала-чака көп болсо, аштын чери жазылат. 4. Чоң эне болсо балдарга, өтүп кетсе бир күнү, өкүнүч болбойт жалганга. 5. Ийри жыгач түз болот, тезге салып оңдосо. 6. Душманына² кор болот, өз тууганын кордосо. 7. Тузду мээнет чырмаса, даты чыгып, шор болот. 8. Манапты мээнет чырмаса, түбү менен кор болот. 9. Казаным толуп кайнаса, чырагымдын балдары, чымчыктай чуулдап сайраса.

432. Өз алдынча билим алуу көнүгүүсү. 1) Шарттуу ыңгайды катыштырып, 5–6 сүйлөм ойлоп жазгыла. 2) Аны кайсы мүчө уюштурду?

433. Окуучулардын алган билимин бышыктоо мүнөзүндөгү көнүгүү. Шарттуу ыңгайдын **-са** мүчөсү уланган сөздөрдүн кандай мааниде колдонулуп жатканын аныктагыла.

1. Иштин башы кандай башталса, аягы ошондой бүтөт. 2. Эки адам чатакташса, алардын акылдуусу айыптуу болот. 3. Көп толкуса, көл болот. Көл толкуса, сел болот. 4. Башкалардан алысты көрө алсам, демек башкалардан бийик чокуда турганым. 5. Көгүчкөн учар жем чыкса, көк тулпар чуркаар тер чыкса. 6. Көңүлү тынар көпчүлүк, көзгө токтоор эр чыкса. 7. Көөрүктүн оту тутанбайт, Күн жагынан жел чыкса. 8. Баш-Алай жайлап жаз болсо, мал багып келсем дейт элем. 9. Аяк желдүү болсо – ташка тиер, ооз желдүү болсо – башка тиер.

2 - э р е ж е (аныктама)

Шарттуу ыңгайдын **-са** мүчөсүнөн кийин жак мүчөлөрдүн кыскарган түрү улана берет.

М и с а л ы,

Жекелик санда	Көптүк санда
I жак – (мен) окусам	I жак – (биз) окусак
II жак – (сен) окусаң	II жак – (силер) окусаңар
– (сиз) окусаңыз	– (сиздер) окусаңыздар
III жак – (ал) окуса	III жак – (алар) окушса

Шарттуу ыңгайдын **-са** мүчөсү оң жана терс түрүндө айтыла берет: барса – барбаса, келсе – келбесе, иштесе – иштебесе, окуса – окубаса, ойносо – ойнобосо, билсе – билбесе, берсе – бербесе.

434. Алган билимдин чындыгын текшерүү көнүгүүсү. 1) Сүйлөмдөрдүн ичинен шарттуу ыңгайдын **-са** мүчөсү катышкан сөздөрдү көчүрүп жазгыла. 2) **-са** мүчөсүнөн кийинки уланган мүчөлөрдүн кандай мүчө экендигин ажыраткыла. 3) Кайсы жакта, кайсы санда турганын аныктагыла.

1. Желмаянды канчалык бекем байласам да, бошонуп кете турган болду. 2. Атасы келсе бир жактан, атын алып байласа. Чарчап келди атам деп, чай-чамегин² жайласа. 3. Аябасаң күчүңдү, аласың мол түшүмдү. Аясаң күчүңдү, уят кылат жүзүңдү. 4. Кирсиз жүрсөм, оорусуз болом. 6. Жалынсаң – жакшы кечер, чапсаң – болот өтөр. 7. Өзүңдөн улууларды сыйлабасаң, өзүңдөн кичүүлөр да сени сыйлабасын унутпа.

103-§. Каалоо-тилек ыңгай

1 - э р е ж е (аныктама)

Каалоо-тилек ыңгайды төмөнкү мүчөлөр уюштурат:

-**айын**: барайын, келейин, жазайын, көрөйүн, берейин.

-**алы(к)**: көрөлү(к), берели(к), алалы(к), жазалы(к).

-**айлы(к)**: жөнөйлү(к), мактайлы(к), карайлы(к), окуйлу(к).

-**гай + эле**: баргай эле, келгей элем, окугай элең.

-**са + жак мүчө + экен**: барсам экен, барсаңыз экен, келсем экен, келсеңиз экен, уксаңыздар экен ж. б.

-**гы + жак, таандык мүчөлөр + кел, жок** деген сөздөрдүн жанаша айтылышы аркылуу: баргым келди. Баргысы келди. Баргыңыз келди. Көргүм жок. Алгым жок.

Жагы	Жекелик сан	Көптүк сан
I	айт-кы-м бар	айт-кы-быз жок
II	айт-кы-ң бар айт-кы-ңыз бар	айт-кы-ңар жок айт-кы-ңыздар жок
III	айт-кы-сы бар	айт-кы-сы жок

435. Өз алдынча билим алуу көнүгүүсү. 1) -гай + эле, -са + жак мүчө + экен түрүндөгү каалоо-тилек ыңгайларына мисалдарды келтиргиле. 2) Эмне үчүн бул мүчөлөр уюштурган кыймыл-аракеттин ишке аша электигин көрсөтөт?

436. Чыгармачылык көнүгүү. 1) Төмөнкү ырды окуп чыккыла. 2) Этиштерге -айын мүчөсүн улагыла. 2) -айын мүчөсү үндөштүк мыйзамына карата өзгөрдүбү? Далилдегиле.

Ай айланып, жыл келет,
Айтпай кантип тур... .
Күлүктүн оозун бур... ,
Күн айланып, Ай келет,
Күйбөй кантип тур... .

Күмүшүн ырдын тер... ,
Күйүтүм айтып бер... .
Алтынын ырдын тер... .
Арманым төгүп бер... (Ж.)

* 437. Алган билимди текшерүү көнүгүүсү. 1) Сүйлөмдөрдү окуп чыккыла. 1) Каалоо-тилек ыңгайды кайсы мүчөлөр уюштургандыгын жана кайсы жакта тургандыгын тапкыла. 2) Аларды уңгу, мүчөгө, мүчөнүн түрлөрүнө ажыраткыла.

3) Каалоо-тилек ыңгай менен шарттуу ыңгайдын кандай айырмачылыгын байкадыңар? Салыштыргыла.

1. Салмактуу сөздөн айталык, аман-эсен кайталык. 2. Өзүңдү кантип теңейин, өпкө менен карынга, бирок жеңилдик деп таарынба. 3. Жаркырап алтын чолпонум, Семетейим келсе экен. Түшүмдү кудай берсе экен, түңүлгөн адам келсе экен. Куулуп кеткен көп жылы, кургурум Током келсе экен. 4. Абыке, Көбөш алты арам, илгертен сени көргүм жок. Канкордон калган бул мүлктү, эч кимиңе бергим жок. 5. Азырынча агайын, канаттууну коёюн, эрмек болуп силерге, бүркүт тоюн жазайын.

2 - э р е ж е (аныктама)

Кыймыл-аракеттин иштелиши, аткарылышы үчүн болгон тилекти, каалоону билдирген этиш сөздөр **каалоо-тилек ыңгай** деп аталат. Каалоо-тилек ыңгай аркылуу берилген кыймыл-аракеттин али иш жүзүнө ашышы же ашпай калышы сүйлөгөн адамга так, ачык болбойт, ошонун ишке ашышын тилейт.

438. Окуучулардын ойлоо жөндөмдүүлүгүн өстүрүү түрүндөгү көнүгүү. 1) Сүйлөмдөрдү окуп чыккыла. 2) Каалоо-тилек ыңгайды таап, көчүрүп жазгыла. 3) Алар кандай жолдор менен жасалды? 4) Сөздөрдү төмөндөгү таблицадагы формага келтирип жазгыла.

1. Барба дедиң барайын, келбе дедиң келейин. Чоңторуну энчилеп, алып келип берейин. 2. Көптөн бери эңсеген, көргөй элем элимди². 3. Чырдын үйүнөн Ажардын качкысы келди. 4. Кантип тилиң албайын, кечикпестен барайын. Сенин керегиңе жарайын. 5. Куттуктоо телеграммаңызды алсам экен. 6. Эртең менен кырмандан эрте жөнөгөй эле. 7. Станцияга баралык, кайра жолго чыгалык, капчыгайга эрте жетелик деп, ынтызар болуп, чыдамым жетчү эмес.

Оң формада	Терс формада
кал - айын	кал - ба - йын
көр - өйүн	көр - бө - йлү

3 - э р е ж е (аныктама)

Эгерде шарттуу ыңгайдын **-са** мүчөсүнөн кийин I жактын жак мүчөсүнүн толук эмес түрү уланса, андан кийин *экен, бол* деген жардамчы этиштер кошо айтылса, каалоо-тилек ыңгайды уюштурат.

М и с а л ы, *Билсем экен. Көрсөм экен. Уксам болду.*

104-§. Максат-ниет ыңгай. Анын жакталышы

439. Өз алдынча билим алуу көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, төмөнкү аныктаманы үйрөнгүлө. 2) Максат-ниет ыңгай кандай жолдор менен түзүлөрүн айтып бергиле. 3) Оозеки мисалдарды келтиргиле.

1 - э р е ж е (аныктама)

Кыймыл-аракеттин аткарылышы же аткарылбай калышы үчүн сүйлөп жаткан адамдын максатын, ниетин билдирген этиш сөздөр **максат-ниет ыңгай** деп аталат.

Максат-ниет ыңгайды **-мак**, **-макчы** мүчөлөрү уюштурат.

440. Алган билимдин чындыгын текшерүү көнүгүүсү. 1) Көп чекиттин ордуна максат-ниет ыңгайдын мүчөлөрүн улап жазгыла. 2) Кандай этиштер максат-ниет ыңгай деп аталарын билдинер?

1. Тилин кесип алыш.., тирүүлөй көргө салыш.., арманда өттү көп ырчы, андагы турмуш табыш... . 2. Ал шаарга бар.., соода-сатык иштерин жүргүз... . 3. Сагын Айткулуну кезекке чыгар... . 4. Жапаркул тууралуу сөз козго... . 5. Ал эрте келсе, биз менен кошо жөнө... .

2 - э р е ж е (аныктама)

-мак, **-макчы** мүчөлөрү уланган сөздөр кээде максат-ниет ыңгайды, кээде кыймыл атоочту уюштурат.

Төмөнкү учурларда максат-ниет ыңгайдын маанисинде колдонулат.

1. **-мак**, **-макчы** мүчөсүнөн кийин жак мүчөлөрдүн толук түрү уланып, жекелик, көптүк санда айтылса.

Жагы	Жекелик сан	Көптүк сан
I	-мак // -макчы + мын	-мак // -макчы + пыз // -быз
II	-мак // -макчы + сың, -сыз	-мак // -макчы + сыңар, -сыздар
III	-мак // -макчы	-ышмак // -ышмакчы

2. **-мак**, **-макчы** мүчөлөрүнөн кийин *эле, экен, турсун, тургай, бол, беле, эмес, жок, бар* деген ж. б. сөздөр кошо айтылса.

М и с а л ы, Бүгүн Асылдын өзү *келмек (келмекчи) экен*. Арстанбек *жазмак болду*. Мурадил *бармак экен*. Эрте барып, кеч *келмек эмес*.

Байыркы сөздөн **айтмак** жок,
Базарга малды **сатмак** жок.
Атка минип **желмек** жок,
Үйүнө кайтып **келмек** жок. (М. Н.)

441. Алган билимди бышыктоо, жалпылоо көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, максат-ниет ыңгайды тапкыла. 2) Максат ыңгай менен каалоо-тилек ыңгайдын айырмачылыгы эмнеде?

1. Мергендердин ою боюнча, алар эртең мененки саат 4тө ууга чыгышмак экен. 2. Жылкыларды башка жайытка айдасаң болмок экен. 3. Муса кетмекчи болуп, эшикти толук жапкан жок. 4. Арстандын бул сөзүнө

Бурулча жакшы түшүнө албаса да, анын сөзүн коштомокчу, эки ортого сөз катыштырмакчы болду. 5. Керез, Кычан, Атай – үчөө кеңешмек, Майрыктыкына сөзсүз токтошмок. 6. Акын Током келмек, касташкандар өлмөк. 7. Конок келсе урушмак, кой сойдурбай тырышмак. 8. Бурулча ордуна туруп, кымыз куймакчы болуп, ашкана жакка басты. 9. Орок ормок – ойномок, чалгы чапмак – кыйнамак, Аштык сепмек – кол чапмак, тегирмен тартмак – жан бакмак.

* 442. Өтүлгөн материалдарды бышыктоо көнүгүүсү. 1) Төмөнкү ырды окуп чыккыла. 2) Анда максат-ниет ыңгай барбы? 3) Максат-ниет ыңгай болуш үчүн этиш сөздөргө кайсы мүчөлөр уланат? 4) **-мак** мүчөсүнүн ордуна **-макчы** (*эле, экен, бол, беле, эмес*) мүчөсүн улагыла. 5) Кандай айырмачылыктарды байкадыңар?

Ак шумкар кушун чуктамак,
Ак чатыр кирип уктамак.
Жанына бычак бүлөмөк,
Жайында кушу түлөмөк.
Аргымак атын ойнутмок,
Адырга тайган жойлотмок.
Ак дарыя бойлотмок,
Ак шумкар салып ойнутмок.
Көк ала моюн каз алмак,
Суксурга кушун ыргытмак,
Сур жорго минип жылжытмак. (Ж.)

3 - э р е ж е (аныктама)

Төмөнкү учурда кыймыл атоочтук мааниде колдонулат.

1. **-мак** мүчөсүнөн кийин таандык, жөндөмө мүчөлөрү уланып айтылса.

М и с а л ы, **Алмактын бермеги бар. Эмгеги аздын өнмөгү аз. Алмагы – оңой, бермеги – кымбат. Бир таарынса, жазылмагы кыйын. Эрте турганы менен жуунмагы кымбат. Манас катылган душмандардын катыгын бермекке элди ишендирди. Кетирмекке саныңды, Акылыңдан танмакка, артык сөз айтып салмакка, азамат үшүн алмакка, арамза сөзүн укмакка, Манас муну ойлоду.**

443. Алган билимди тереңдетүү көнүгүүсү. 1) Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, **-мак**, **-макчы** мүчөлөрү уланган сөздөрдү тапкыла. 2) Алар максат-ниет ыңгайбы же кыймыл атоочтун заттык маанисинде колдонулуп жатабы? 3) Аны кантип ажыраттыңар?

1. Күн батууга жакын калды. 2. Ал эртеси Караколго бармак. 3. Кадыркул мени алдамакчы болгондо, Жыпар дароо кирип келди. 4. Баласы менен кызы комузду алмак-салмак чертишет, алмак-салмак ырдашат. 5. Суроолорго жоопту билсең, жакшы баа алмаксың. 6. Ырыс

алды – ынтымак, ынтымакты ким бузмак. 7. Ысмайыл келмек түгүл көрүнгөн да жок. 8. Танабай, жаңы турмушка ушинтип көнмөксүң, – деди Чоро. 9. Ушул күздө Танабай жылкычы болмок эле.

4 - э р е ж е (аныктама)

Эгерде **-мак, -макчы** мүчөлөрүнөн кийин жак мүчөлөр уланса, же **-мак, -макчы** мүчөлөрдөн кийин *эле, экен, бол, беле, эмес* деген көмөкчү этиштер айкашып айтылса, же сүйлөмдүн аягында келгенде **баяндоочтук** милдетти аткарат.

Мисалы, *Танабай бүгүн биздикине келмек. Бала ак кемени көрүп, ушинтип мактанмак эле. Сен деле мактанмаксың. Тикенекке бөлөтмөк, иттерине талатмак, жараатым тытып канатмак. Батманын айылы Ак-Өгүздү ашышмакчы, ашууну шыкап барып конушмакчы.*

444. Алган билимди бышыктоо көнүгүүсү. 1) Таблицадагы узун сызыктан кийин анын кайсы ыңгай экенин таап жазгыла. 2) Аларды кайсы мүчөлөр уюштурат?

Этиштин ыңгайлары

- баргым келди, баралык
- кетмекмин, келмекмин
- окуса, барса, жазса
- окугула, иштегиле
- жазамын, жазган

Этиштин ыңгайларын морфологиялык жактан талдоонун тартиби:

1. Сүйлөмдөгү кыймыл-аракетти билдирген сөздөрдү таап, ага тиешелүү суроолорун берүү.
2. Анын кайсы ыңгай экенин аныктап, эрежесин жана уюштурган мүчөлөрүн табуу.
3. Этиштин ыңгайларын уңгу, мүчөгө ажыратуу.
4. Ыңгайлардын сүйлөмдүн кайсы мүчөсүнүн милдетин аткарып турганын аныктоо.

Талдоонун үлгүсү

Силер, балдар, ар дайым сабагыңарды жакшы окугула!

Оозеки:

Бул сүйлөмдөгү *окугула* деген сөз – этиш, буйрук ыңгай, сүйлөөчү адамдын үч жактын бирине карата болгон буйругун, талабын, өтүнүчүн билдирди. Уңгусу – **оку**, мүчөсү – **-гыла**, буйрук ыңгайдын мүчөсү.

Жазуу түрүндө:

Окугула – этиш, буйрук ыңгай, уңгусу – **оку**, мүчөсү – **-гыла**.

ЭТИШТИН МАМИЛЕЛЕРИ

Жаңы теманы түшүндүрүү үчүн алынган мисалдар жана сүйлөмдөр:

1. **Ачып койдум, бүгүн мен гүлзарымды, жазып бүттүм ырымды, муң-зарымды.**

2. **Мен балама ачтырып койдум гүлзарымды, мен балама жаздырып бүттүм ырларымды.**

3. **Бир окуучулар тарабынан аткарылды.**

Жогорку биринчи сүйлөмдөгү **ачып койдум, жазып бүттүм** деген кыймыл-аракет башка бирөөлөр эмес, **мен** (сүйлөмдүн ээси) тарабынан аткарылды, иштин чыныгы иштөөчүсү, аткаруучусу – **мен**, сүйлөмдүн ээси. Экинчи сүйлөмдөгү **ачтырып койдум, жаздырып бүттүм** дегенде сүйлөмдүн ээси – **мен**, бирок кыймыл-аракеттин, иштин чыныгы аткаруучусу, иштөөчүсү эмес, ишти чыныгы иштеген – **бала**, б. а. иш **баласы** тарабынан аткарылды. Үчүнчү сүйлөмдөгү **ыр** деген сөз сүйлөмдүн ээси, бирок иштин чыныгы иштөөчүсү эмес, иштин чыныгы иштөөчүсү – **окуучулар**.

Э р е ж е (аныктама)

Кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан адамдын өзү же башка бирөөлөр тарабынан аткарылгандыгын билдирген этиш сөздөр **этиштин мамилелери** деп аталат.

Этиштин мамилелери бешке бөлүнөт:

Жагы	Мүчөлөрү	Мисалдар
1. Негизги мамиле	–	<i>окуду, жазды, барды, келди ж. б.</i>
2. Кош мамиле	-ыш (-и)	<i>келиш, барыш, көрүш, угуш, чабыш, тебиш, сүйлөш, табыш ж. б.</i>
3. Өздүк мамиле	-ын (-и)	<i>сүрүн, көрүн, жуун, ачын, чалын, сүйлөн, тартын, асын ж. б.</i>
4. Туюк мамиле	-ыл (-л)	<i>жазыл, бурул, түйүл, жетил, арнал, кесил, асыл, каттал ж. б.</i>
5. Аркылуу мамиле	-дыр, -гыз, -каз, -ар, -кар, -ыт, -сат, -ыр, -ыз	<i>алдыр, бердир, өстүр, билдир; бергиз, тургуз, отургуз, жаткыз; кутказ, атказ, көргөз; чыгар, кайтар, өткөр; санат, жогот; үркүт, байыт; көрсөт, кетир, өчүр, көчүр, эмиз, угуз, тамыз ж. б.</i>

445. Өз алдынча билим алуу көнүгүүсү. 1) Жогорку мамиле этиштин жана анын мүчөлөрүн окуп үйрөнгүлө. 2) Өзүңөр этиштин мамилелерин катыштырып, оозеки сүйлөмдөрдү түзгүлө.

446. Алган билимди бышыктоо көнүгүүсү. 1) Текстти окуп чыккыла. 2) Этиштердин кайсы чакта экендигин тапкыла. 3) Кандай этиш сөздөр этиштин мамилелери деп аталат?

Улуу саякатчы

Н. М. Пржевальский Борбордук Азиянын адамдын буту тие элек мейкиндиктерин атчан жана жөө аралап, 33 миң километрден ашуун жол баскан. 1870-жылы бир нече шериги менен Монголияга, Кытайга барган. Ал ошол кезге чейин изилденбеген ондогон тоо кыркаларын сүрөттөп жазган. Пржевальский Азиядагы зор чөлдөргө, анын ичинен табышмактуу Гоби аймагына биринчи болуп илимий мүнөздөмө берди. Улуу саякатчынын изилдөөлөрүнө чейин Борбордук Азиянын өсүмдүктөрү менен жаныбарлары тууралуу аз жана чаржайыт маалыматтар болгон. Николай Михайлович жыйнаган гербарий 15 миңден ашуун өсүмдүктү камтыган.

Улуу саякатчынын Каракол шаарында эстелиги жана музейи бар.

447. 1) Тексттерди окуп чыгып, көчүрүп жазгыла. 2) Этиштердин жөнөкөй же татаал этиш экендигин көрсөткүлө. 3) Аларды кантип айырмаладыңар?

1. Кыргыздар баалуу азык катары курутту көөндү ачыш үчүн колдонушкан. Аны көбүнчө кышында жешет. Курут өспүрүмдөрдүн сөөкмуундарынын калыптанышына шарт түзөт. Анын жай курут жана май курут деген түрлөрү бар. Жай курут ынак айрандын же жуураттын сүзмөсүнө айран кошулуп даярдалган. Май курутка ынак айрандын, жуураттын сүзмөсүнө каймак же сары май кошулуп кайнатылган.

2. Аңчылыктын эң мыктысы ит агытып, куш салуу болгон. Аң уулоого пайдаланылган куштарды бапестеп, таптап асырашкан. Бүркүт, ителги, куш кармоо, таптоо, салуу биздин элде эң жогорку деңгээлге жеткен. Бабаларыбыз өздөрү аңчылык кылган кайберендердин жашоо-шартын, жайытын, түнөгүн жакшы билишкен.

105-§. Негизги мамиле

1 - э р е ж е (аныктама)

Кыймыл-аракет сүйлөп жаткан адам тарабынан аткарылгандыгын билдирген этиштер **негизги мамиле** деп аталат.

Мисалы, *Алтынай китеп окуду* деген сүйлөмдөгү чыныгы кыймыл-аракет башка бирөө эмес, Алтынайдын өзү тарабынан аткарылды. *Китепти Алтынай гана окуду. Гүлбарчын шаардан келди. Ал дүкөндөн буюм сатып алды.*

Негизги мамиле этиштин өзүнө тиешелүү мүчөсү жок, ал этиштин башка мамилелерин жасоого негиз болот.

Мисалы, *бар, кел, оку* (негизги мамиле), *бар + ыш* (кош мамиле), *баргыз, бар + а + т, бар + дыр* (аркылуу мамиле), *жуу + н* (өздүк мамиле), *көр + гөз + үл + дү, жиберилди* (туюк мамиле).

Тубаса жана туунду этиштердин бардыгы негизги мамилени түзөт.

Мисалы, *Карынын сөзүн капка сал. Өнөрлүү өлбөйт. Киши өз жамандыгын өлгөнчө сезбейт. Отуз өлчөп, бир кес. Комуз берди колуна, Чегирткеге черттирип.*

448. Өз алдынча билим алуу көнүгүүсү. 1) Негизги мамиле этиштерди катыштырып, оозеки сүйлөмдөрдү түзгүлө. 2) Негизги мамиленин мүчөсү барбы?

449. Алган билимди бышыктоо көнүгүүсү. 1) Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, негизги мамиле этишти тапкыла. 2) Аларды эмне үчүн негизги мамиле деп эсептейсиңер?

1. Төр белинен ат ашырат, журт ынтымагын таалай ачат. 2. Чийки бышып, даамына келет, жай чоңоюп, алына келет. 3. Эл бар желде жеңиш бар. 4. Эр элине кубанат, өрдөк көлүнө кубанат. 5. Эрди жоо үстүндө көр, эмгекти иш үстүндө көр. 6. Акы берсең буудай бер, ичке күдүк кылбай бер. 7. Алга бир карасаң, артка беш кара. 8. Акылды акылмандан сура. 9. Сарандын сабасын теш. 10. Абышка-кемпир алманы жеп, жылда жашарып турушчу экен.

450. Алган билимдин чындыгын текшерип көрүү көнүгүүсү. 1) Текстти окуп чыккыла. 2) Этиштин мамилелери жөнүндө түшүнүк бергиле. 3) Этиш сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыраткыла. 4) Этиш сөздөр кайсы чакта турат?

Арстан

Илгери-илгери бир жарды адам байдын эзүүсүнө чыдабай качып кетет. Аны бир жылдан кийин бай кармап алып, качкандыгы үчүн жаза-ламакчы болот. Элди чогултту да, жардыны ортого чыгарып, аны көздөй арстанды коё берет. Арстан жардыга тийбей, жыттагылап эркелейт. Карап турган эл:

– Арстан эмне үчүн сага тийген жок? – деп сурашат.

Мен байдан качканда чөлдөгү бир үңкүргө бекидим. Ага ушул арстан аксап кирди.

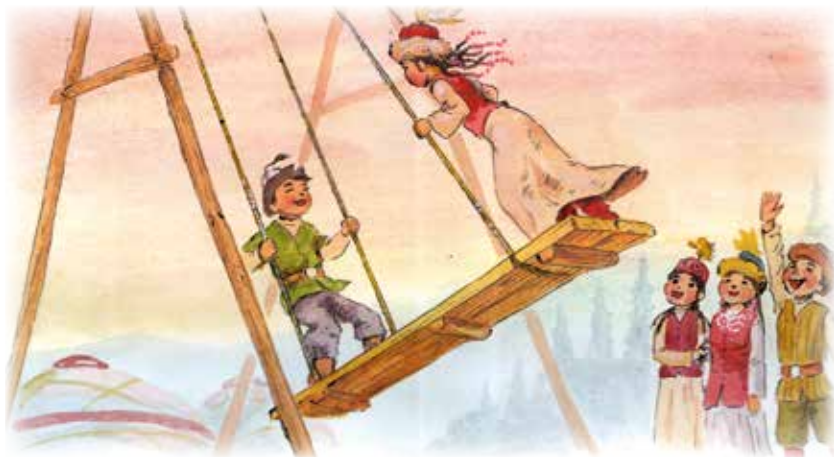
Мага тийбестен, ооруган бутун сунуп, жардам сурагандай болду. Мен анын таманына кирген чөңөрдү алып салып, бутун айыктырдым. Ошондон бери экөөбүз достошуп калдык. Элди сагынып, айылга кайра келгенимде, мени кармап алышты. Андан кийин арстанды да кармашыптыр. Жакшылыкты бай билбейт, бакыр унутпайт деген ушул, – деди жарды.

Негизги мамиле этиштер сүйлөм ичинде баяндоочтук милдетти аткарат.

М и с а л ы, *Сен оку. Мен бардым. Алар келишти, жуунду, кийинди. Депутаттыкка көрсөтүлдү.*

451. Сүрөт боюнча иштөө көнүгүүсү. Төмөнкү сүрөттүн негизинде баяндоо тибиндеги дил баян жазгыла. Анда этиштин мамилелерин катыштыргыла.

107-§. Кош мамиле

1 - э р е ж е (аныктама)

Кош мамиле этишти *-ыш (-иш, -уш, -рш, -ш)* мүчөсү уюштурат: *алыш, иштеш, барыш, жазыш, окуш, санаш, ырдаш, сүйлөш, катташ* ж. б.

Кош мамиле этиштер көптүк санды билдирет.

452. Алган билимди бышыктоо үчүн жекече иштөө көнүгүүсү. 1) Көп чекиттин ордуна кош мамиленин жана өткөн чактын тиешелүү мүчөсүн улап жазгыла. 2) Кош мамиле этиштери кайсы санда айтылды? 3) Этиштердин мүчөлөрүн белгилер менен көрсөткүлө.

1. Чабендестер улак тарт..., мергенчилер жамбы ат... . 2. Жапар менен Жамийла сүйлөшүп отурушуп, мектепке кел... . (К. Б.) 3. Мектепке балдар бирден-экиден топто...уп келе башта... . Кайсы бирлери чоңдорду туура...ып, жайбаракат басып кел... . Кээ бирөөлөрү баш кийимдерин колуна карма...ып, мектепке келип жат... 4. Мира Калича, Жамийла менен кол карма...ып көр... да, кабинетине кир... . (К. Б.) 5. Таалайбек менен Чолпон эже кызыктуу китеп оку... .

* 453. Алган билимди бышыктоо көнүгүүсү. 1) Ырды окуп чыгып, кош мамилени билдирген этиштерди тапкыла. 2) Ал кандай мүчө аркылуу уюшулду? 3) Эмне үчүн кош мамиле экенин далилдеп бергиле.

Аккан суу

Күн жайылып келгенде,
Күнгүрөнүп, күч алып,
Күмүш комуз күү чалып.
Аркыраган күч алып,
Алтын комуз күү чалып.
Күн келбетин бетине,
Жаркыратып түшүрүп.
Чаңкап келген мал, жанга,

Тартынбастан ичирип.
Эки жагын карашып,
Канаттарын тарашып.
Мукам-мукам сайрашып,
Бутагына жарашып.
Коркунуч болсо, дуу кетип,
Куштар келген аккан суу! (Ж.)

2 - э р е ж е (аныктама)

Негизги этишке **-ыш** мүчөсүнүн уланышы аркылуу жасалып, кыймыл-аракеттин бир нече киши тарабынан биргелешип, кошулуп аткарылгандыгын, иштелгендигин билдирген этиштер **кош мамиле** деп аталат.

Кош мамиле I, II жак жекелик түрдө жактала берет. Мисалы, *Мен көрүштүм, сен көрүштүң ж. б.*

454. Алган жаңы билимди бышыктоо көнүгүүсү. 1) Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла. 2) Кош мамиле этиш менен негизги мамиле этиштерди салыштыргыла. 3) Алардын айырмачылыгы жана окшоштугу эмнеде?

1. Солдат Жамийлага жүткүнүп барып, эки колдошуп учурашып калышты. 2. Туш-туштан жүгүрүп келишкен кишилер солдатты тегеректешип, кызуу учурашып жатышты. 3. Жамийла айылдашына ыракмат айтып жетишкенче, Данияр арабасын айдап, жолго түштү. 4. Солдатты туугандары ээрчитип кетишти. Калгандары короонун ортосунда калышты. 5. Жаан жааса кырманда иш болмок беле, элдин баары үйлөрүнө кетишти. 6. Үнсүз, дабышсыз чагылгандар жалт-жулт кубулуп жатты. 7. Сүрөтчү болуш үчүн сүрөтчүнүн өнөрүн атайлап үйрөнүш керек. Экөө кез-кез бир нерсени сүйлөшүп коюшат. (Ч. А.)

3 - э р е ж е (аныктама)

-ыш мүчөсү уланган этиш сөздөрдүн бардыгы эле кош мамилени түзбөйт. Кыймыл атоочту жасайт. Буларды төмөнкү таблицада даана байкоого болот:

Кош мамиле	Кыймыл атооч
Алар бар ыш ты.	Бар ыш менин милдетим.

Биз ишт ^{еш} тик.	Ишт ^{еш} үчүн келдим.
Балдар эс ал ^{ыш} ты, жардам бер ^{иш} ти.	Ал ^{ыш} -бер ^{иш} эки кишиге тең. Эс ал ^{ыш} да керек.

455. Өз алдынча иштөө көнүгүүсү. 1) **-ыш** мүчөсү уланган сөздөр качан кош мамилени, качан кыймыл атоочту уюштурарын далилдегиле. 2) Суроо берүү аркылуу талдагыла.

4 - э р е ж е (аныктама)

-ыш мүчөсү уланган сөздөр дайыма эле кош мамилени же кыймыл атоочторду уюштурбастан, башка сын-сыпаттык маанини да билдирип калат.

Мисалы, *Алардын катыш мамилелери бар. Сейде чатыш кептерди сүйлөдү. Адегенде кириш сөздөр сүйлөндү. Биз чоңдор менен аралаш отурдук. Төрт үй-бүлө жанаша кондук, себеби жайлообуз бир.*

107-§. Өздүк мамиле

1 - э р е ж е (аныктама)

Өздүк мамилени **-ын (-ин, -ун, -үн, -н)** мүчөсү уюштурат.

Мисалы, *ач + ын, кий + ин, көр + үн, жуу + н, тара + н, бас + ын, ула + н, бак + ын (багын), кир + ин, өт + үн, кара + н.*

456. Үлгү боюнча билим алуу көнүгүүсү. Этиш сөздөргө **-ын (-н)** мүчөсүн улап, өздүк мамиле этишти түзгүлө. Аларга 4–5 сүйлөмдөрдү келтиргиле.

Ү л г ү: *жуу – жуунду, жул – жулунду.*

Башта, жап, жыл, жул, ач, көр, жуу, алып кел, тара, бас, чап, беки, сүйлө, ташы.

457. Жаңы билимге өз алдынча ээ болуу көнүгүүсү. 1) Көп чекиттин ордуна өздүк мамилени уюштуруучу мүчөнү коюп жазгыла. 2) Мүчөнүн фонетикалык жактан өзгөрүшүн айтып бергиле.

1. Ак бараң мылтык ас...ып, ырдасаң келбейт балалык. 2. Өңүн суудан кара...ып, тоту куштай тара...ып, келиндер келген аккан суу¹. 3. Белдемчисин байла...ып, балдарынан айла...ып, кемпирлер келген аккан суу. 4. Толкуган топко жул...уп, колуна комуз жарашкан. 5. Током, караны миндиң шайла...ып, карчыга куштай айла...ып. 6. Жээрдени миндиң шайла...ып, жем көргөн куштай айла...ып². (Ж.)

458. Окуучуларды машыктыруу жана көнүктүрүү мүнөзүндөгү көнүгүү. 1) Сүйлөмдөрдү көчүргүлө, өздүк этиштерди тапкыла. 2) Алардын жазылышын

үйрөнгүлө. 3) **-ын** мүчөсү фонетикалык жактан эмне үчүн өзгөргөндүгүн далилдеп бергиле.

1. Калыс калган жакшылар, пара бер деп суранды. Арам менен ырыс-кы, табылганга кубанды. 2. Жанын колго карманып, бир тыйынга караган. Казыр турат баласы, дүнүйөгө алданып. 3. Уят болот байкасаң, көп кызыгып суранба. 4. Данияр менен Жамийланын карааны көрүнбөй калды. 5. Алардын артынан дагы күчөп чуркадым, бутум бир нерсеге чалынып кетти. 6. Бетимди көз жашыма сууланган жеңиме катып, көпкө чейин ыйладым. (Ч. А.) 7. Салынбаган станциялар салынсын, мөңкүп аккан суудан кубат алынсын.

2 - э р е ж е (аныктама)

Негизги мамиле этишке **-ын** мүчөсүнүн уланышы аркылуу жасалып, кыймыл-аракет иштөөчүнүн өзүнө багытталгандыгын же өзү үчүн иштелгендигин билдирген этиш сөздөр **өздүк мамиле** деп аталат.

Өздүк мамиленин **-ын (-н)** мүчөсүнөн кийин этиштин ар кандай мүчөлөрү улана берет.

М и с а л ы, *жуун – жууна, жуунмай, жуунмак, жуунушту, жуунуп; көрүн – көрүнө, көрүнмөй, көрүнмөк, көрүнүш, көрүнүп, көрүнгөн, көрүнүптүр ж. б.*

459. Талдоо мүнөзүндөгү көнүгүү. 1) Өздүк мамиле этиштерди таап, уңгу, мүчөлөргө ажыраткыла. 2) Кош мамиле этиш менен өздүк мамилени салыштыргыла. Кандай окшоштуктарын же айырмачылыктарын байкадыңар?

1. Айланган тоонун бүркүтү, ак жерден торго чалындым. 2. Комузду күүгө келтирген колума кишен салындым. (Т.) 3. Абалап учуп чардагы, ак чабакка байланып, таз кара, кара жорулар, так чокуга айланып. (Ж.) 4. Чабалекей, карлыгач, чамдап учат шайланып. 5. Кош билерик салынса, кокондук чепкен жамынса. 6. Жалкоо болбой эмгектен, жарышып иште түрүнүп. 7. Көчтүн башын жетелеп, көркөм кооз кийингин.

108-§. Туяк мамиле

Э р е ж е (аныктама)

Негизги мамиле этишке **-ыл (-л)** мүчөсүнүн уланышы аркылуу жасалып, кыймыл-аракеттин өзүнөн-өзү иштелгендей маанини билдирген этиштер **туяк мамиле** деп аталат.

М и с а л ы, *жаз – жазыл, иште – иштелди, бер – берилди, жибер – жиберилди, катта – катталды, өт – өтүлдү, макта – макталды, көтөр – көтөрүлдү, кыр – кырылды, жап – жабылды ж. б.*

Кээ бир учурларда өздүк мамилени уюштурган **-ын** мүчөсү аркылуу да туяк мамиле жасалат.

Мисалы, Делегаттар шайланды. Гезит-журналдар алынды. Бул сүйлөмдөгү *делегаттар* – өзүнөн-өзү шайланган, *гезит-журналдар* өзүнөн-өзү алынган жок. Башка бирөөлөр тарабынан **шайланды жана алынды.** Демек, ким тарабынан шайланды, ким тарабынан алынганы белгисиз, туюк болуп калды.

460. Алган билимди алгачкы жолу бышыктоо көнүгүүсү. 1) Өзүңөр төмөнкү этиштерге туюк мамиленин **-ыл** мүчөсүн улап, оозеки сүйлөмдөрдү түзгүлө. 2) Сүйлөмдө кыймыл-аракет кандай аткарылды?

I. Жаз, чеч, аткар, кара, көр, иште.

II. Кырк, бас, тер, кош, кат, кой.

461. Окуучуларды машыктыруу, жатыктыруу көнүгүүсү. 1) Окуп чыккыла. 2) Сүйлөмдөрдө туюк мамиле этиштер барбы? 3) Аларды таап, **-ыл (-л)** мүчөсүнүн кандай (толук же кыскарган) айтылганын аныктагыла.

1. Калкымдан келдим сүрүлүп, эсил жандан түңүлүп. 2. Жеңижок атка коюлдум, таркады тагы союлдун. 3. Элден бөлгөн Ташкара, эки көзүң оюлсун. 4. Ала оору эле оңолдум, араңда өсүп торолдум. 5. Жүзүмдөрү салбырап, талга асылып өрүлгөн. 6. Жийде гүлдөп ачылган, жемиш бышып чачылган. 7. Ай, Күн, жылдыз, асман, Жер, айтчы кайдан жаралды. 8. Ай-ааламдын жүзүнө, адам кантип таралды. 9. Жылдызы качып суюлган, аркары кумдай куюлган. 10. Күүлөнө буту бүгүлүп, капталдуу жерден сүрүлүп, эргий-эргий жүгүрүп, эликтей буту бүгүлүп, Эсекең келди, жол бергин.

* **462.** Алган билимдерин эске түшүрүү жана бышыктоо көнүгүүсү. 1) Текстти окуп чыккыла, берилген текст мурда өтүлгөн кайсы теманы эске салат? 2) Алар кандай сөздөр эле? 3) Этиш сөздөр кайсы мамиледе турат? 4) Далилдөөдө кайсы эрежеге таянасыңар?

Туулга жана анын таржымалы

Туулга – согушта жоокердин башын, бетин, моюнун кылычтан, октон ж. б. куралдардан коргой турган баш кийим. Алгачкы коомдо туулга чырпыктан, жыгачтан же териден жасалган. Кийин ар кандай формадагы туулгалар жасала башталган. Мисалы, майда чынжыр-шакектерди бири-бирине туташтырып же колодон, темирден туулга жасашкан. Анын ички бети кездеме менен жумшакталып, сыртына булгары сыртталган.

Ошентип, алгач башты гана калкалоочу туулгалар болсо, орто кылымдарда бетти, моюнду калкалай турган бөлүктөр кошулган. Кийин туулга жасалгалуу баш кийимге айланган. (А. К.)

463. Алган билимди тереңдетүү мүнөзүндөгү көнүгүү. 1) Окуп чыгып, кара тамга менен жазылган сөздөрдүн этиштин туюк мамилеси же мамилеси эмес

экенин аныктагыла. 2) Экөөн өз-өзүнчө тик сызык менен бөлүп жазгыла. 3) Кандай айырмачылыктары бар экендигин билдиңер?

1. Белди бекем бууп, ишке **кириштим**. 2. Тал-тал болуп **өрүлгөн**, саамайыңдан **кагылам**. 3. Издесеңиз тоосунда, толуп жатат **табылгы**. 4. **Созулганың** Букардын, жибегиндей жан-жан ай. 5. Катарлап тиккен **айыл** ким, карыя айтчы, дайның ким? 6. Дениң соодо **эринбе**, бекерликке **берилбе**. 7. Жүгөрүнүн **дүмбүлү** малга тоют катары берилет.

109-§. Аркылуу мамиле

464. Өз алдынча билим алуу көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, аркылуу мамиле этиштин эрежесин, кандай мүчөлөрдүн жардамы менен жасаларын үйрөнгүлө. 2) Уюштурган мүчөлөрдү эсиңерде сактагыла. 3) Анда кыймыл-аракет кимдер тарабынан иштелет?

1 - э р е ж е (аныктама)

Кыймыл-аракеттин башка бирөөлөр тарабынан иштелгендигин, аткарылгандыгын билдирген этиш сөздөр **аркылуу мамиле** деп аталат. Аркылуу мамилени төмөнкү мүчөлөр уюштурат:

Мүчөлөр	Мисалдар
-дыр:	ал – алдыр, бер – бердир, күл – күлдүр, айт – айттыр.
-кыр:	жет – жеткир, жат – жаткыр, чуч – чүчкүр.
-гыз:	тур – тургуз, отур – отургуз, той – тойгуз, бил – билгиз.
-ыр:	кач – качыр, өч – өчүр, ач – ачыр, көч – көчүр, уч – учур.
-ар:	чык – чыгар, кайт – кайтар, кара – карар, боз – бозор.
-кар:	ат – аткар, өт – өткөр, баш – башкар, от – откор.
-ыз:	там – тамыз, эм – эмиз, ук – угуз, ак – агыз.
-ыт:	корк – коркут, үрк – үркүт.
-каз:	ат – атказ, өт – өткөз, бүт – бүткөз, көр – көргөз.
-т:	сана – санат, ырда – ырдат, бийле – бийлет ж. б.

* 465. Алган билимди бышыктоо көнүгүүсү. 1) Жогорку мисалдарды катыштырып, 5–6 сүйлөм ойлоп жазгыла. 2) Алар кайсы мүчөлөрдүн жардамы менен жасалганын айтып бергиле. 3) Кыймыл-аракеттин башка бирөөлөр тарабынан иштелгендигин кантип билесиңер? Далилдегиле.

466. Алган билимди тереңдетүү көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, этиштерди тапкыла. 2) Сүйлөмдөрдөгү аркылуу мамиле этиштери кандай мүчөлөрдүн жардамы менен жасалган? 3) Этиштин канча мамилеси бар?

1. Эсинде жүрсүн энелик, мээриминди билгизгин. Башынан суу айлантып, Абылды үйгө киргизгин. (Ы. Б.) 2. Көкөтөйдүн Бокмурун, жаккан отун өчүрттү, жан жабыла көчүрттү. 3. Таштан мечит курдуруп, суудан даарат алдырып, жайнамазын жайдырып, ыймам кылды

торгойду, башына селде чалдырып. (М. К.) 4. Айкырып абаң жөнөдү, Алмамбетти көргөндө. 5. Көкөтөйдүн Бокмурун, аземдигин көргөздү, өчкөн отун тамызып. 6. Салык салып, пул алып, бай-манап бизди коркутту. 7. Боздобой жүрүп өткөрсөң, боруму кызык дүйнөнүн. 8. Андып келген душманга алдырбаган балалык. 9. Өчкөн отун тамызды, алып берип намысты. 10. Эстетти эми балалык, эскерип обон салалык. 11. Салкын куудай агартып, санат ырды көп айткан. (Ж.) 12. Аскердин алдын жапырып, жазайылды жаткырып, күлдүр мамай мылтыкты күркүрөтө аттырып.

467. Комментарийлик көнүгүү. 1) Негизги мамиле этишке төмөнкү аркылуу мамиле этиштин *-дыр, -кыр, -гыз, -ыр, -ар, -кар, -т* мүчөлөрүн улап, сүйлөмдөрдү түзгүлө. 2) Аркылуу мамиле этиштер кайсы мүчөлөрдүн жардамы менен жасалат? 3) Аларды уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

Ал, бер, жаз, оку, жөнө, бил, уч, бүт, сана, эм, черт.

468. Алган билимди бышыктоо жана машыгуу көнүгүүсү. 1) Сүйлөмдөрдү окуп чыгып, аркылуу мамиле этишти тапкыла. 2) Алар кайсы мүчөлөрдүн жардамы аркылуу жасалды? Далилдегиле.

1. Мээримди билгизгин, баланы үйгө киргизгин. 2. Алдында минген атыңды, суутуп эс алдыргын, сугарып чөп чалдыргын. 3. Уулун жалгыз Топчубай, атказдык жалган дүйнөдөн. 4. Айып этпе чырагым¹, алжайыңды сурармын. 5. Жакшы тамак жегизип, бала кылып алайын, эки эмизип. 6. Качырдым, кайдан табамын, Буудайыкты эми мен. 7. Тил сүйдүрөт жана күйдүрөт.

8. Комуз берди колуна,
Чегирткеге черттирип.
Сагызганды сайратты,
Жөө жомогун айттырып. (М. К.)

2 - э р е ж е (аныктама)

Мамиле этиштер катар келип, бири-бири менен кабатталып айтыла берет:

К о ш мамиле: *кезигишишти, учурашышып, катташышар* ж. б.

А р к ы л у у мамиле: *көрсөттүр, айттыргын, күчөттүр, чагылтыр, кайтарттырбай* ж. б.

К о ш + а р к ы л у у мамиле: *жарыштыр, көрүштүр, катышкын, киришкин* ж. б.

Ө з д ү к + к о ш мамиле: *жашынышты, көрүнүштү, басынышкан, шашылышты* ж. б.

А р к ы л у у + ө з д ү к + к о ш мамиле: *көрсөтүлүштү, бошотулушту, чакырылышты* ж. б.

Өздүк + аркылуу + кош мамиле: *түшүндүрүштү, бүлүндүрүштү, кубандырышты, камындырышты ж. б.*

Туюк + кош мамиле: *кабылышты, жазылышпас, берилишкен, келишишти ж. б.*

Кеп маданияты

469. Эрежелерди кайталоо, бышыктоо көнүгүүсү. 1) Төмөнкү буйрукту окугула. 2) Буйрук ыңгайдын расмий-иштиктүү стилде кандай колдонулгандыгын түшүндүргүлө.

Кыргыз Республикасынын Чүй облусу
Сокулук райондук мамлекеттик администрациясы
25.08.2017-жыл.

БУЙРУК

Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүгүнүн
26 жылдыгын майрамдоо боюнча иш-чараны
өткөрүү жөнүндө

31-Август Кыргыз Республикасынын Эгемендүүлүк күнү майрамын салтанаттуу өткөрүү максатында буйрук кыламын:

1. Салтанаттуу иш-чара 31-августта саат 10:00дө райондук мамлекеттик администрациясынын алдындагы аянтта өткөрүлсүн.

2. Маданият бөлүмүнүн башчысы (Давлетов А.) куттуктоо баракчаларын, сыйлыктарды даярдасын.

3. Мекемелердин, уюмдардын жана ишканалардын кызматкерлеринин майрамдык демонстрациялары уюштурулсун.

*Райондук мамлекеттик
администрациясынын башчысы-аким (колу) Курманалиев К.*

470. Токтомдо кандай этиш сөздөр пайдаланылган? Эмне үчүн алар буйрук түрүндө жазылды деп ойлойсуңар?

Кыргыз Республикасынын Нарын облусу
Жумгал районунун мамлекеттик администрациясы
2017-жылдын 13-сентябры

ТОКТОМ

Кыргыз акыны, драматург М. Алыбаевдин
100 жылдыгын өткөрүү жөнүндө

Кыргыз Республикасынын маданиятына жана адабиятына баа жеткис салымдарды кошкон Мидин Алыбаевдин 100 жылдыгын өткөрүү үчүн Жумгал районунун мамлекеттик администрациясы токтом кылат:

1. Кыргыз Республикасынын акыны, драматург жана котормочу М. Алыбаевдин 100 жылдыгын өткөрүү боюнча иш-чаранын планы иштелип чыгылсын жана бекитилсин.

2. Райондо акындын көргөзмөсүн, мектептеде М. Алыбаевдин чыгармачылыгына арналган ачык сабактар уюштурулсун.

3. Бул иш-чараларды аткаруу райондук билим берүү борборуна жүктөлсүн.

Райондук мамлекеттик

администрациясынын башчысы-аким

(колу)

Асаналиев С.

471. 1) Буйрук ыңгайдын жекелик санда берилишин үлгүгө карап өзгөрткүлө. 2) Мүчөлөрдүн астын сызгыла. 3) Сөздөрдүн мааниси өзгөрдүбү же жокпу? 4) Аларды катыштырып, сүйлөмдөрдү түзгүлө.

Үлгү: *Бар – баргын – баргының – барчы*

Көр, тур, бил, тарт, түрт, сез.

472. 1) Сүйлөмдөгү этиштер кайсы санда, кайсы жакта, кандай мааниде (буйруу, өкүм) айтылды? 2) Тиешелүү тыныш белгилерин койгула. 3) Аларды эмнеге таянып койгонуңарды далилдегиле.

1. Менин жаным кел. Кел дегенде кел. Келсең да күң кылам, качсаң да күң кылам. Ушуну ук, чатаксыз кайт. (А. Т.) 2. Бас үйгө, баскын. 3) Жөнө, балдардан калбай, тез жөнө. 4) Алишер, балам, атка мин. 5. Балдар, аттанчу күнүңөр мына ушул. (К. М.) 6. Атанын айткан акылын жаныңда сакта. 7. Жаман адатыңды таштагың, эстүү болгун.

473. Өз алдынча билим алуу көнүгүүсү. 1) Өзүңөрчө этиш сөздөрдү таап, алардын жөнөкөй, татаал экендигин үйрөнгүлө. 2) Этишти уюштурган мүчөлөрүн тапкыла.

1. Ала-Тоодон жел согуп,
Комуздай күүсү угулган.
Кулпунган жашыл жалбырак,
Кубарып жерге жыгылган.
Айнектей таза тегиз жол,
Агылган канга жуулган...

Аңгыча болбой бир немис,
Баланы көрүп бурулду.
«Куткарбай жайла итти» – деп,
Жапардын үнү угулду.
Томолонуп чоң фриц,
Топуракка сунулду. (Ж. Б.)

2. Көөдөндө дартым арылды, көксөгөнүм табылды. 3. Абыл издеп келгенде, кардыккан үнүм басылды, каткан черим жазылды. 4. Көзүмдүн жашы басылды, көңүлүм жарк деп ачылды.

474. Алган билимди бышыктоо, бекемдөө көнүгүүсү. 1) Көп чекиттин ордуна туюк мамиленин *-ыл* мүчөсүн коюп, ырды дептериңерге көчүрүп жазгыла. 2) Кыймыл-аракет кандай маанини билдирди?

Бар болбой малың чач...байт.
Жок болбой жонуң ач...байт.
Башыңа мүшкүл иш түшпөй,
Малың арзан сат...байт.
Кеспей терек жыг...байт.

Куусуз чакмак чаг...байт.
Ылайсыз дубал кур...байт.
Жаманга тандап кеп айтсаң,
Кабааган иттей ыр...дайт. (Ж.)

475. Алган билимдерин бекемдөө мүнөзүндөгү көнүгүү. 1) Өздүк мамиледе кыймыл-аракет кандай аткарылат? 2) Уңгу, мүчөлөрдү тиешелүү белгилер менен көрсөткүлө.

1. Ак жолборс келсе, тартынба, алтын башың барында. 2. Бакта бул-бул таңшыгандай таранып, Күндөй күлүп, Айдай нуру таралып. 3. Кийим менен мактанбай, билим менен мактан. 4. Арамдык менен ырыскы тапканыңа кубанба. 5. Жаш келиндерче кийинип, элечек оронуп, сур жоргону минип келаткан – Атабектин зайыбы. 6. Ичигин жамынып, андасанда теминип, кээде кымтыланып Ажар келе жатат. 7. Алдыңкылар көрүнбөй калды. 8. Динар эки жагын элтең-элтең каранат.

476. 1) Төмөнкү сөздөр этиштин кайсы мамилесине кирет? 2) **-гын** мүчөсүн этиштерге улап жазгыла. 3) Алардын ортосунда маанилик окшоштук жана айырмачылыктар барбы?

Өткөр, бөлүн, жазыл, атказ, тарат, кездеш, каран.

477. Окуучуларды машыктыруу көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, андан аркылуу мамиле этишти көчүрүп жазгыла. 2) Эмне үчүн аркылуу мамиле экендигин аныктагыла.

1. Сакалын куудай агартып, саяпкер, тапкор сынчы өткөн. 2. Дөбөт менен мышыкты кабыштырган балалык. 3. Алты жашка барганда, ата-энесин коркутуп, ыйлап турган балалык. 4. Түнөрөт Күндү көргөзбөй, карагай, арча, кайың чер. 5. Эстелигин тургузуп, эл-журтуна дүң кылды. 6. Эгер жакшы иш болсо, аны ого бетер өөрчүт. 7. Эл менен эл болоюн десең, сөзүңдү дайыма аткар. 8. Нарын, Нарын, басып өттүң кыргызды, кыргыз сага кылым үйүн тургузду. 9. Аралатып Тянь-Шанды, Памирди, ооздук катып, мингизебиз жылдызды. 10. Карач капшытты көргөзүп, өзү барып эшикти ачты. 11. Биз жанагы куугунду жазгырабыз деп, Ак-Учукту өрдөдүк.

Этиштин мамилелерин кайталоо үчүн окуучуларга берилүүчү суроолор жана тапшырмалар:

1. Этиштин мамилелери канчага бөлүнөт? Мисалдар менен далилдегиле.
2. **-ыш** мүчөсү уланган кош мамиле менен кыймыл атоочтун айырмасын түшүндүргүлө.
3. Этиштин мамилелери сүйлөм ичинде кандай милдеттерди аткарышат?
4. Жөнөкөй жана татаал этиштин жазуу эрежелерин айтып бергиле. Мисалдар менен далилдегиле.

110-§. Этиштин мамилелерин морфологиялык жактан талдоонун үлгүсү

1. Этиш экенин аныктап, эрежесин айтып берүү.
2. Түзүлүшү жагынан жөнөкөй же татаал этиш экендигин аныктоо.

3. Тубаса жана туунду этиш экенин ажыратуу. Туунду этишти уюштурган мүчөлөрүн табуу.

4. Этиштин уңгу, мүчөсүн ажыратуу.

5. Этиштин кайсы мамилеси экендигин, аны уюштурган мүчөлөрүн, эрежелерин түшүндүрүү.

6. Этиштин мамилелерин сүйлөм ичинде кандай мүчөлүк милдет аткарып тургандыгын, ага берилүүчү суроолорун аныктоо.

Талдоонун үлгүлөрү:

Даярданышты, өчүр, берилди, кийин, бийлет, жуунушту.

Оозеки:

Келишти – этиш, заттын кыймыл-аракетин билдирди. Бул сөз – туунду этиш, **-ыш** мүчөсүнүн жардамы менен жасалды.

Кыймыл-аракеттин бир канча адам тарабынан биргелешип, кошулушуп аткарылгандыгын, иштелгендигин билдирди.

Уңгусу – *кел*, мүчөлөрү – **-ыш**, **-ты**.

Мындагы **-ыш** мүчөсү кош мамиле этишти уюштуруучу мүчө, **-ты** – өткөн чактын мүчөсү.

Жуунушту – этиш, кыймыл-аракетти билдирди, өткөн чак, туунду этиш **-ын (-н)**, **-ыш**, **-ты** мүчөлөрү аркылуу жасалды. Уңгусу – *жуу*, мүчөлөрү – **-ын**, **-ыш**, **-ты**; **-ын** – өздүк мамиленин; **-ыш** – кош мамиленин мүчөсү; **-ты** – өткөн чактын мүчөсү, мында этиштин мамилелери айкалышып айтылды.

Жазуу түрүндө:

Келишти – этиш, кош мамиле, туунду этиш, уңгусу – *кел*, мүчөсү – **-ыш**, **-ты** же *кел/иш/ти*.

478. 1) Ырды көрктүү окугула. 2) Андагы этиш сөздөргө жазуу түрүндө морфологиялык талдоо жүргүзүлө.

Эмгек менен Согуш

Эмгек: Көккө тийген көркөм үйдү тургузамын.

Согуш: Кирпичтерин күкүм кылып мен бузамын.

Эмгек: Жерге кооздук, элге жыргал-шат беремин.

Согуш: Жерге кыйроо, элге кыйноо алып келемин.

Эмгек: Бардык жанга ырыс берип, куунатамын.

Согуш: Ырыскысын жерге төгүп, кууратамын.

Эмгек: Какыр чөлдү гүл жайнаган жер кыламын.

Согуш: Салкын төрдү мээ кайнаткан чөл кыламын.

Эмгек: Караңгыга өчпөс чырак жактырамын.

Согуш: Дүйнө бетин караңгыга бастырамын.

Эмгек: Жеңе албайсың! Сенден күчтүү, эмгек бар,
Эмгек барда кара күчтү жеңмек бар! (М. Б.)

479. Төмөнкү этиш сөздөргө оозеки түрүндө морфологиялык талдоо жүргүзүлө.

2. Калкымдан аздым көрүнбөй, кайгы жеп, ичтен бөлүнбөй. 3. Сууларга канал курулду, таштак жерге бурулду. 4. Асыл кийим кийгизем, Аккуланы мингизем. 5. Сандыргалуу сандыгым, сары алтынга толтурду, санаам менен болтурду. 6. Бай-манапка⁶ жегизип, бачагар кедей дегизип, башымдан далай күн өттү. 7. Кудай алган бөктөргү, чалынып жатып калды дейт. Чыгарып тордон алды дейт. 8. Байдын кооз буюмдары ичкериден алдырылды. 9. Депутаттар бизден көрсөтүлүштү. 10. Бектурган менен балдар кучакташып көрүшүштү. 11. Окуучулар иштеген ишине аябай мактанышты.

480. 1) Ырды көрктүү окуп, көчүрүп жазгыла. 2) Этиштер кандай жазыларын айтып бергиле. 3) Ырды жаттагыла.

Кымбатым – өскөн жер, Мекеним,
Сен десем, толгонуп кетемин.
Апамдай асырап чоңойттуң,
Сүтүңдү мен актаар бекемин.

Тоолоруң, түздөрүң, белесиң,
Көңүлгө жат болуп келесиң.
Киндик кан тамызган Ата Журт,
Чалыксам, күч-кубат бересиң.

Көкөлөп зоболоң, жылдызың,
Гүлзардай кулпунду уул-кызың,
Таанылгыс өзгөрүп, өнүктү,
Кечээки тоодо өскөн кыргызым.

Кымбатым – өскөн жер, Мекеним,
Бактылуу бир балаң экемин.
Атамдай алпештеп өстүрдүң,
Наныңды мен актар бекемин. (И. М.)

481. Окуучулардын орфографиялык сабаттуулугун жогорулатуу көнүгүүсү.

- 1) Тамсилден туура эмес жазылган этиштерди таап, тууралап көчүрүп жазгыла.
- 2) Алар кандай жазылат? Кайсы эрежеге туура келгенин далилдегиле.

Мунара

Асман тиреген Мунара
Булутка сүйлөдү: «Мени кара,

Мени менен эч бирөө теңдешалбайт,

Бийикмин деп мелдешалбайт.

Көзүмө илимбейт, жерди карасам,

Менин Мекеним – Жер эмес, асман».

«Токточу, – деди Жер төмөнтөн

Мунарага, – Жалгыз суроо сага.

Бийик экениң ырас, талаш жок,

Бирок

Таянчың кайда, көрдүңбү ойлоп?

Эсиңден чыгарыпсың мени,

Эгер мен сүйөптурбасам сени,

Ушинтип бийик тураар белең?

Көз ачып-жумганча кулар элең».

Канчалык бийик болсо да өзү,

Тийсе да көккө төбөсү,

Мунаранын таянары – Жер,

Адамдын таянары – эл. (М. Б.)

482. Окуучулардын алган билимдерин калыбына келтирүү көнүгүүсү. 1) Окуп чыккыла, этиштин мамилелерин таап, кайсы мамиле экендигин, кандай мүчөлөрдүн жардамы аркылуу жасалганын далилдегиле. 2) Ар бир мамиленин эрежелерин айтып бергиле.

1. Дүйшөн мугалим болуп жүрүп, билимим аз деп өкүнөр эле. 2. Аккан сууну бойлошот, кой дегенге болбостон, балчык кечип ойношот. Атчан адам көрүнсө, үркүтмөккө жол тосот. 3. Сизге баян кылайын, китептерде сөзү бар, ынанбасаң табайын. 4. Адамдын акысын жегенди, акыретте текшерсе, бейишке чыгам дегенди, Алла таала текшерсе. 5. Эне сүтү бойду өстүрөт, эне тили ойду өстүрөт.

* 483. Алган билимдин чындыгын текшерип көрүү көнүгүүсү. 1) Өзүңөр этиштин мамилелерин катыштырып, ар бирине экиден сүйлөм ойлоп, көчүрүп жазгыла. 2) Андан аркылуу мамиле этишти таап, кайсы мүчөнүн жардамы менен уюшулуп жаткандыгын түшүндүргүлө. 3) Этиштин мамилелеринин эрежесин айтып бергиле.

6-КЛАССТА ӨТҮЛГӨН МАТЕРИАЛДАРДЫ БЕКЕМДӨӨ ЖАНА БЫШЫКТОО

111-§. Сөздүн түрлөрү

484. Төмөнкү тексттерден эскирген сөздөрдү тапкыла. Алар тарыхый сөзгө киреби же архаизмдерге киреби? Далилдегиле.

I. Соот

Соот – найзадан, кылычтан ж.б. куралдардан денени сактоо максатында жасалган баатырлардын согуштук кийими. Ал болот шакекчелерди бири-бирине чиркештирип, көйнөк формасында жасалат. Соот алгач Ассирияда пайда болуп, байыркы римдиктерге, сарматтарга тарап, орто кылымдарда арабдарда, перстерде жана Орто Азия элдеринде колдонула баштаган. Ал эми кыргыздар болсо, соотту V кылымга чейин эле пайдаланып келишкен. Аны Манас баатыр баштаган чоролор менен жоокерлер согуштук кийим катары колдонушкан:

«Соот, чарайна, кыягы,
Кырк баатырды карасак,
Соо болбостой сыягы». (А. Кар.)

II. Ак олпок

Олпок – ичине кебез, жүн салынып шырылган ок өтпөс сырт кийим. Баатырлар олпокту көбүнчө соот менен кошо кийишкен. Кээде олпоктун өзү да соот түрүндө жасалган. Андай олпоктун ичине металл тор же темирдин күкүмү ширетилген. Манастын ак олпогу да ушундай ыкма менен жасалган:

«Ок өтпөгөн олпокту,
Кийишермин дечү элем». (А. К.)

485. Диалектилик сөздөрдү тапкыла. Алардын маанисин сөздүктөн карагыла.

1. Илептери кеберсип, кара сур өңү түнөрөт. 2. Он эки кыз биринчи класстын астанасын чогуу аттап, ошол жоон топ кыздан үчөөбүз эле калдык. 3. Көк теректер желге шаулдап, туш-туштан гүлдүн, балдын жыты буруксуп келип жатты. 4. Озурлук өтөт үч ай кыш, отунсууң камдасаң. 5. Тилини чайнап сүйлөсө, чеченди арман кылбаңар. 6. Ооматың кетсе эр жигит, туягынан ажырап, маңгел болуп каласың. 7. Шымкенге баратыр.

486. Неологизмдерди тапкыла. Жаңы сөздөр менен терминдердин окшоштугу эмнеде?

1. Стабилизатор самолётту абада туруктуу абалда кармап туруу үчүн керек. 2. Канат да, куйрук калкуусу да самолёттун корпусуна – фюзеляжга бекитилет. 3. Кемелерде татаал механизмдер орнотулган. Ошондуктан азыр анда капитан, боцман жана матростордон тышкары мотористтер менен механиктер, электриктер менен радистер иштешет. 4. Жыгач эмеректери буйрутма боюнча жасалып калды. 5. Үйлөр, кафелер, ресторандар ижарага берилет.

112-§. Сөз жасоону бышыктоо

Өтүлгөн материалдарды кайталоо жана бышыктоо үчүн суроолор жана тапшырмалар:

1. Сөздөр кандай жолдор менен жасалат?
2. Сөз жасоочу мүчөлөрдүн кандай түрлөрүн билесиңер? Аларды санагыла.
3. Атоочтон атооч, этиштен атооч, атоочтон этиш, этиштен этиш жасоочу мүчөлөрдү катыштырып, оозеки сүйлөмдөрдү түзгүлө.
4. Сөз жасоонун синтаксистик ыкмасы деген кандай ыкма?
5. Татаал сөздөр кандай мүнөздүү белгилериге ээ?
6. Кош сөздөр маанисине карата канчага бөлүнөт?
7. Кошмок сөздөр кандай жазылат?
8. Кыскартылган сөздөрдүн аныктамасын айтып бергиле, оозеки мисалдарды келтиргиле.
9. Кош сөз менен кошмок сөздөрдүн кандай айырмачылыктары бар?

487. Алган билимди эске түшүрүү, бышыктоо, бекемдөө көнүгүүсү. 1) Төмөндөгү текстти окуп чыккыла. 2) Атоочтон атооч жана этиштен атооч жасоочу мүчөлөрдү тапкыла.

Жөндөмдүүлүк жана талант

Бардык окуу китептери, маселелер жыйнактары ар бир тырышып окуган, сабакты калтырбаган окуучу түшүнө ала тургандай жана бардык эсепти чыгарууга күчү жеткендей түзүлөт. Кээ бир окуучунун сабакка даярдана албай кыйналышы мугалимдин сөзүнө көңүл бурбай, сабак учурунда башкага алагды болуп отурушунун натыйжасы болот.

Жөндөмдүүлүк – бул табияттын ар бир адамга тартуулоочу ажайып белеги. Ал бирөөлөргө көбүрөөк, экинчилерге азыраак берилет. Капысынан эле ар бир адам өзүнүн демейдегидей эмес сапаттарын көрсөтө алат. Мисалы, анын ойлоп табуучулук жөндөмү поэзияга, сүрөтчүлүккө шыгы ачылат. Жөндөмдүүлүктү өстүрсө болот. Ал үчүн талыкпай, ар дайым изденүүгө дуушар болуш керек. Ички сезиминди жакшылап ук! Адабий китептерди окуганды, ырды көркөм айтууну, техниканын кандай иш-тешине өзгөчө көңүл бурууну жакшы көрсөң, анда атайын ийримдерге

катышууга багыт ал. Эгерде жалкоолонбосоң, анда бир күнү айланада-гылар сени байкашып, шыгыңа суктанышат, сенде талант бар деп айтышат. Бирок бул сөздөрдү уккуң келсе, анда жакшы максаттарды алдыңа коюп, дайыма эмгектен! (БКАЭ)

488. Түшүндүрмөлүү көнүгүү. 1) Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, кош жана кошмок сөздөрдү тапкыла. 2) Алардын астын сызгыла. 3) Кош сөз менен кошмок сөздөр окшошу же айырмачылыгы барбы? Далилдегиле.

1. Аркы-терки басканы, азамат эрдин азганы. 2. Ага-тууган кимде жок, сыйлашпаса жатча жок. 3. Адамзатты сөз бузат, тоону-ташты сел бузат. 4. Ар кимдики өзүнө, Ай көрүнөт көзүнө. 5. Беш кол тең эмес. 6. Алтын мөөр, аймончок адамга кандай табылат? 7. Ойротту бузуп, эр сайдың, кырк-элүүсүн бир сайдың. Эртеги өткөн Эр Манас, кай жеринен кем сайдың. 8. Өйүз-бүйүз кондурган, байлары өткөн замана.

489. Тексттен атоочтон атооч жасоочу мүчөлөрдүн жардамы менен уюшулган зат атоочторду жана сын атоочторду тапкыла.

Ак кайың – жогору бутактап өсүүчү, шактуу, сымбаттуу дарак. Жашыл шибер менен кызыл-тазыл гүлдөрдүн ортосунда өскөн шыңкыйган аппак кайың не деген керемет көрүнүш!

Ал адбан тез өсөт. Чейрек кылымда беш кабат үйдөй узарат. Жайында кыртыштан суткасына 40 чакадай суу соруп алат. Ал – көрктүү дарак. Анын бүчүрүнөн дары, шагынан шыпыргы жасалат. Кагаздай жука кабыгынан чеберлер мөмө-жемиш чогултуу үчүн чабыра жана себет токушат. Кайыңдын таптуу жыгачын отун катары пайдаланышат.

113-§. Зат атоочтун жөндөлүшүн бышыктоо

490. 1) Аягы үндүүлөр менен бүткөн зат атоочтун жөндөлүшүн эсиңерге түшүргүлө. 2) Сүйлөмдөрдөн зат атоочторду тапкыла. 3) Алар кайсы жөндөмөдө тургандыгын айтып бергиле.

1. Бутакты сындырып, уяны да бузба. 2. Кишиге сылык мамиле кыл. 3. Ичкен сууга түкүрбөйт. 4. Коңшунун тоогу каздай көрүнөт. 5. Талаага таруу чачтым. 6. Тоодон топ түштү, буту-колу жок түштү. 7. Эненин көөнү балада, баланын көөнү талаада. 8. Уядан эмнени көрсө, учканда ошону алат.

491. 1) Төмөнкү сүйлөмдөгү жумшак үнсүздөр менен аяктаган зат атоочторду тапкыла. 2) Кайсы жөндөмөдө турат? 3) Алар кайсы типтеги жөндөлүшкө кирет?

1. Уулдан урмат көр, келинден кызмат көр. 2. Көзгө урунат миң киши, көңүлдө калат бир киши. 3. Жаздын килеми – жалпак. 4. Зама-нына карай – күлкү, тоосуна карай – түлкү. 5. Адамдын өз сезимине

баш ийип калганы – өтө жаман көрүнүш. 6. Космостук автоматтар Айды дайыма изилдөөдө. 7. Өнөрүң болсо, өргө чап. 9. Жүздөгү так тарайт, жүрөктөгү так тарабайт.

492. 1) Каткалаң үнсүздөр менен аяктаган зат атоочторду таап, жөндөмө мүчөсүн аныктагыла. 2) Зат атоочтун үч тибинин кандай айырмачылыктары бар? Санап бергиле.

1. Талбас эмгек – тоодой тоскоолдукту жеңет. 2. Шаттыктын көлү турса жерди каптап, Кайгынын бир тамчысы кайда батмак. 3. Париждеги конгрессте 1-Майды Бүткүл дүйнөдөгү жумушчулардын тилектештигинин күнү деп кабыл алган. 4. Турмушта эмгек гана жыргоого укук берет. 5. Бүркүттү колуна кондуруп, аң уулоого чыкты. 6. Албетте, самолёт вертолёттон кыйла ылдам да, алыска да учат. 7. Талаштан тактык жаралат.

114-§. Сан атоочту бышыктоо

Кайталоо жана бышыктоо үчүн суроолор жана тапшырмалар:

1. Сан атооч эмне үчүн маани берүүчү сөз түркүмдөрүнө кирет?
2. Сан атооч түзүлүшүнө карай канчага бөлүнөт? Туунду, тубаса сан атоочту кандай түшүнөсүңөр?
3. Сан атоочтун маанисине карай канчага бөлүнөрүн айтып бергиле, далилдүү мисалдарды келтиргиле.
4. Сан атооч кандай жолдор менен жасалат?
5. Сан атоочтун жөндөлүш өзгөчөлүктөрү эмнеде?
6. Сан атооч башка сөз түркүмдөрүнөн кандай айырмаланат?
7. Байыркы заманда адам баласынын сан жөнүндөгү түшүнүгү кандай болгон?

493. Бышыктоо көнүгүүсү. 1) Сүйлөмдөрдү окуп чыккыла. 2) Сан атоочторду маанилик түрү жана түзүлүшү боюнча ажыраткыла.

1. Атам, Эргеш, Арзымат – үчөө кеткен. 2. Ар бир иштин жөнү да, ыгы да бар. 3. Эки сөздүү болуудан качкыла. 4. Алты жыл жерде жатса да, алтындын өңү кирдейби? 5. Намысы жок бир жаман, какшаган менен кур калар. 6. Бирдики – миңге, миңдики – түмөнгө. 7. Тайбуурул биринчи келди. 8. Окуучулар үчтөн-төрттөн отурушту. 9. Миң сөз айтканга, бир сөз айт.

494. Өз алдынча иштөө көнүгүүсү. 1) Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла. 2) Зат атоочторду, сан атоочторду, этиш сөздөрдү таап, ал сөздөрдүн үстүнө кайсы сөз түркүмү экендигин жазгыла.

1. Бир, эки, үч, ур барабан, толкусун күч! 2. Жети жылы пияда, баскан Током келген бейм, Жездин кенин талкалап, казган Током келген бейм. 3. Он жетинчи жылында, Октябрдын таңы атты. 4. 1-Май – Эмгекчилердин

эл аралык тилектештигинин күнү. Сегизинчи март – Аялдардын эл аралык күнү. 5. Беш-алты жылдан кийин Алайга поезд да келип калар. 6. Ондон-ондон бөлүнүп, оюн куруп жатыптыр. 7. Эжем VII класста окуйт. 8. Европанын жана Азиянын үчтөн бир бөлүгүн КМШ өлкөлөрү ээлейт.

495. 1) Туунду жана татаал сан атоочтордун жазылышын эсиңерге түшүргүлө. 2) Сандарды сөз менен жазгыла. 3) Араб цифрасы менен рим цифрасынын жазылышында айырмачылык барбы?

1. Алгачкы метро мындан 100 жыл мурда Англиянын борбору Лондондо курулган. Ал эми 1935-жылы 15-майда метродо поезд жүрө баштаган. Ал кезде Москва метросунда болгону 13 гана станция бар эле. Азыркы убакта жалпы узундугу 200 кмдей келген метро линиялары шаардын ортосун чет жакадагы райондор менен байланыштырат.

2. XIV кылымга таандык Кыргызстандагы тарыхый-архитектуралык эстеликтердин бири – Манас күмбөзү. Ал Талас шаарынан 15 кмдей түндүк-чыгыш жагындагы Кеңкол суусунун боюнда курулган. Аны XIX кылымдын аягында академик В. В. Бартольд, 1938-жылы А. Н. Бернштам сыяктуу окумуштуулар изилдешкен.

496. Чыгармачылык көнүгүү. Сан атоочторду катыштырып, чакан эссе жазгыла. Аны «Автордун отургучунда» окугула. Пикириңер менен бөлүшкүлө.

115-§. Ат атоочтун маанилик түрлөрү

Кайталоо үчүн суроолор жана тапшырмалар:

1. Ат атоочтун негизги белгилерин айтып бергиле.
2. Ат атооч башка сөз түркүмдөрүнөн кандай айырмаланат?
3. Ат атоочтун маанисине карай бөлүнүшүн айтып бергиле, ар бирине мисал келтиргиле.
4. Ат атоочтор түзүлүшүнө карай канчага бөлүнөт?
5. Ат атоочтор кандай жөндөлөт? Жактама жана шилтеме ат атоочторду жөндөгүлө. Алардын кандай өзгөчөлүгү бар? Далилдегиле.
6. Жалпы таандык **-ныкы** мүчөсү уланган ат атоочторду жөндөгүлө.
7. Ат атоочтордун жазуу эрежелерин түшүндүргүлө.

497. 1) Сүйлөмдөрдү окугула. 2) Андагы ат атоочтор мааниси боюнча кайсы ат атооч экендигин далилдегиле.

1. Ар ким менен урушпа, урушуп жаның курутпа. 2. Биздин күчүбүз да, бактыбыз да – эл. 3. Устатыңы өз атаңдай сыйла, жамандыкка эч качан кыйба. 4. Мактанчаактын сөзү өлөт, сөзүнөн кийин өзү өлөт. 5. Алда кайда, ар бир жерде жүрүп келдим, ыйлап кетип, айылыма күлүп келдим. 6. Токтогулдун кимдир бирөөлөргө айткан сөзү даана угулду. 7. Кимге таарынып, кимден шек санап жүрөсүң? 8. Бул – биздин айыл, биздин жашаган жерибиз – ушул.

498. Комментарийлик көнүгүү. 1) Ат атоочтор түзүлүшү боюнча кандай ат атоочтор? 1) Аларды уңгу, мүчөгө ажыраткыла. 3) Ат атоочтор жөндөлөбү? 4) Кайсы жөндөмөдө тургандыгын комментарийлегиле.

1. Элде болсо, сенде да болот. 2. Акылы кандай болсо, өзү да ошондой. 3. Дарактын баары тыт эмес, элдин баары кырс эмес. 4. Буурул атта тогоо болсо, аны кесер өгөө болот. 5. Өзүңө-өзүң акыл айт, башкаларга жакын айт. 6. Ал, тигил кызыл жоолукчан – эмгектин кызы селкибиз. 7. Тээ алдыдагы койкойгон, ак боз ат минген ким ошо? 8. Байыркыдай үлүштү, канакей элиң жегени? 9. Сен, дайра, кылымдарды санап жаттың, не көрдүң, нени билдиң, нени таптың?

499. Топтук иш. 1) Төмөндөгү ат атоочтордун кайсынысы жөндөлөт, кайсынысы жөндөлбөйт? 2) Эгерде жөндөлсө, жөндөлүш өзгөчөлүгүн айтып бергиле.

I. Сен, бул, кайсы, эч ким, кимдир бирөө.

II. Ошо(л), тиги(л), эч качан, эч бир, сиз.

III. Өзүм, бардык.

IV. Эч кайда, эчтеме, канчоо, кимдики, кээ бири.

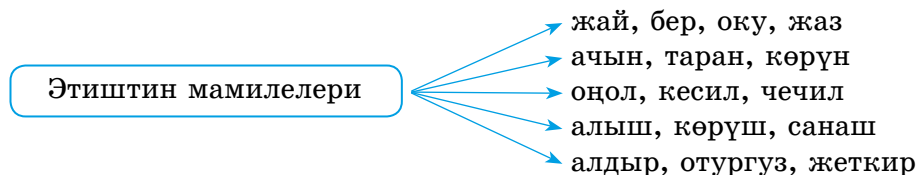
116-§. Этиштин ыңгайларын, мамилелерин бышыктоо

500. Алган билимди бышыктоо көнүгүүсү. Мамиле этиштер кабатталып айтылабы? Айтылса, мисалдарды ойлоп тапкыла.

501. Алган билимдердин деңгээлин текшерүү көнүгүүсү. Төмөнкү этиштер кайсы мамилеге таандык? Эмнеге ошентип ойлогонуңарды далилдеп бергиле.

Жеткир, алдыр, атказ, эмиз, көрсөт, билгиз, окут, коштош, жуун, чачыл, көрүн.

502. Схемадагы сөздөрдүн кайсы мамилеге таандык экендигин тушуна жазгыла. Мамилени аныктоодо эмнеге көңүл бурдуңар?

503. 1) Төмөндөгү этиштердин жазылышына оозеки мисал келтирип, түшүнүк бергиле. 2) Сөздөрдүн кандай жазыларын аныктагыла.

Бараар – барар, келээр – келер, окуур – окур, келим – кетим, берген-бейм – берген бейм, алганго – алган го, баратат – бара жатат, күлө-күлө, баргамын.

117-§. Жазуу эрежелерин бышыктоо

504. 1) Текстти окуп чыккыла. 2) Андагы туура эмес жазылган энчилүү аттарды жана йоттошкон тамгаларды тууралап жазгыла. 3) Баш тамгаларды, жазуу эрежелерин эсиңерге түшүргүлө.

Көчмөндөр оюну – улуттук руханий асыл дөөлөт

Көчмөндөр оюндары жалаң гана күчтүн жана шамдагайлыктын ойуну эмес, ал – акылдын, философиянын ошондой эле табият менен терең мамиледе жашоонун ойуну. Бул – нукура көчмөндүн, акылгөйлүктүн символу. Дүйнөдө ар кандай түзүмдөр, доорлор, цивилизациялар өтүп кеткен. Алар дүйнөлүк өсүшкө ар түрдүү таасирин тийгизген. Дүйнө тарыхында байыркы рим, йегипет, йеуропа цивилизациялары кандай таасирин тийгизсе, көчмөндөр цивилизациясы да ошондой эле деңгээлде таасирин тийгизген. Көчмөн феномени азыркы күндө терең, фундаменталдуу изилденүүгө зарыл. Нечендеген империялар, мамлекеттер талкаланды, ал эми ошол алааматтан кыргыз эли көчмөн эл катары аман сакталып калды. Дүйнөлүк циклде көчмөндүк дух улуу күч катары өзүн көрсөтө алды. (С. Раев.)

505. 1) Ташымалдын эрежесин эсиңерге түшүргүлө. 2) Кара менен берилген сөздөрдү тууралап ташымалдагыла.

Са-нташ дөбөсү **жөнү-ндө** мындай **у-ламы-штар** бар. Темирлан XV кылымдын акыркы **че-йрег-инде** Самаркандан биринчи **жорту-улга** чыгып, Кытайдын **Ни-е** деген **же-рин-е** бара жаткан. Ысык-Көл **ө-рөө-нү-ндөгү** тоо арасында өткөөл **аркыл-уу** өтөт. **У-шул** жерге жакындаганда, аскерлердин башында **бар-а** жаткан Темирлан ар бир жоокерге бирден таш алып, белдин этигине чогултууну **бу-юрат**. Натыйжада **э-ки** жерде: бири чоң, бири **кичир-ээк** таш дөбө **па-йда** болот. Бул **эк-и** дөбөдөгү таштардын саны Темирландын **аске-рлер-и-нин** санына **ту-ура** келген **э-кен**.

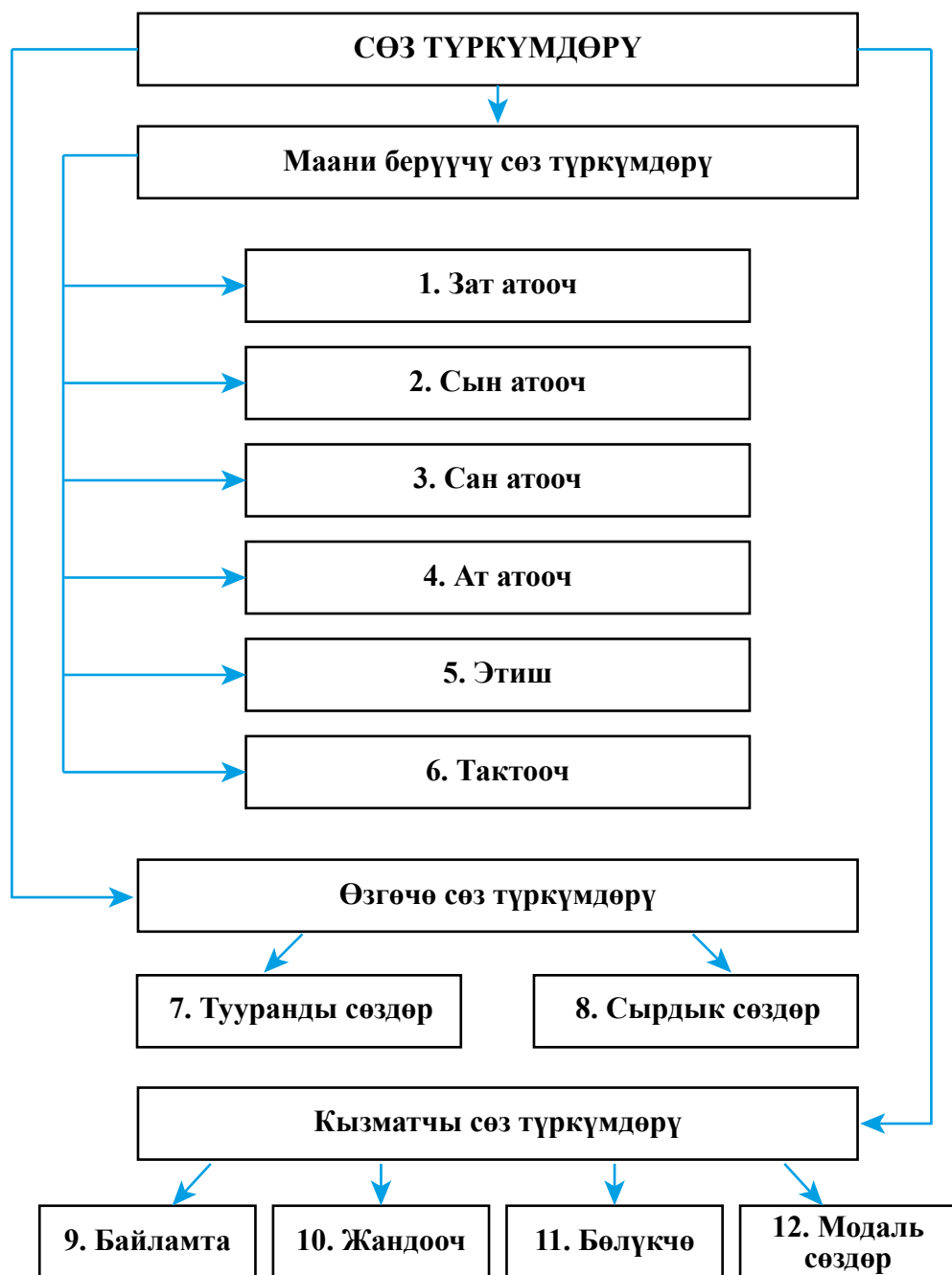
506. Өздөштүргөнүн эсине түшүрүү көнүгүүсү. 1) Майрамдардын аттары кандай жазылат? 2) Алардын бирин катыштырып, жакындарыңарга куттуктоо жазгыла. 3) Куттуктоонун жазылыш эрежесин эсиңерге түшүргүлө.

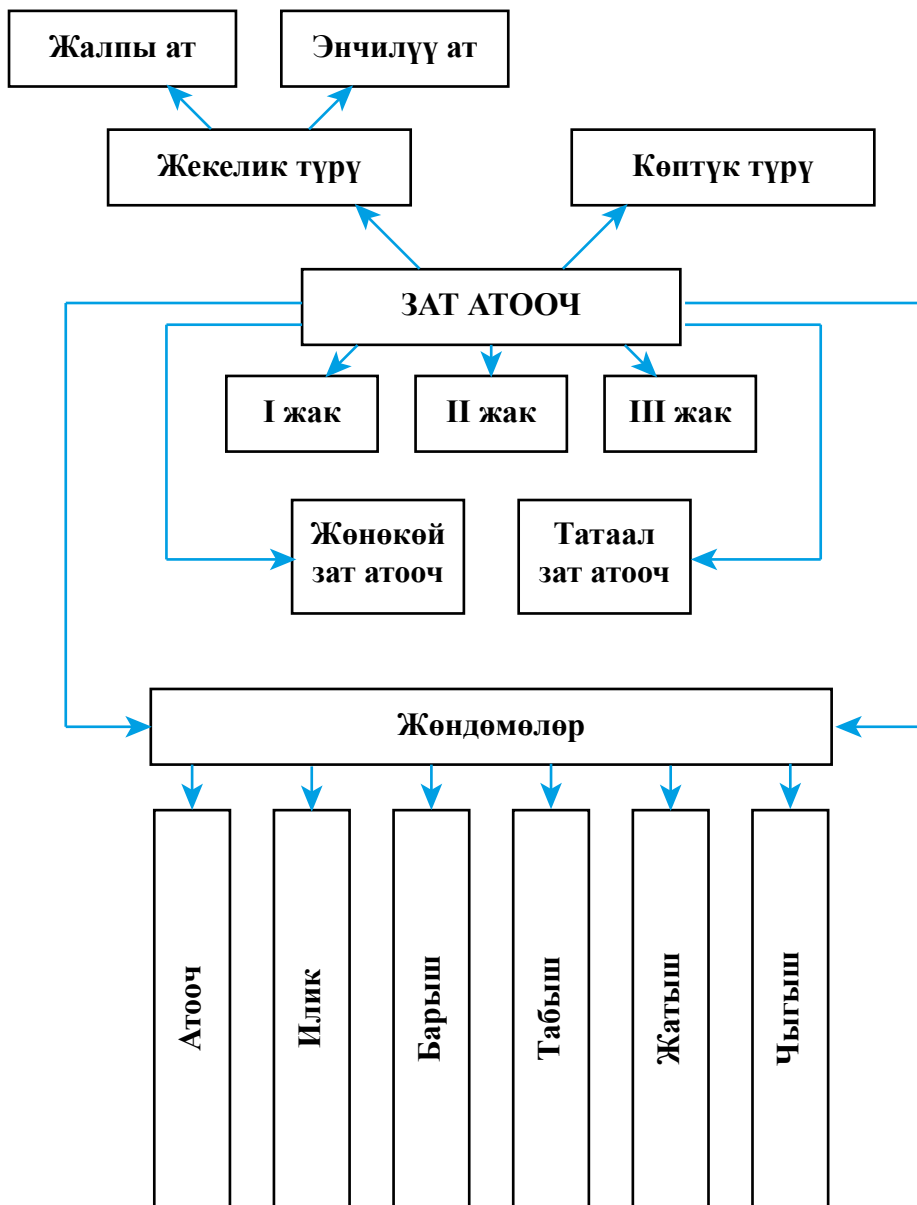
Кымбаттуу, жаш достор!

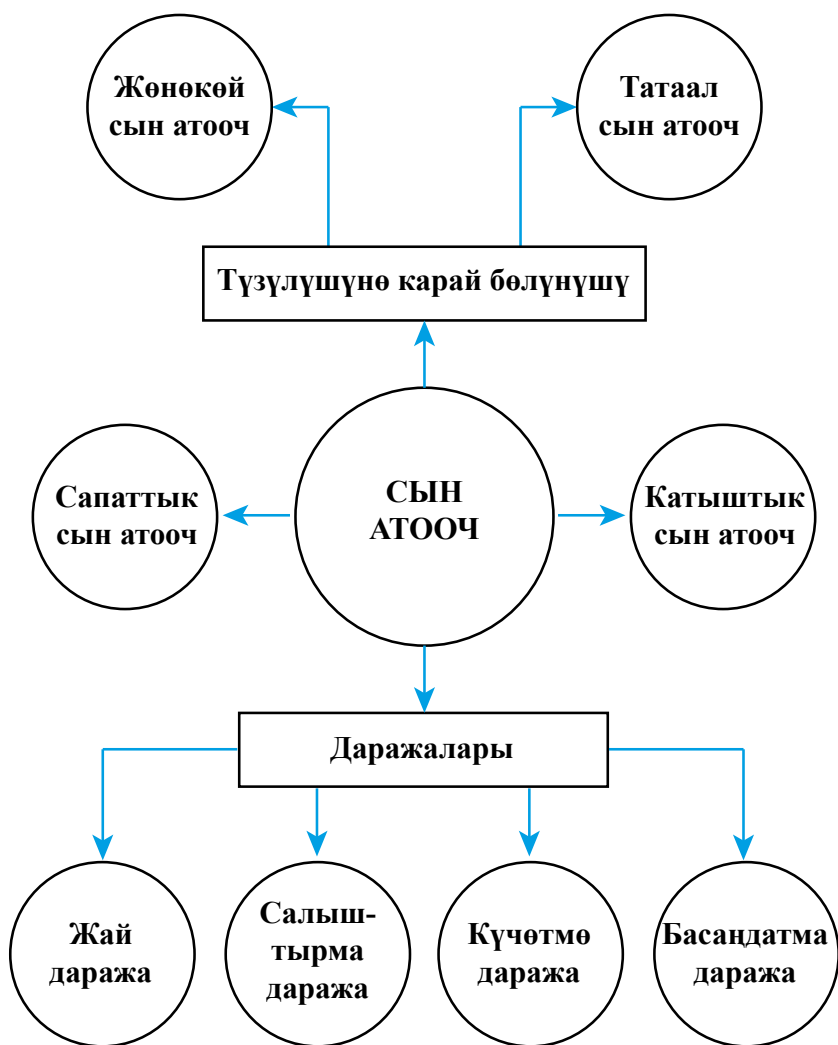
*Окуу жылыңардын ийгиликтүү бүтүшү менен куттуктайбыз!
Эс алуу убагында да ата-энеңерге жардам бергенди унутпагыла!*

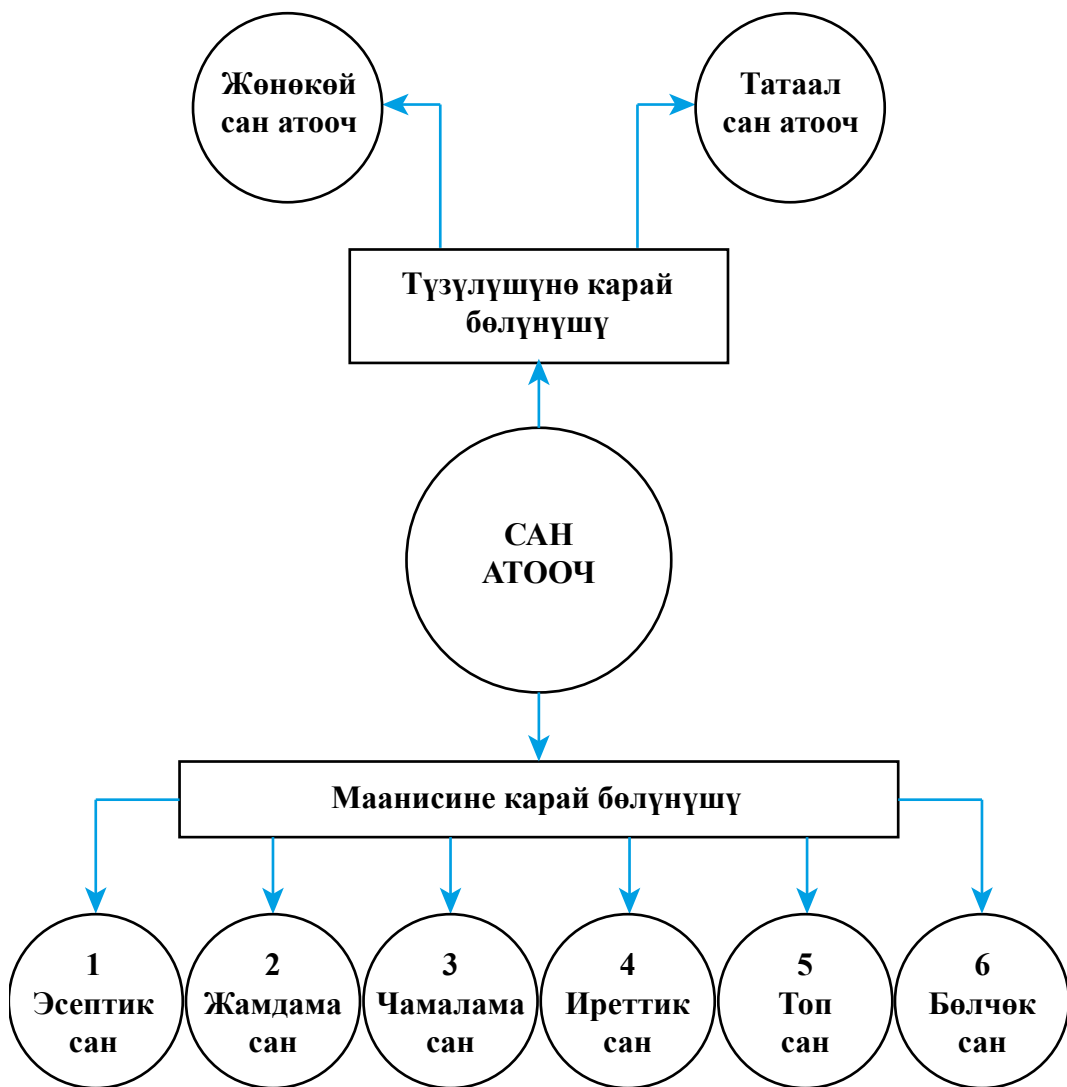
*Кызыктуу китептерди окуп, ыйманга,
адептүүлүккө жана маданиятка үйрөнгүлө!*

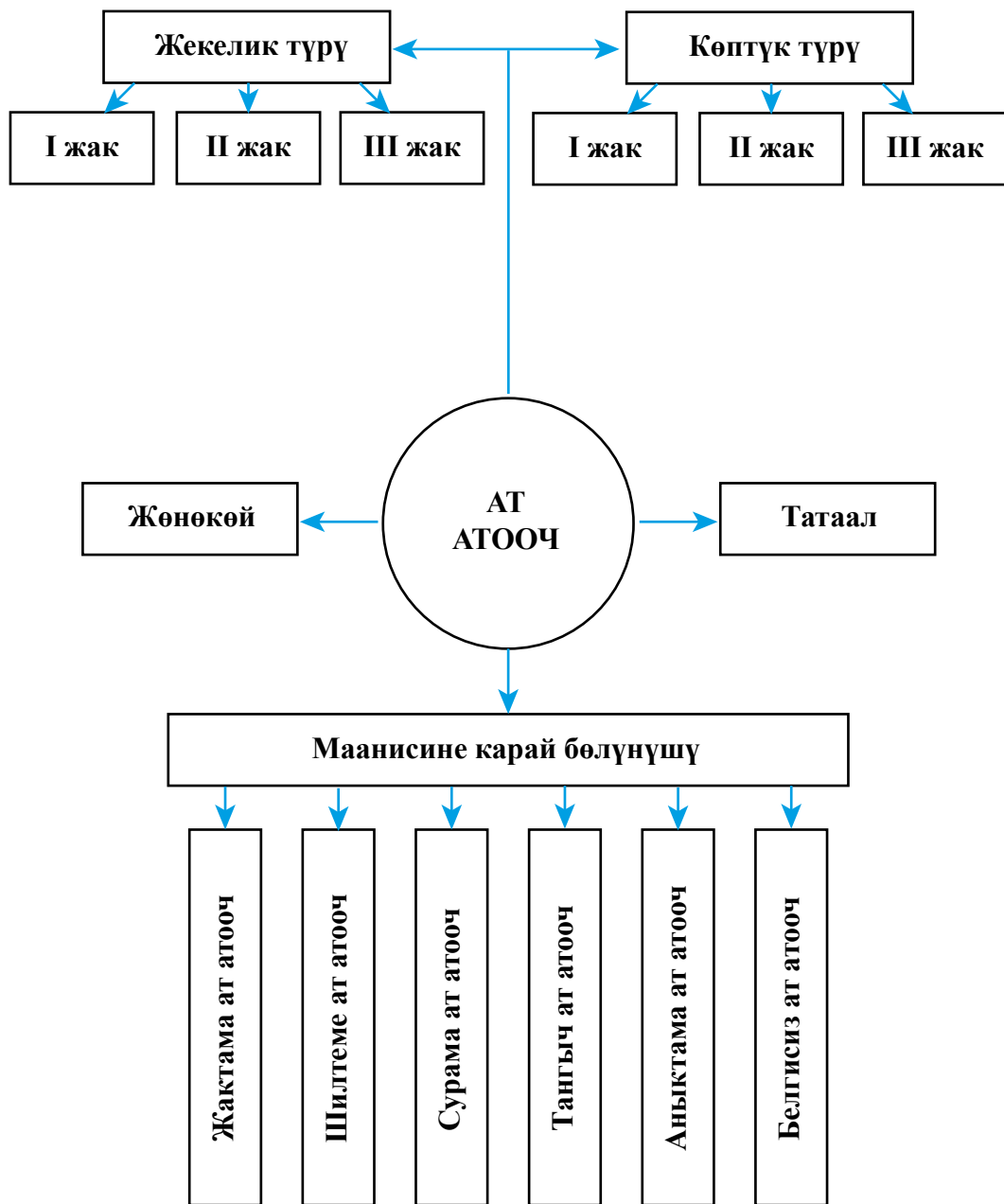
Кыргыз тилиндеги сөз түркүмдөрүнүн таблицалары

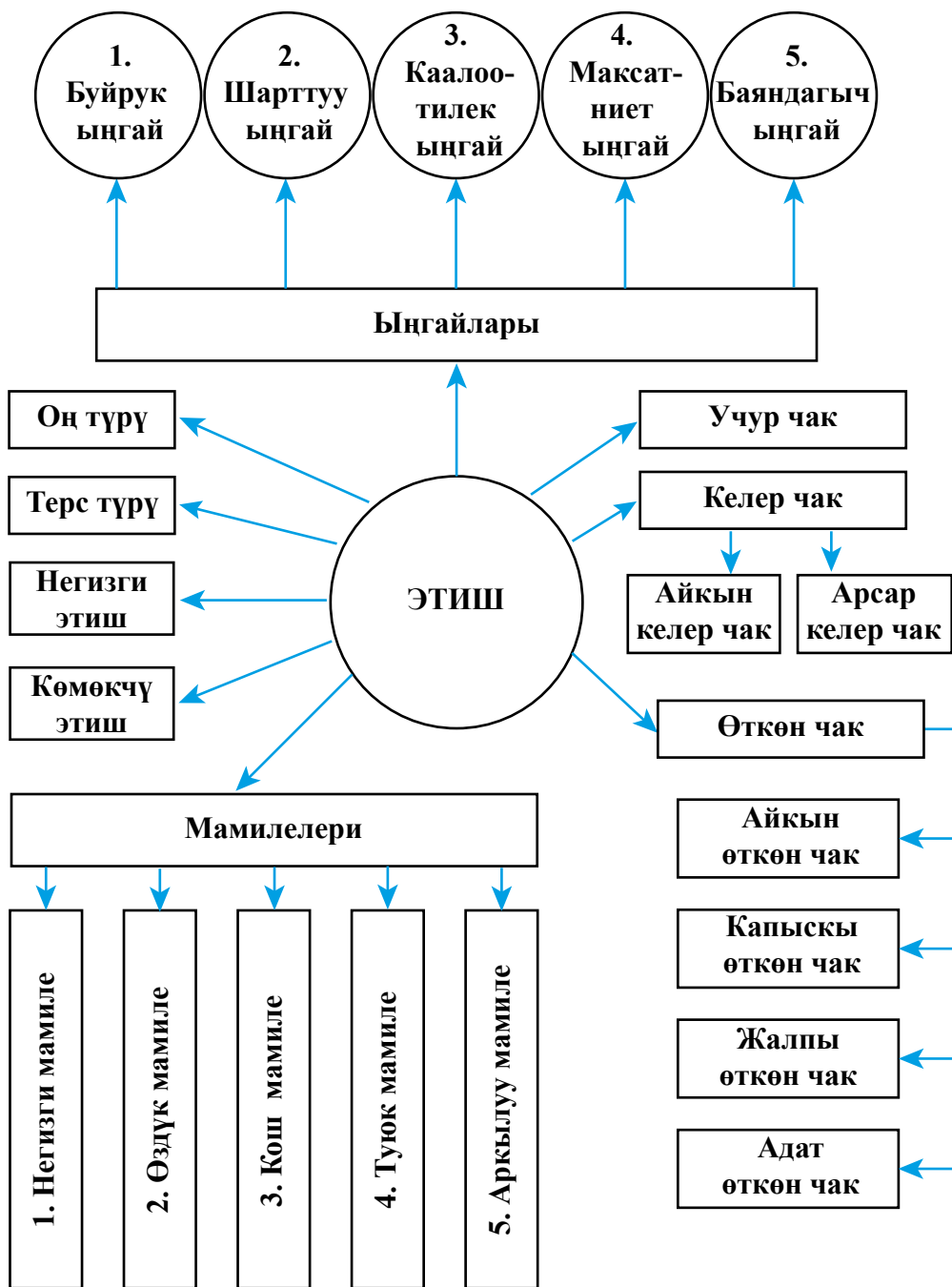

МАЗМУНУ

Окуу китебинин түзүлүшү жөнүндө	3
Кыргыз тили – Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили	6

V КЛАССТА ӨТҮЛГӨН МАТЕРИАЛДАРДЫ КАЙТАЛОО, ЖАЛПЫЛОО ЖАНА БЫШЫКТОО

1-§. Айтылыш максатына карата сүйлөмдөрдүн бөлүнүшү	8
2-§. Сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү	10
3-§. Көп маанилүү жана өтмө маанилүү сөздөр	11
4-§. Уңгу жана мүчөнүн түрлөрү	14
5-§. Орфоэпиянын негизги эрежелери	16

БАЙЛАНЫШТУУ КЕП

6-§. Текст. Тексттин мүнөздүү белгилери	18
7-§. Тексттин маанилик бүтүндүгү	19
8-§. Тексттин байланыштуулугу	23
9-§. Абзац. Анын текст түзүүдөгү мааниси	27
10-§. Тексттин татаал планын түзүү	31
11-§. Кептин түрлөрү	36
12-§. Сүрөттөө, анын мүнөздүү белгилери	38
13-§. Ой жүгүртүү	40
14-§. Кептин түрлөрү боюнча машыгуу иштери	42
15-§. Стил жөнүндө түшүнүк	45
16-§. Кептин оозеки жана жазма стили	47
17-§. Көркөм стиль	51
18-§. Расмий эмес иш кагаздары	56
19-§. Тил кат	57
20-§. Ишеним кат	58
21-§. Дарек	60
22-§. Телеграмма	61
23-§. Кептин стилдери боюнча машыгуу иштери	62

ЛЕКСИКА, ФРАЗЕОЛОГИЯ, ЛЕКСИКОГРАФИЯ ЖАНА КЕП МАДАНИЯТЫ

24-§. Кыргыз тилинин сөздүк кору	66
25-§. Диалектилик сөздөр	69
26-§. Кесиптик сөздөр	72
27-§. Терминдер	74
28-§. Эскирген сөздөр	75
29-§. Жаңы сөздөр (неологизмдер)	78
30-§. Фразеология жөнүндө түшүнүк	82

31-§. Лексикография жөнүндө түшүнүк	85
32-§. Жыйынтыктоо, кайталоо, сабагы	87

СӨЗ ЖАСОО ЖАНА ОРФОГРАФИЯ

33-§. Сөз жасоонун жолдору.....	92
34-§. Сөздөрдүн морфологиялык жол менен жасалышы	93
35-§. Атоочтон атооч жасоочу мүчөлөр.....	94
36-§. Атоочтон этиш жасоочу мүчөлөр	96
37-§. Этиштен атооч жасоочу мүчөлөр.....	97
38-§. Этиштен этиш жасоочу мүчөлөр	99
39-§. Сөз жасоонун синтаксистик жолу	100
40-§. Кош сөздөр.....	103
41-§. Кошмок сөздөр	105
42-§. Кыскартылган сөздөр	108
43-§. Сөздөрдүн лексикалык-семантикалык жол менен жасалышы....	111
44-§. Кыргыз орфографиясынын негизги эрежелери	113
45-§. Сөздөрдү бирге жазуу эрежелери	115
46-§. Сөздөрдү бөлөк жазуу эрежелери.....	116
47-§. Сөздөрдүн араларына дефис коюп жазуу эрежелери	117
48-§. Баш тамгаларды жазуунун эрежелери.....	118
49-§. Ташымалдап жазуунун эрежелери	120

МОРФОЛОГИЯ, ОРФОГРАФИЯ ЖАНА КЕП МАДАНИЯТЫ

ЗАТ АТООЧ

50-§. Зат атоочтун жөндөмөлөр менен өзгөрүшү (башталгыч класстарда өтүлгөн материалдарды эске түшүрүү)	125
51-§. Аягы үндүүлөр менен бүткөн зат атоочтун жөндөлүшү	128
52-§. Аягы жумшак үнсүздөр менен бүткөн зат атоочтун жөндөлүшү	129
53-§. Аягы каткалаң үнсүздөр менен бүткөн зат атоочтун жөндөлүшү	130
54-§. Таандык мүчөлөр уланып турган зат атоочтордун жөндөлүшү	131
55-§. I жактын жекелик жана көптүк санындагы таандык мүчөлөр уланып турган сөздөрдүн жөндөлүшү	132
56-§. II жактын жекелик жана көптүк санындагы таандык мүчөлөр уланып турган сөздөрдүн жөндөлүшү	133
57-§. III жактын таандык мүчөсү жана жалпы таандык <i>-ныкы</i> мүчөсү уланып турган сөздөрдүн жөндөлүшү	136
58-§. Аягы <i>-ск, -нк, -фть, -кт, -нг, -нд, -мн</i> тыбыштары менен бүткөн сөздөрдүн жөндөлүшү	138
59-§. Зат атоочко морфологиялык талдоо жүргүзүүнүн тартиби ...	139

СЫН АТООЧ

60-§. Сын атоочтун даражалары. Жай даража	141
61-§. Салыштырма даража.....	142
62-§. Күчөтмө даража.....	143
63-§. Басаңдатма даража	145
64-§. Сапаттык сын атоочтор.....	146
65-§. Катыштык сын атоочтор.....	147
66-§. Сын атоочтун заттык мааниде колдонулушу	148
67-§. Сын атоочтун жазылышы	150
68-§. Сын атоочту морфологиялык жактан талдоонун тартиби.....	153

САН АТООЧ

69-§. Сан атоочтун сөз түркүмү катары мүнөздөмөсү	155
70-§. Сан атоочтун грамматикалык түзүлүшүнө карай бөлүнүшү	157
71-§. Туунду жана тубаса сан атоочтор.....	158
72-§. Туунду сан атоочтун морфологиялык жол менен жасалышы	160
73-§. Татаал сан атоочтун синтаксистик жол менен жасалышы	161
74-§. Сан атоочтун маанисине карай бөлүнүшү	162
75-§. Эсептик сан атооч	163
76-§. Иреттик сан атооч	164
77-§. Жамдама сан атооч	166
78-§. Чамалама сан атооч.....	168
79-§. Топ сан атооч	170
80-§. Бөлчөк сан атооч	172
81-§. Сан атоочтордун жөнделүшү	173
82-§. Сан атоочтун жазылышы	175
83-§. Сан атоочту морфологиялык жактан талдоонун тартиби	179

АТ АТООЧ

84-§. Ат атоочтун сөз түркүмү катары мүнөздөмөсү	181
85-§. Ат атоочтун түзүлүшүнө карай бөлүнүшү	183
86-§. Жактама ат атооч	184
87-§. Шилтеме ат атооч	186
88-§. Сурама ат атооч	189
89-§. Тангыч ат атооч.....	191
90-§. Аныктама ат атооч.....	193
91-§. Белгисиз ат атооч.....	196
92-§. Шилтеме ат атоочтун жөнделүшү	199
93-§. Сурама ат атоочтун жөнделүшү.....	200
94-§. Тангыч ат атоочтун жөнделүшү.....	202
95-§. Аныктама ат атоочтордун жөнделүшү.....	203

96-§. Белгисиз ат атоочтун жөнделүшү	204
97-§. Ат атоочтун жазылышы	205
98-§. Ат атоочко морфологиялык талдоо жүргүзүүнүн тартиби...	208

ЭТИШ

99-§. Этиштин ыңгайлары.....	210
100-§. Баяндагыч ыңгай	212
101-§. Буйрук ыңгай	214
102-§. Шарттуу ыңгай	216
103-§. Каалоо-тилек ыңгай	218
104-§. Максат-ниет ыңгай. Анын жакталышы	219
105-§. Негизги мамиле	224
106-§. Кош мамиле	226
107-§. Өздүк мамиле	228
108-§. Туюк мамиле	229
109-§. Аркылуу мамиле	231
110-§. Этиштин мамилелерин морфологиялык жактан талдоонун үлгүсү	235

6-КЛАССТА ӨТҮЛГӨН МАТЕРИАЛДАРДЫ БЕКЕМДӨӨ ЖАНА БЫШЫКТОО

111-§. Сөздүн түрлөрү	239
112-§. Сөз жасоону бышыктоо	240
113-§. Зат атоочтун жөнделүшүн бышыктоо	241
114-§. Сан атоочту бышыктоо.....	242
115-§. Ат атоочтун маанилик түрлөрү	243
116-§. Этиштин ыңгайларын, мамилелерин бышыктоо	244
117-§. Жазуу эрежелерин бышыктоо	245

Кыргыз тилиндеги сөз түркүмдөрүнүн таблицалары	246
--	-----

Окуу китеби

**Үсөналиев Садык
Үсөналиева Гүлмира**

КЫРГЫЗ ТИЛИ

*Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн
орто мектептердин, лицей жана гимназиялардын
6-класстары үчүн окуу китеби*

**Редактору Ж. Жапиев
Корректорлору Ж. Кубаева, Ж. Медиралиева
Сүрөтчүсү Н. Жумакалиев
Мукабанын дизайнери А. Борисова
Компьютердик калыпка салган О. Гданова**

Басууга 19.03.2018-ж. кол коюлду.
Офсеттик кагаз. Офсеттик басма. Ариби SchoolBook.
Форматы 70×100 ¹/₁₆. Көлөмү 16,0 накта басма табак.
Нускасы 68 300. Буйрутма № 214.

«Аркус басмасы» ЖЧКсында
басма иштери даярдалды
720016, Кыргыз Республикасы,
Бишкек ш., Самойленко көч., 7 В

